

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ' NE GÖRE
DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU' DAKİ BAZI
KALELER VE DİĞER KAYNAKLARLA
MUKAYESELİ İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Orhan KILIÇ

HAZIRLAYAN
Sibel KÜÇÜKTAĞ

ELAZIĞ-2013

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ' NE GÖRE
DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU' DAKİ BAZI KALELER VE
DİĞER KAYNAKLARLA MUKAYESELİ İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Orhan KILIÇ

HAZIRLAYAN
Sibel KÜÇÜKTAĞ

Jürimiz .../.../...tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu Yüksek Lisans tezini oy birliği/oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri

- 1-
- 2-
- 3-
- 4-
- 5-

Fırat Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun .... tarih ve .....sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne Göre
Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Bazı Kaleler ve Diğer Kaynaklarla Mukayeseli
İncelenmesi****Sibel KÜÇÜKTAĞ****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı****ELAZIĞ – 2013, Sayfa: IX+134**

XVII. yüzyılda Osmanlı devletinde yaşayan büyük seyyah Evliya Çelebi, Doğu Anadolu Bölgesine yapmış olduğu seyahatlerde bir çok şehir ve kale gezmiş, yaptığı incelemeleri *Seyahatnâme* adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Gezdiği kale ve kale-şehirlere seyahatnâmenin bazı bölümlerinde kısaca bahsetmiş, bazı bölümlerinde ise bu kale ve kale-şehirlere hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Çalışmamız, Evliya Çelebi'nin Doğu bölgesindeki bölge tarihi açısından önemli bazı kaleler (Ahlat Kalesi, Adilcevaz Kalesi, Bitlis Kalesi, Diyarbakır Kalesi, Erzurum Kalesi, Mardin Kalesi, Van Kalesi) hakkında verdiği bilgileri ve bu bilgilerin yapılmış diğer bilimsel çalışmalar ile bir mukayesesini içermektedir.

Evliya Çelebi çalışmamıza konu olan kaleleri anlatırken, kalelerin nasıl kurulduğu ve isimlerinin nereden geldiği konusunda efsanevi unsurlardan ve dini öğelerden sıkça yararlanmıştır. Kalelerin tarihi gelişimini anlatırken ise okumuş olduğu eserlerden, yaşadıklarından ve duyduklarından faydalanmıştır.

Evliya Çelebi'nin, kalelerin Osmanlı Devleti öncesi tarihini anlatırken herhangi bir kronoloji takip etmediği, kalelerin kuruldukları coğrafyada yaşamış olan bazı önemli devletlerden bahsetmediği, bazen de tarihi olayları karışık, eksik veya kısmen hatalı verdiği görülmüştür. Evliya Çelebi, tezimize konu olan kalelerin Osmanlı hakimiyeti

III

dönemindeki tarihi seyrini detaylı bir şekilde anlatmıştır. Seyahatnâme çok geniş bir coğrafya ile ilgili bilgiler verdiği için, tümünün eksiksiz ve tam olması beklenmemelidir. Bu durum Seyahatnâme'nin önemli bir kaynak olarak kullanılmasına engel teşkil etmemektedir. Bilgiler tarihi tenkit süzgecinden geçirildikten sonra eşsiz bir bilgi hazinesi haline dönüşecek niteliktedir.

Seyahatnâme, kalelerin mimari açıdan durumlarına ve o dönem içerisindeki idari yapılanmaya ışık tutması açısından oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Evliya Çelebi'nin özellikle Diyarbakır, Van, Bitlis gibi kale-şehirlere yaptığı seyahatleri sırasında yaşadığı olaylar, o dönemin sosyal ve siyasi yapısı hakkında bize başka hiçbir kaynakta bulamayacağımız bilgiler vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kale, Seyahatnâme, Şehir, Mimari, İdare.

ABSTRACT**Master Thesis****According to Evliya Celebi Travels in Eastern and Southeast Anatolia
Comparative Analysis of Some Castles and Other Sources****Sibel KÜÇÜKTAĞ****The University of Fırat****The Institute of Social Science****The Department of History****ELAZIĞ – 2013, Page: IX+134**

In the 17th century, the great Ottoman traveler Evliya Çelebi visited many cities and castles through his travels to Eastern Region of Turkey and wrote his observations in detail in his work named Seyahatnâme. In some parts of Seyahatnâme, he mentioned shortly about castles and castle towns that he visited, but in other parts of the book he gave detailed explanations about these castles and castle towns. Our work includes information given by Evliya Çelebi about some of the castles (Ahlat Kalesi, Adilcevaz Kalesi, Bitlis Kalesi, Diyarbakır Kalesi, Erzurum Kalesi, Mardin Kalesi, Van Kalesi) which are important in the history of the region and gives a comparison of this information with other scientific studies.

Evliya Çelebi often used mystical elements and religious items to explain how castles, which are topics of our work, were built and where the names of castles came from. Also, he benefited from what he read, heard and experienced while explaining the historical development of the castles.

In his work, while Evliya Çelebi was telling about castles' history before the period of Ottoman Empire, we see that he didn't stick to a chronological narrative, didn't mention some important states in the region and gave inaccurate or misinformation. On the other hand, he gave very detailed information about the castles'

history in the period of Ottoman Empire. Since Seyahatnâme gave information about a very large area, it shouldn't be expected that whole information written in Seyahatnâme is full and correct. However, this doesn't mean that Seyahatnâme is not an important source, because Seyahatnâme presents a wealth of information for people who carefully examine it.

In conclusion, Seyahatnâme includes very significant information enlightening the castles' architecture and period's administrative structure. Especially, Evliya Çelebi's experiences during his travels to castle-towns like Diyarbakır, Van, Bitlis provide unique information about the social and political structure of the period.

Key Words: Castle, Travels, City, Architecture, Administration.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	VI
ÖNSÖZ.....	VIII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	1
2. ARAŞTIRMANIN METODU.....	1
3. EVLİYA ÇELEBİ'NİN HAYATI.....	3
4. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ.....	6
BİRİNCİ BÖLÜM	
1. TEŞKİLAT, İŞLEYİŞ VE YAPISAL ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN OSMANLI DÖNEMİ KALELERİ.....	13
1.1. Kalelerin Tarihi Gelişimi ve Mekânsal Özelliği.....	14
1.2. Kale Görevlileri	18
1.2.1. Beylerbeyi	18
1.2.2. Sancakbeyi.....	18
1.2.3. Dizdar.....	19
1.2.4. Kethüda	19
1.2.5. Yeniçeri Ağası	19
1.2.6. Alaybeyi	20
1.2.7. Cebeciler.....	20
1.2.8. Müstahfızlar (Hisar Erleri) ve Azebler.....	20
İKİNCİ BÖLÜM	
2. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NDE GEÇEN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU' DAKİ BAZI KALELER.....	22
2.1. Ahlat Kalesi.....	22
2.1.1. Ahlat Kalesi İsmi ve Menşei	22
2.1.2. Ahlat Kalesinin Tarihi.....	23
2.1.3. Ahlat Kalesi'nin Yapısı	29
2.1.4. Ahlat Kalesinin İdaresi.....	33
2.2. Adilcevaz Kalesi	34
2.2.1. Adilcevaz Kalesi İsmi ve Menşei	34
2.2.2. Adilcevaz Kalesinin Tarihi.....	35
2.2.3. Adilcevaz Kalesinin Yapısı	36

VII

2.2.4. Adilcevaz Kalesinin İdaresi.....	39
2.3. Bitlis Kalesi	41
2.3.1. Bitlis Kalesi İsmi ve Menşei.....	41
2.3.2. Bitlis Kalesinin Tarihi	42
2.3.3. Bitlis Kalesinin Yapısı	48
2.3.4. Bitlis Kalesinin İdaresi	51
2.4. Diyarbakır Kalesi	53
2.4.1. Diyârbekir (Amid) Kalesi İsmi ve Menşei	54
2.4.2. Diyârbekir Kalesinin Tarihi.....	56
2.4.3. Diyârbekir Kalesinin Yapısı	61
2.4.4. Diyârbekir Kalesi ve Şehri'nin İdaresi.....	67
2.5. Erzurum Kalesi	69
2.5.1. Erzurum İsminin Menşei	70
2.5.2. Erzurum Kalesinin Tarihi	71
2.5.3. Erzurum Kalesinin Yapısı	75
2.5.4. Erzurum Kalesinin İdaresi.....	80
2.6. Mardin Kalesi	82
2.6.1. Mardin Kalesi İsmi ve Menşei.....	82
2.6.2. Mardin Kalesinin Tarihi	85
2.6.3. Mardin Kalesinin Yapısı	89
2.6.4. Mardin Kalesinin İdari Yapısı	92
2.7. Van Kalesi	94
2.7.1. Van İsminin Menşei.....	95
2.7.2. Van Kalesinin Tarihi	96
2.7.3. Van Kalesinin Yapısı	100
2.7.4. Van Kalesinin İdaresi.....	116
SONUÇ.....	121
KAYNAKLAR.....	125
EKLER.....	131
EK 1: Bitlis Şehri Minyatürü.....	131
EK 2: 17. Yüzyıl Van Şehri Krokisi	132
EK 3: 18. Yüzyıl Erzurum Şehri Krokisi	133
ÖZGEÇMİŞ	134

ÖNSÖZ

Evliya Çelebi, 1600'lü yıllarda yaşamış, ömrünün büyük kısmında gezip gördüğü yerleri kendi üslûbu ile Seyahatnâme'sinde anlatmıştır. Eserinde Anadolu'nun yanı sıra Kuzey Afrika, Orta Doğu, Kafkaslar, Orta ve Kuzey Avrupa'dan da bahsetmiştir. 1630'da başlayan seyahati ölene kadar devam etmiştir.

Evliya Çelebi, sadece gördüklerini değil değişik kaynaklardan edindiği bilgileri ve söylentileri de hikâye tekniğiyle dile getirmiştir. Eserinde çağının konuşma dilini kullanmış ve eserin içeriğinde abartılara sıkça yer vermiştir. Evliya Çelebi gittiği yerlerdeki insanların günlük yaşamlarından konuştukları dillere, o bölgeler hakkındaki efsanevi hikâyelerden coğrafyalarına, tarihlerine ve mimarisine kadar birçok konuda bilgi vermiştir. Ancak, eser yazıldığı dönemde fazla ilgi görmemiştir.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'ni incelediğimiz zaman tarihi bir eseri okuduğunuzu düşünürken, dilbilimi kitabına geçip, devamında bir hikâye veya coğrafya kitabı okuyormuş izlenimi edinebilirsiniz. *Seyahatnâme'nin* konu çeşitliliği bahsettiğimizden çok daha fazladır.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin yayına hazırlanmış pek çok basımı bulunmaktadır. Çalışmamızda bu basımlardan, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin yazma nüshalarından bugünkü harflere çevrilmiş ve Yapı Kredi Yayınları olarak yayına hazırlanmış basımı kullanılmıştır. 10 ciltten oluşan bu eser incelenip, Evliya Çelebi'nin Anadolu'da gezdiği güzergâhlarda Doğu Bölgesinde bulunan ve Seyyahımızın detaylı şekilde bahsettiği kaleler seçilerek anlatılmıştır. Bugüne kadar yapılmış diğer araştırma ve incelemelerde bahse konu ettiğimiz kaleler hakkında bilgiler var ise, Seyahatnâme ile karşılaştırması yapılmıştır. Bazı bölümlerde Evliya Çelebi'nin kısıtlı şekilde verdiği bilgiler diğer kaynaklardaki bilgilerle tamamlanmaya çalışılmış, bazı bölümlerde ise Evliya Çelebi'nin anlattıklarıyla yetinilmiştir.

Çalışmamızda bölgenin sosyal, iktisadi, siyasi ve kültürel tarihine Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden yola çıkarak farklı bir bakış açısı kazandırmayı amaçlamıştır.

Bu çalışmamda bana yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Orhan KILIÇ'a, diğer hocalarıma desteklerinden dolayı teşekkür ediyorum.

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.T.C.F.D.	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.	: Hicri
İTÜ	: İstanbul Teknik Üniversitesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
OSAV	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi
OTDÜ-MFD	: Ortadoğu Teknik Üniversitesi- Mühendislik Fakültesi Dergisi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Üniv.	: Üniversite
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
EJOS	: Electronic Journal of Oriental Studies
Sad.	: Sadeleştiren

GİRİŞ

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, konu çeşitliliği bakımından zengindir. Bu zenginlik içerisinde şehirler hakkında verdiği bilgiler önemli bir yer tutar. Şehirlerin mekânsal dokusu içerisinde en önemli unsurlardan biri şüphesiz kalelerdir. Bu sebeple Evliya Çelebi gezdiği bütün bölgelerdeki kalelerden bahsetmiştir. Bölgedeki kalış süresi ile bağlantılı olarak kimi kaleden sadece isim olarak bahsetmiş, kimilerini de ayrıntılarıyla kaleme almıştır.

Eserin pek çok yerinde olduğu gibi kalelerin anlatıldığı bölümlerde de zaman zaman abartılı bir anlatım göze çarpmaktadır. Evliya Çelebi bazen efsanelerden bahsetmekte, bazen de doğruluğunu başka hiçbir kaynakta teyit edemeyeceğimiz bilgiler vermektedir.

1. ARAŞTIRMANIN AMACI

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 17. yüzyıl Osmanlı sosyal ve kültür tarihi için nadide eserlerden birisidir. Bu eser bugüne kadar yapılan pek çok çalışmada kullanılmıştır. Ancak yakın zamanlara kadar Evliya Çelebi seyahatnamesi yeterince ilgi görmüşse denilemez. Belli bir dönem yanlış bir yaklaşımla Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerin hayal mahsulü ve abartılı olduğu yönünde bir kanaat oluşmuş araştırmacılar da bu kaynağı kullanmakta zaman zaman tereddütlü davranmışlardır. Son yıllarda seyahatnamenin bütünü üzerinde yapılan bilimsel çalışmalar bu eserin eşsiz bir bilgi hazinesi olduğunu göstermiştir.

Bu çalışmanın temel hedefi Evliya Çelebi'nin seyahatleri sırasında uzun süre kalarak ayrıntılı tespitlerde bulunduğu ve daha sonra arşiv kaynaklarına dayalı olarak yapılan araştırma inceleme eserleri olanlarla mukayese edilmesidir. Böylelikle Evliya Çelebi seyahatnamesindeki bilgilerin özellikle arşiv kaynakları ile ne derece paralellik gösterip göstermediği konusunda bir kanaatin oluşmasına katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

2. ARAŞTIRMANIN METODU

Öncelikle Yapı Kredi Yayınlarından çıkan Evliya Çelebi Seyahatnâme'sinin on cildi taranarak çalışmaya başlanmıştır. Daha sonrasında, ele alacağımız konunun sınırları belirlenmiş, en fazla dördüncü, ciltten faydalanılmıştır. Araştırmamızda, ikinci, altıncı, dokuzuncu ciltler de faydalandığımız diğer başlıca ciltler olmuştur. Tez konumuzu hazırlarken birkaç yabancı kaynak kullanmış olsa da esas itibarıyla ülkemizdeki araştırmacıların eserlerinden ve çalışmalarından faydalanılmıştır.

Araştırmamıza konu ettiğimiz kaleler Anadolu'nun doğusunda önemli merkezler olan Adilcevaz, Ahlat, Van, Erzurum, Diyarbakir, Mardin ve Bitlis kaleleridir. Dolayısıyla bu merkezler ile ilgili yapılmış yerli ve yabancı kaynaklara mukayese maksadıyla müracaat edilmiştir. Bu bağlamda Orhan Kılıç, İbrahim Yılmazçelik, Nejat Göyünç, Rahmi Tekin gibi hocalarımızın arşiv kaynaklarına dayalı olarak hazırladıkları eserlerden ağırlıklı olarak istifade edilmiştir. Tez çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Evliya Çelebi'nin hayatı ve Seyahatnâmesi hakkında bilgi verilmiştir. Araştırma konumuz temelde kaleler olduğu için birinci bölümde kale kavramı ve kaledeki bazı görevliler ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise alfabetik sırayla temel konumuz olan kale veya kale şehirleri; kalenin ismi ve menşei, kalenin tarihi, kalenin yapısı, kalenin idaresi şeklinde bölümlere ayırarak tek tek ele alınmıştır. Konuyu ele alış yöntemimiz; bazı durumlarda sözü tamamen Evliya Çelebi'ye bırakmak, bazı durumlarda diğer araştırmalarla karşılaştırmalar yapmak, Evliya Çelebi'nin bahsetmediği konuları diğer kaynaklardan destekleyerek doldurmak, bazen de bütün bu tablodan sonuçlar çıkarmak şeklinde olmuştur. Bu çalışmayı yaparken hedefimiz Evliya Çelebi'nin seyahatleri sırasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde kaldığı dönemlerde ya da bu bölgelerden geçerken bahsetme gereği duyduğu veya hakkında ayrıntılı bilgi verdiği kaleleri bir taraftan Evliya Çelebi'nin anlattığı pencereden ele almak, diğer taraftan ise Evliya'nın anlattığı bu bilgiler çerçevesinde başka kaynaklarla birlikte değerlendirmektir. Bunu yaparken amacımız ise dönemin şartlarında bahsettiğimiz kalelerin tarihi, idaresi, askeri, siyasi, sosyal yapısıyla mimari ve ekonomik durumunu ortaya koyarak bir sonuca gitmektir. Çalışmayı yaparken karşılaştığımız başlıca problemlerden biri Evliya Çelebi'nin kaleler hakkında verdiği bilgilerin birçoğunun, başka kaynaklarda bulunmamasıdır. Evliya Çelebi'nin gerek kaleler hakkında verdiği bilgiler gerekse başka birçok konuda anlattıkları adeta temel kaynak olmuş birçok araştırmacı da bu bilgileri kullanmıştır. Diğer bir problemimiz Evliya Çelebi'nin kalelerin ve şehirlerin tarihini birlikte verirken, çalışmamızın sınırları açısından konuyu aktarmamız gereken kısımların temel çizgilerini belirlemek olmuştur. Bunlara ek olarak Evliya Çelebi'nin önemli tarihsel bilgileri, efsaneleri ve kendine has anlatımı ile harmanlanmış dili, okurken okuyuculara ve araştırmacılara keyif verirken, bizim konuları değerlendirmede zorlanmamıza neden olmuştur. Bahsettiğimiz bu problemler bizim konuyu ele

alışımızda kısmen sorun olsa da, Seyahatnâme'nin orijinalliği, akıcılığı ve ilgi çekiciliğine katkıda bulunmuştur.

3. EVLİYA ÇELEBİ'NİN HAYATI

Evliya Çelebi'nin hayatı hakkındaki bilgilerin çoğunu Seyahatnâme'sinde yazdıklarından öğrenmekteyiz.

Konuyla ilgili araştırmalar yapan R. Dankoff yazdığı Evliya Çelebi bibliyografyasında şöyle demektedir; "Evliya Çelebi hakkında bildiğimiz her şey onun Seyahatnâmesinden türemiş olmalıdır. Çünkü başka hiçbir Osmanlı kaynağında O'ndan bahsedildiğine henüz rastlanılmamıştır. Sadece Viyana'daki saray arşivinde Kara Mehmet Paşa'nın 1665 yılında elçilik döneminde bir heyet listesinde "Evliya Efendi" ismi geçmektedir. Bu kişi Evliya Çelebi olmalıdır"¹.

Evliya Çelebi ile ilgili bilgiler çoğunlukla kendi eseri olan Seyahatnâme'den elde edilmiştir ve bu eserde de adı Evliya Çelebi olarak geçtiği için, bunun dışında bir adı olup olmadığı bilinmemektedir. Bir görüşe göre babası devrin büyük imamlarından Evliya Mehmet Efendi'ye çok saygı duyduğu için oğluna Evliya ismini koymuştur. Diğer bir görüş ise Evliya Çelebi kendisi hocasına duyduğu saygısından dolayı bu ismi almıştır².

Evliya Çelebi 25 Mart 1020/1611 tarihinde İstanbul Unkapanı'nda doğmuştur. Babasının Seyahatnâme'nin çeşitli yerlerinde adı Derviş Mehmed Ağa, Derviş Mehmed Ağa-i Zillî şeklinde geçen Saray-ı Âmire kuyumcubaşısı Derviş Mehmet Zillî Efendi'dir. Evliya Çelebi'nin ifadelerinden, atalarının Kütahya'da Zereğen mahallesinde ikamet ettikleri, fetihten sonra İstanbul'a gelip yerleştikleri anlaşılmaktadır³. Evliya Çelebi ailesinin kökünün Ahmet Yesevi'ye kadar gittiğini yazar ki ihtiyatla değerlendirilmelidir.

İlk tahsilini sıbyan mektebinde yaparken bir taraftan da hafızlık dersleri alır. 1045/1635 tarihinde Enderun'a girdiğinde 24 yaşındadır ve 1639 yılında eğitim hayatı biter. Burada hattatlık, musiki ve tezhîp derslerine devam eder⁴.

¹ Robert Dankof , "An Evliya Çelebi Bibliography" bilkent.edu.tr/~tebsite/kaynaklar/kaynakcalar.htm, 2nd Edition: March 2011.

² Ülkü Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, Hacettepe Üniversitesi-Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2011, s.1.

³ Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, C.11, İstanbul 1995, s. 529-533.

⁴ Yusuf Çetindağ, *Evliya Çelebi*, İstanbul 2011, s. 123.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde, seyahate başlamasının nedenini gördüğü bir rüyayla bağlantılı şekilde vermeden önce aslında kendisinde seyahat arzusunun hep olduğunu belirtmiştir. Babasının sohbet ortamında anlatılanlardan etkilenen Evliya Çelebi, yirmili yaşlarda İstanbul'un çevresindeki köy ve kasabaları gezdiğini bu geziler esnasında seyahat isteğinin doğduğunu, pek çok dervişle sohbet ettikçe de dünyayı dolaşma isteğinin daha da arttığını dile getirmiştir. Ailesinin ve hocasının kahırlarından kurtulduktan sonra hayatta istediği üç şeyin olduğunu söylemiştir; vücut sağlığı, büyük seyahat, son nefeste iman.

Kafasında bu düşüncelerle bir gün rüyasında Hz. Peygamberi kalabalık bir cemaatle birlikte görmüş, heyecana kapılıp peygamberimizin elini öperken; "Şefâat yâ Resûlallah" diyecekken heyecanla "*Seyâhat yâ Resûlallah*" demiştir. Peygamber Efendimiz de tebessüm ederek, bu gence hem şefâatini müjdelemiş, hem de seyahati ihsan etmiş, orada bulunan Sa'd bin Ebi Vakkas da gezdiği yerleri ve gördüklerini yazmasını tavsiye etmiştir. Evliya Çelebi rüyasını Kasımpaşa Mevlevihanesi şeyhi Abdullah dedeye anlatmıştır. O da rüyanın hayırlı olduğunu ve mutlaka seyahate çıkması gerektiğini söylemiştir⁵. Babası başlangıçta seyahate çıkmasına sıcak bakmamış fakat daha sonra bunu kabullenmiştir. Bursa-İstanbul-İzmit'le başlayan seyahati, başka hiçbir seyyaha nasip olmayacak kadar geniş coğrafyaları gezdikten sonra, Mekke-Medine- Kahire'yle son bulmuştur. Bu seyahatleri sırasında çoğu zaman devletin görevlendirdiği üst düzey devlet görevlileriyle birlikte Evliya Çelebi'ye de görevler verilmiş bu sayede pek çok yeri gezip görme fırsatı bulmuştur. Evliya Çelebi kendisine verilen görevleri kabul etmiş yada paşalarla seferlere isteyerek katılmıştır çünkü bunlar kendisine yeni yerleri görme fırsatı vermiştir.

Seyahatnâmesinde de anlattığı gibi Erzurum Beylerbeyi Defterzade Mehmet Paşa'ya müezzin ve muhasip olarak O'nunla birlikte Anadoluyu gezmiş, Van Beylerbeyliğine daha sonra Özi eyaletine tayin edilen Melek Ahmet Paşa'yla gitmiş bu seyahatleri sırasında çeşitli görevler verilerek Doğu Anadolu'dan İran'a, Silistreden Kırım'a kadar pek çok yeri gezip buralar hakkında değerli bilgiler vermiştir. IV. Mehmet'in Anadolu seyahatine katılmıştır. Fazıl Ahmet Paşa ordusu ile Avusturya seferine katılmış, birçok Avrupa şehrini gezmiştir. Bu seyahatleri esnasında gittiği bölgelerde de kendisine başka yerlere haber yada mektup getirip götürme görevi verilmiştir. Macaristan'nın çeşitli eyalet ve sancaklardaki kaleleri yoklama göreviyle

⁵ Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi*, s. 12.

dolaşmıştır. Evliya Çelebi'nin yaptığı her seyahatte anlattıkları önemli tarihi bir kaynak olmasının yanı sıra başından geçen olaylar, bazen ölümle karşı karşıya gelmesi, yaşadığı maceralar özellikle kullandığı dille birlikte Seyahatnâmesine daha akıcı ve ilginç bir yön katmıştır.

Evliya Çelebi Padişahlara, vezirlere, paşalara musahiplik yapmıştır. Sohbet ehlidir, bilgisiyle, tatlı diliyle, nükteli konuşmasıyla, hazır cevaplığıyla, güzel sesiyle bir musahipte bulunması gereken bütün özelliklerle donanmıştır. Her mecliste aranan bir kişidir. Evliya Çelebi kimi zaman *Kur'an* tilavet ederek, ilahiler söyleyerek; kimi zaman şarkılar terennüm ederek, şiirler okuyarak; kimi zaman fıkralar anlatarak, şakalar yaparak bulunduğu ortamı canlandıran bir musahiptir⁶. Bu özelliği birçok kez hayatının kurtulmasını da sağlamıştır. Seyahatleri sırasında yolunu kesen eşkıyalardan bu sayede kendisinin ve arkadaşlarının canını kurtarmıştır. Aynı şekilde görevli gittiği yerlerde kaldığı zor durumlardan zekası, ortama uygun tavırları ve güzel sözleriyle kurtulmasını bilmiştir. Evliya Çelebi'nin her şeyden önce sınırsız bir bilgilenmek isteği dikkati çekmektedir. Geleneklerine bağlı ve diğer Osmanlı çağdaşları gibi, kendi kültürünün üstünlüğünden emin olan bir inançlı Müslüman olması, onu yabancı dünyaları ve becerileri tanımaktan alıkoymamıştır. Saf bir dindarlığın yanı sıra bir 17. yüzyıl Osmanlısı olarak hatırı sayılır bir hoşgörü sergilemiştir⁷.

Evliyâ, kendisine iş olarak seyahati seçmesine ve kendini *seyyahı âlem* olarak tanımlamasına rağmen *derviş*, *müezzin*, *hafız*, *nedim* ve *musahip* gibi isimleri de benimsemiştir. Bütün bunlar onun seyyah kimliği ile uyum içindedir. Valilerin ve vezirlerin nedimi ve musahibi olmasına mukabil, hafızlık ve müezzinliği de seyahatlerinde kendisine yaramıştır. Gazilerle birlikte seferlere katılmış ve fethedilen yerlerde ilk ezanı genellikle o okumuştur. Savaşlarda Kahramanca işler yapan Evliyâ, gerektiğinde ve tehlikeli bir anda kaçmanın da erkeklik olduğunun farkındadır. Askeri seferlerde onun asıl görevi, zafer ezanını okumaktır. İyi bir hanende ve muzisyendir, ⁸aynı zamanda Seyahatnâmesinde verdiği bilgilerle bir tarihçidir, bir dildir.

Çok yönlü kişiliği ve kabiliyetleri olan seyyahımızın ne zaman ve nerde öldüğü konusunda rivayetler bulunsa da, konuyla ilgili kesin bir bilgi elimizde

⁶ Şükrü Haluk Akalın; "Seyahatnâme'den Evliya Çelebi'ye", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 711, Ankara 2011, s. 212-233.

⁷ Gümeç Karamuk; "Evliya Çelebi'nin Kültür Tarihindeki Yeri", *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış*, Nevin Önberk Armağanı, Ankara 1997, s. 133-145.

⁸ Yahya Kemal Taştan, "Robert Dankoff: Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı", *Karadeniz Araştırmaları Merkezi*, C.7, S. 28, Ankara 2011, s. 165-175.

bulunmamaktadır. Evliya Çelebi'nin Kahire'de öldüğünü belirten araştırmacılar bulunmaktadır. Ayrıca bir kısım araştırmacılar İstanbul'da vefat ettiğini söylerken, bir kısım araştırmacılar ise yine aynı tarihlerde Mısır'dan dönerken yolda veya İstanbul'da vefat ettiğini belirtirler. Vefat tarihiyle ilgilide bir kesinlik yoktur, sadece 1680'den sonraki yıllarda bir tarih olduğu tahmin edilmektedir.

4. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi ile ilgili bilgilere baktığımızda konuyla ilgili önemli çalışmaları bulan Robert Dankoff eserin metniyle ilgili şu bilgileri verir; 1742 tarihinde İstanbul'a getirilene kadar Seyahatnâme'nin orijinal metni Kahire'de bulunmaktaydı. İstanbul'da eser çoğaltıldı ve üzerine çalışmalar yapıldı.

Avusturya'lı araştırmacı ve diplomat Joseph von Hammer 1804 yılında bir nüsha buldu, 1814'de ondan çeşitli çeviriler ve parçalar yayınlanmaya başladı. 1896-1938 arasında çeşitli parçaları Osmanlı Türkçesiyle rastgele yayınlandı. Modern Türkçeye ve diğer dillere çevirileri bunlar üzerinden yapıldı.

Bu eksik yayınlar yirminci yüzyıl boyunca Seyahatnâme üzerinde araştırma yapanların kaynağını oluşturdu. Son yıllarda da eserle ilgili önemli çalışmalar yapıldı⁹.

Son zamanlardaki çalışmalara baktığımızda Seyahatnâme'nin asıl nüshaları Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir. İlk sekiz cildi bilinen esas nüshanın müellif hattı olup olmadığı tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar Evliya Çelebi'nin duvar yazılarına bakarak bu nüshaların onun elinden çıktığını belirtirken bazıları bu delilleri yetersiz bulmakta, bunların Mısır'dan getirilen ve istinsaha esas alınan nüshalar olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca esas nüshada eksik olan IX. cilt için Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, X. cilt için de İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde [489] mevcut nüshaların esas alınabileceği belirtilmektedir. Seyahatnâme'nin İlk altı cildi Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshalar esas alınarak basılmış, VII ve VIII. ciltler için yine Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki yazma esas alınıp birkaç nüsha ile karşılaştırılmak suretiyle Türk Tarih Encümeni'nin öncülüğünde baskıya hazırlanmış, IX. cilt yine Beşir Ağa nüshası ile diğer çeşitli yazmalar mukayese edilerek, bazı batılı seyyahların eserlerinden yirmi altı adet levha ve Ali Reis'in 1567 yılına ait Ege haritası ile birlikte 1935'de neşredilmiştir. Aynı şekilde X. cilt de Pîrî Reis'in Kitâb-ı Bahriye' sindeki

⁹ Robert Dankoff, "An Evliya Çelebi Bibliography" bilkent.edu.tr/~tebsite/kaynaklar/kaynaklar.htm, 2nd Edition: March 2011.

Kahire ve İskenderiye haritalarının ilâvesiyle 1938 yılında Maarif Vekâleti tarafından yayımlanmıştır. Baskılar sırasında sansürden dolayı çıkarılan parçalarla naşir ve mürettip hataları oldukça fazladır¹⁰.

Seyahatnâme'nin orijinal metni beş kısma ayrılmış, on kitaptan oluşmaktadır (kısım başına iki kitap). Çalışmamıza ana kaynak olan Yapı Kredi Yayınlarından çıkan Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne ait nüshalar da aynı şekilde sıralanmıştır.

Bizim de ana kaynak olarak kullandığımız Yapı Kredi Yayınlarından çıkan Seyahatnâme'nin birinci kitabı, seyyahın el yazma nüshası kabul edilen birinci ve ikinci kitabın bir arada ciltli bulunduğu Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Köşkü 304 numaralı yazma esas alınarak Prof. Dr. Robert Dankoff - Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı tarafından hazırlanmış ve 1996 yılında 1. baskısı yayınlanmıştır. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 numaralı yazmada okunamayan, karalanmış, silik ve bozuk yerler için zaman zaman Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan Pertev Paşa Bölümü'nde 458 numarada kayıtlı nüsha ile yine aynı kütüphanede bulunan Hacı Beşir Ağa Bölümü'nde 448 numarada kayıtlı nüshaya başvurulmuş ve bu nüshalar sayesinde gerekli yerlerde onarımlar yapılmıştır.

Seyahatnâme'nin II. cildi en çok bilinen ve güvenilir kabul edilen Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Köşkü 304 numaralı nüsha esas alınarak, Zekeriya Kurşun-S.Ali Kahraman- Yücel Dağlı tarafından hazırlanmış, Yapı Kredi Yayınlarından 1. baskısı 1998 yılında çıkmıştır.

Seyahatnâme'nin III. cildi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Köşkü 305 numaralı nüsha esas alınarak, esasen S.Ali Kahraman- Yücel Dağlı tarafından hazırlanmış fakat diğer ciltlerde olduğu gibi bu ciltte de bunun yanında daha birçok kişiden yardım alınmıştır. Yapı Kredi Yayınlarından 1. baskısı 1999 yılında çıkmıştır.

Seyahatnâme'nin IV. cildi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Köşkü 305 numaralı nüsha esas alınarak hazırlanmıştır. S.Ali Kahraman- Yücel Dağlı tarafından hazırlanmış, Yapı Kredi Yayınlarından 1. baskısı 2000 yılında çıkmıştır.

Seyahatnâme'nin V. cildi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Köşkü 307 numaralı nüsha esas alınarak, Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman- İbrahim Sezgin tarafından hazırlanmıştır. Bugünkü yazılıştan farklı olarak Prof. Dr. Robert Dankoff'un önerileri doğrultusunda şimdiye kadar diğer ciltlerde farklı imla ile yazılan bazı

---

¹⁰ İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 529-533.

kelimeler bu ciltte değiştirilmiştir. Yapı Kredi Yayınlarından 1. baskısı 2000 yılında çıkmıştır

Seyahatnâme'nin VI. cildi Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Köşkü 1457 numarada kayıtlı olan nüsha esas alınarak, S. Ali Kahraman- Yücel Dağlı tarafından Seyahatnâme'nin önceki II., III., IV. ve V. ciltlerde olduğu yazmanın başka bazı kütüphanelerdeki nüshalarıyla karşılaştırılarak ve birçok kişiden yardım ve katkı sağlanarak hazırlanmıştır. Yapı Kredi Yayınlarından 1. baskısı 2000 yılında çıkmıştır.

Seyahatnâme'nin VII. cildi, VII. ile VIII. cildin bir arada ciltli olarak bulunduğu Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Köşkü 308 numaralı nüsha esas alınarak, Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman- Robert DANKOFF tarafından hazırlanmıştır. Yapı Kredi Yayınlarından 1. baskısı 2003 yılında çıkmıştır.

Seyahatnâme'nin VIII. cildi, güvenilir kabul edilen ve VII. ile VIII. cildin bir arada ciltli olarak bulunduğu Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Köşkü 308 numaralı nüsha esas alınarak, Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman- Robert Dankoff tarafından hazırlanmıştır. Yapı Kredi Yayınlarından 2003 yılında yayınlanmıştır.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin IX. cildi de daha önce yayımlanan ciltlerde olduğu gibi basit çeviri yazı sistemiyle hazırlanmıştır. Bu cilt, orijinal yazma olarak kabul edilen nüsha kaybolduğu için Yıldız, Hacı Beşir Ağa ve Pertev Paşa nüshaları birbirleriyle eşit değerde görülerek mukayeseli şekilde Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman- Robert Dankoff tarafından hazırlanmıştır. Yapı Kredi Yayınlarından 1. baskısı 2003 yılında çıkmıştır.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin X. Cildi IX. Ciltte olduğu gibi orijinal yazma olarak kabul edilen nüsha kaybolduğu için Yıldız, Hacı Beşir Ağa ve Pertev Paşa nüshaları birbirleriyle eşit değerde görülerek mukayeseli şekilde Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman- Robert Dankoff tarafından hazırlanmıştır. 1. baskısı 2007 yılında yayınlanmıştır.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde:

1. Cilt: 1630-40 tarihleri arası İstanbul'un kuşatmaları ve fethi, İstanbul'daki kutsal mekanlar, mimari yapılar, burada yaşıyan halk vb. konulara yer verilmiştir.
2. Cilt: Mudanya, Bursa, Osmanlı devletinin ilk dönemleri, Karadeniz, Erzurum, Nahçıvan, Tebriz, Bakü, Merzifon, Ankara başta olmak üzere gittiği yerlerden bahsetmiştir.

3. Cilt: Üsküdar'dan Şam'a kadar olan yol boyunca gittiği bütün kasaba ve şehirlerden detaylı şekilde bahsetmiştir.
4. Cilt: İstanbul'dan Van'a kadar yol boyunca gittiği Malatya, Diyarbakır, Mardin, Sincar, Bitlis, Ahlat, Adilcevaz şehirler, gördüğü yerler. Ayrıca İran'a elçi olarak gidişi ve yol güzergahında ki yerler.
5. Cilt: Tokat'tan Rumeli'ye, Sarıkamış'tan Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyadaki yerler.
6. Cilt: Erdel, Macaristan, Almanya, Romanya ve bölgedeki diğer şehirler.
7. Cilt: Belgrat, Avusturya, Kırım, Dağıstan yol güzergahında ki pek çok yer.
8. Cilt: Azak, Kırım, Selanik, Mora, Arnavutluk ve bölgedeki birçok coğrafya.
9. Cilt: Kütahya, İzmir, Aydın, Adana, Maraş, Antep, Mekke, Medine daha pek çok yer.
10. Cilt: Mısır, Sudan, Habeşistan, Somali, Cibuti, Kenya, Tanzanya anlatılmıştır

Evliya Çelebi, 1640 senesinde İstanbul dışına ilk seyahatini Bursa'ya gerçekleştirir. Bu seyahatle birlikte babasının tavsiyesi üzere bir Seyahatnâme kaleme almaya başlar. İlk uzun seyahatini Trabzon'a yapar. Ketenci Ömer Paşa'nın Trabzon valisi olmasıyla deniz yoluyla ona eşlik ettiği bu seyahatinde Azak Kalesi'nin geri alınması için Serdar Hüseyin Paşa kumandasındaki sefere de iştirak eder (1641)¹¹. Seyahatnâmesinde seferle ilgili detaylı bilgi verir. Bu zorlu seferden dönüşte korkulu geçen bir deniz seyahati yüzünden seyahatlerine dört sene kadar ara verir, bu seyahatinde Evliya Çelebi'nin bindiği gemi Karadeniz'de büyük bir fırtınaya yakalanır, parçalanıp batar, birkaç kişiyle küçük bir sandala biner, bindiği sandalda batınca mucizevi şekilde bir tahta parçasına tutunarak kurtulur, bu olaydan sonra toparlanıp kendine gelmesi zaman alır.

1645 senesinde Girit üzerine yapılan seferle seyahatine yeniden başlar, bu sefer sonucunda alınan galibiyetle İstanbul'a döner, babasının hayır dualarını alır.

Erzurum Beylerbeyi olarak tayin edilen Mehmed Paşa'nın maiyetinde yer alarak müezzinbaşı, musahib ve katip sıfatı ile *Erzurum* yolculuğunda Paşayla seyahat eder ve yol güzergahındaki yerler ve buralarda yaşayan insanlar hakkında bilgi verir. Erzurum'da bir taraftan kendisine verilen görevleri yerine getirirken, diğer taraftan burada Şuşik Kalesi üzerine yapılan sefere katılır. Bu sefer ve yol güzergahındaki kale

---

¹¹ İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 529-533.

vb. yerler hakkında bilgiler verir. Kale fethedilir, Şuşik beyi kaçıp Mekü Kalesi'ne sığınır, Evliya Çelebi'ninde içinde olduğu birlik, buradan Şuşik beyini teslim alıp, Hıms'a gelirler ve Erzurum Valisi Mehmet Paşa'ya verirler. Buradan da Erzurum'a dönmek üzere yola çıkarlar. Yolda Paşa *Tebriz* ve *Revan* elçileriyle görüşür, Evliya Çelebi'de mektup ve hediyelerle birlikte Tebriz Han'ı elçisiyle Tebriz tarafına gider. Tebriz ve İran hakkında detaylı bilgiler verir. Tebriz Han'ı ile yaşadıklarını, burada kaldığı sürece beraber yaptıkları seyahati ve gördüklerini anlatır.

Revan seyahatinde, Han'ın Bakü'de düğünü olduğunu öğrenir, burada bir süre kaldıktan sonra Revan Han'ın davetlisi olarak *Bakü*'ye doğru yola koyulur. Bakü'ye ulaştığında Han'a Erzurum Valisi Mehmet Paşa'nın mektubu ve hediyelerinin yanı sıra Tebriz ve Nahçıvan Hanlarının da mektuplarını verir.

Gürcistan taraflarını dolaştıktan sonra, Erzurum Kalesine döner, burada Paşa'nın verdiği görevleri yerine getirir, mektuplarını taşımaya devam eder, doğuda pek çok yeri gezer, *Celalilerle* karşılaşır ve onlarla zaman geçirir. Erzurum'a tekrar döner, bu dönemde Defterdarzâde Mehmed Paşa'ya, Kars Beylerbeyliği görevi verilir ancak Paşa Kars'a gitmez, Evliya Çelebi'de Paşa'yla, İstanbul'a dönmek üzere yola koyulurlar. Yol boyunca Evliya Çelebi gördüklerini ve yaşadıklarını Seyahatnâmesinde anlatır. Defterzade Mehmet Paşa'nın verdiği mektupları *Tokat'ta* Vardar Ali paşa'ya götürür, kısa bir süre Vardar Ali Paşa'yla kalıp, O'nun mektuplarını da Defterzade Mehmet Paşa'ya iletir. Bu dönemde Vardar Ali Paşa isyanına şahitlik eder. Sonrasında babasının ölüm haberini alır ve Paşa'dan izin alarak İstanbul'a gelir¹².

İstanbul'da Celali isyanlarına tanık olur, Murtaza Paşa'nın Şam serdarlığına getirildiğine dair emri, mektupları ve hediyeleriyle Şam'a gider. Paşa'yla seferlere katılır. *Suriye ve Filistin'in* pek çok şehirlerini görevli olarak görme fırsatını yakalar. Murtaza Paşa'yla Anadolu'ya gider¹³.

Sivas'a giderek Orta ve Doğu Anadolu şehirlerini dolaşır, 1650 senesinde İstanbul'a döner. Melek Ahmed Paşa'nın sadrazamlıktan azledilerek *Özi*'ye beylerbeyi tayin edilmesi üzerine tekrar seyahate başlar. Özi, Rusçuk, Silistre, Babadağı'nı görerek buradaki köy ve kasabaların tahririnde vazife alır. 1653 senesinde İstanbul'a döner ve uzun sayılabilecek bir süre burada kaldıktan sonra Melek Ahmed Paşa'nın *Van'a*

¹² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Sadeleştirilen; Mümin Çevik)*, C.1-2, s.114.

¹³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Sad. Mümin Çevik)*, C.1-2, s.64.

beylerbeyi tayin edilmesiyle tekrar seyahate başlar¹⁴. Melek Ahmet Paşa ile birlikte çıktığı bu yolculukta, Doğu Anadolu'nun pek çok yerini görme imkânı elde eder. Tezimize konu olan kaleler hakkında verdiği bilgilerin büyük kısmı bu seyahatte anlatılır. Paşayla birlikte Harput'a gittiklerinde Melek Ahmet Paşa Evliya'yı Ergani ve Eğil Beyine mektuplarla gönderir. Sonrasında borç verilmiş olan paranın alınması için mektuplarla birlikte *Diyarbakır'a* gönderir. Diyarbakır valisi Mustafa Paşa, *Mardin ve Sencar* bölgesine sefere çıktığını öğrenince bunu bahane görerek Evliya Çelebi de bu bölgeye gider.

Sencar'da Paşayla görüşüp emanetleri ve Melek Ahmet Paşa'ya verilmek üzere mektupları alıp, Paşa'nın yanına geri döner. Melek Ahmet Paşa ile Bitlis'e gider ve Bitlis Han'ı ile buluşurlar. Evliya Çelebi Bitlis Han'ının isteği ile yanında biraz daha kalır, sonra *Ahlat'ı* gezer *Adilcevaz Kale'sinde* Melek Ahmet Paşa'ya yetişir. Gördüklerini ve yaşadığı olayları detaylı şekilde Seyahatnâme'de yazar. Van Kalesi'ne gelirler, Evliya Çelebi Van şehri ve kalesi hakkında çok detaylı bilgiler verir, buradan Melek Ahmet Paşa'yla *Bitlis* Han'ının üzerine yapılan sefere katılır. Melek Ahmet Paşa'nın görevlendirmesiyle *İran ve Bağdat* civarını gezer, Van'a döndükten sonra yine Paşa'nın verdiği ulaklık göreviyle İstanbul'a gider ve Sadrazam Siyavuş Paşa Evliya Çelebi'yi aynı görevle Van'a gönderir. Bir hafta Van'da kalır, Melek Ahmet Paşa Bitlis Han'ının yerinde kalacağına dair emirler ve para tahsili için Bitlis'e gönderir, Bitlis'te yaşadığı maceraları da geniş şekilde Seyahatnâme'sinde anlatır. Melek Ahmet Paşa Van beylerbeyliği görevinden azl edilir fakat iklim şartlarından dolayı Van'da kalır, sonrasında da Evliya Çelebi ile İstanbul'a dönerler¹⁵.

Evliya Çelebi, Van'dan sonra tekrar Özi eyaletine atanan Melek Ahmet Paşa'yla Silistre'ye gider. Bu seyahat sırasında Kırım Hanı'nın hizmetine girer, Özi'ye saldıran Kazakların yenilişlerini görür, bununla ilgili haberleri İstanbul'a getirip tekrar Özi'ye döner. Bu dönemde Paşa'nın eşi Kaya Sultan'a mektup getirip götürür. Bosna Beylerbeyliği'ne tayin edilen Melek Ahmet Paşa ile yola çıkar. Büyük Çekmece'de Köprülü Mehmet Paşa'nın adamları tarafından yaralandığından tedavi için bir ay İstanbul'da kalır.¹⁶ Bu dönemde IV. Mehmet'in Anadolu'da Celaliler üzerine yaptığı sefere katılır, bu seferde hem Celali İsyanları, hem de yol güzergâhındaki yerler hakkında bilgi verir. 1659'da Boğdan Voyvodası Stefenitza'yı ülkesine götürün kafiye

¹⁴ İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 529-533.

¹⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Sad. Mümin Çevik)*, C. 3- 4, s. 416.

¹⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Haz. Orhan Buz), s. 11.

dahil olarak Âsi Eflâk Beyi III. Mihnea'ya karşı düzenlenen harekâta ve *Kırım'a* yapılan akınlara katılır. Bu seyahatlerin ardından yine Melek Ahmed Paşa ile Bosna, Sofya, Rumeli ve Erdel'i gezer. İstanbul'a döndükten bir süre sonra Fâzıl Ahmed Paşa'nın Avusturya seferine iştirak eder. Uyvar'ın fethinin akabinde *Bohemya'dan İsveç'e ve Hollanda'ya* kadar bir çok yeri gezip görür¹⁷. 1663 yılında sadrazamın emriyle *Belgrad'tan, Hersek Sancağı'na Söhrâb Mehmed Paşa'ya Sancağın muhafazası ve diğer görevlerle ilgili emirleri içeren mektup götürür* ve bu sırada Paşa ile birlikte bölgedeki bazı kalelere yapılan seferlere katılır¹⁸. Hersek seyahatinden sonra Avrupa içlerine yapılan pek çok seferlere katılır. 1664 senesinde imzalanan Vasvar Antlaşması'nın ardından yeni fethedilen kaleleri dolaşır, Viyana'ya gider. Burada iken İmparator I. Leopold ile görüşerek ondan aldığı bir izin belgesiyle Danimarka, Hollanda ve Brandenburg'u gezdiğini ve birçok ülkeye gittiğini söyler ancak bu bilginin doğruluğu kesinlik taşımamaktadır¹⁹.

Macaristan'ın çeşitli eyalet ve sancaklarda ki kalelerini yoklama göreviyle uzun uzun dolaşır. Terek Kalesi'nden *Azak'a* gitmekte olan bir Rus elçisinin Kafilesine katılır. Azak'a geldiğinde Osmanlı ordusunun Girit seferine gittiğini öğrenince *Bahçesaray'a* giden Evliya Çelebi Adil Giray'ın bazı seferlerine katılır²⁰. 1668 senesinde İstanbul'a döner. Aynı sene içerisinde Edirne, Gümölcine, Selânik şehirlerini gezdikten sonra Girit'e gider. Kandiye kuşatmasına şahitlik eder. Bir tahrir heyetiyle Girit'e gider ve oradan Mora'ya geçer. Buradan da Arnavutluk'a giderek bu bölgenin şehirlerini dolaşır. 1670'de İstanbul'a dönen Evliya'nın İstanbul'daki ikameti fazla sürmez, zira hacca gitmek için 1671 yılında on iki kişilik ekibiyle yola çıkar. Hacca da dolaşarak gitmeyi tercih eder ve Bursa, Kütahya, Afyon, İzmir, Sakız ve Sisam adaları üzerinden bir güzergâh takip eder. Rodos'tan Anadolu'ya geçerek Güney Anadolu'yu gezer, tekrar Şam'a gider²¹. *Hacdan* sonra Mısır hacılarına katılarak Süveyş yoluyla *Mısır'a* gider. Burada uzun süre kaldığı Sudan ve Habeş eyaletleri hakkında da kapsamlı bilgi verir²². Mısır'daki ikameti esnasında yazdığı düşünülen Seyahatnâme'nin onuncu cildinin tamamını bu ülkelere ayırır. Burada on yıldan fazla bir süre kalır²³.

¹⁷ İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 529-533.

¹⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Sad. Mümin Çevik)*, C. 5- 6, s. 687.

¹⁹ İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 529-533.

²⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme (Yayıma Hazırlayan: Orhan Buz)*, 100 Temel Eser, İstanbul 2006, s.11.

²¹ M. İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 529-533.

²² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme (Haz. Orhan Buz)*, s. 12.

²³ İlgürel, "Evliya Çelebi", s. 529-533.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TEŞKİLAT, İŞLEYİŞ VE YAPISAL ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN OSMANLI DÖNEMİ KALELERİ

“Osmanlı gezgin ve anlatı ustasının yaşadığı yıllar ağırlıklı olarak (1611-1683/84) *IV. Murad'ın* ve Köprülü sadrazamları Mehmed ile Fazıl Ahmed'in yönetimleri altında iç politikada iki defa toparlanabilmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun duraksama döneminin sonlarına rastlar. Murad'ın saltanatındaki toparlanmada Otuz Yıl savaşının da bir etkisi olmuştur. Bu kargaşa yıllarında Osmanlı Devleti - geçici de olsa - Avrupa cephesinde rahatlayabilmiştir. Ancak, bunun dışında 17. yüzyıl İmparatorluk için yönetim uygulamalarının yozlaşmasıyla el ele giden, ekonomik ve toplumsal sıkıntıların yaygın olduğu bir çağdır. Anadolu Celâli ayaklanmalarıyla sarsılırken, İstanbul zaman zaman Yeniçerilerin ve değişik saray hiziplerinin çatışma alanına dönüşüyordu. İran ile açık çatışmanın Kasr-ı Şirin antlaşmasıyla (1639) geçici olarak son bulmasından rahatlayan Osmanlı İmparatorluğu Venedik'e, Lehistan'a ve Alman İmparatoru'na karşı daha geniş çapta savaş girişimlerine yönelmiştir ki bu siyaset İkinci Viyana kuşatmasıyla doruğuna ulaşmıştır”²⁴. Osmanlı Devleti bir taraftan bu sorunlarla uğraşırken diğer taraftan azametiyle bir dünya devleti olmaya devam etmektedir.

Bu imparatorluğu Evliya Çelebi kendi kimliği ve gezip gördükleriyle çok farklı pencerelerden yansıtmaktadır. Seyahatnâme'sinde Evliyâ'nın kimliği ile örtüşen ve imparatorluğun görkemini yansıtan bazı kurumlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu kurumlar; tophane dökümhanesi, darphaneler, Osmanlı mutfacı ve surla çevrili kentler ile kalelerdir. O, eserinde sık sık kalelerden, istihkâmlardan bahsetmektedir. Seyahatnâme'nin Osmanlı yöneticileri için bir rehber olduğu düşünülürse, Evliyâ'nın yalnız mevcut yapıları tanımlamakla yetinmediği, aynı zamanda durumun düzeltilmesi için tavsiyelerde bulunduğu da anlaşılmaktadır. Evliyâ Çelebi, kendini kamu yararına çalışan biri olarak tanımlamaktan haz duyar²⁵.

²⁴ Karamuk, “*Evliya Çelebi'nin Kültür Tarihindeki Yeri*”, s. 133-145.

²⁵ Taştan, “Robert Dankoff: Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı”, s. 165-175.

1.1. Kalelerin Tarihi Gelişimi ve Mekânsal Özelliği

Kale bir yeri dış saldırılara karşı korumak amacıyla yapılan, kalın ve yüksek duvarlarla bunların üstüne belli aralıklarla yerleştirilen burçlardan oluşan yapıdır. Arapça kökenli kale sözcüğünün bu dile yüksek bir yerdeki, savunması güçlü, berkitilmiş yerleşme anlamındaki Farsça “*kalat*” sözcüğünden geldiği düşünülmektedir. Kale bir yerleşmeyi çepeçevre sarabileceği gibi onun dışında savunma açısından daha uygun bir yere de yapılmış olabilir²⁶. İnsanoğlu ilkçağlardan itibaren kendisini korumak için çeşitli yollar ve yöntemler kullanmıştır. Kendisini daha fazla güven altına almak ve ailesini, yiyeceklerini korumak için yaşadığı yerin etrafını duvarlarla çevirme ihtiyacı hissetmiştir. Kalelerin geçmişi gerçekten de çok eski tarihlere dayanmaktadır.

Nitekim en eski yerleşim yerlerinden biri olan Mezopotamya’da Fırat ve Dicle kıyılarında, köşelerinde yarım daire kuleleri olan, 3-4 m. yüksekliğinde kerpiç duvarlardan ibaret basit kaleler yapıldığı görülmektedir. Rudolf Naumann Anadolu’da ki ilk kale yerleşmesinin M.Ö. 3600’lerde Mersin’de *Soğuktepe*’de olduğunu belirtir²⁷.

Şehirlerinde ilk nüvesini de oluşturan kaleler dört tarafı çevreleyen mâhfuз surlarıyla şehrin büyüüp gelişmesinde büyük amil olmuştur. Kalenin dışında çeşitli meskenler yapılıncaya varoş denilen mahalleler oluşmuş, bunları da koruma zorunluluğu doğmuş ve etrafı surlarla çevrilmiştir. Surlar stratejik düşünce ve arazinin verdiği imkan çerçevesinde yapılmıştır. Anadolu’da Yunan ve Roma dönemlerinde genellikle savunmaya yönelik kaleler inşa edilmiştir²⁸.

Kale duvarları genellikle taş, kimi zaman da tuğladan yapılır ve *Horasan harcıyla* örülür. Burçlar birbirini görebilecek ve korunabilecek biçimde konumlanırlar. Kale duvarlarının üstü, savunanların her yere yetişebilmelerini sağlamak amacıyla düz yapılır ve bu düzlüğe “*seğirdim yeri*” denir. Duvar üstünde “*barbata*” denen mazgallı bir korkuluk yer almaktadır. Kayalık tepelerdekiler hâriç, genellikle duvarların alt kısımlarında içi su dolu savunma hendeği bulunur. Kalenin girişini korumak ve hendek üzerinden geçişi sağlamak için iner-kalkar ahşap bir köprü yapılır. Kale duvarlarının hemen önündeki toprak banda “tahte’l-kal’a (tahtakale)” denir. Bazı kale duvarlarının üst bölümlerinde “senkendaz” veya “külhendaz” denen ve alt bölümlerindeki

²⁶ *Ana Britannica*, “Kale”, C.17, İstanbul 1993, s. 403-404.

²⁷ Eftal Şükrü Batmaz, “Osmanlı Devleti’nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış”, *OTAM*, S. 7, Ankara 1996, s. 3.

²⁸ Özlem Bektaş Öztaşkın, *XVI- XVII Yüzyıllarda Osmanlı Halkı*, (Atatürk Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2008, s. 58.

deliklerden taş, kaynar su vb. atılarak duvar diplerinin korunduğu ahşap ya da taş çıkımlar yapılmıştır. Kale mimarîsinin en önemli bölümü, *kule* veya *burçlardır*. Kulelerden birisi diğerlerinden yüksek ve sağlam tutulur. Bu kuleye balâhisar veya baş kule denilmiştir. Yiyecek ambarı, sarnıçlar ve koğuşlar kalelerde bulunması gereken bölümlerdir²⁹. Urartular gibi Anadolu'da bilinen eski medeniyetlerden, Bizans'a, Selçuklu'ya, Osmanlı'ya kadar daha birçok devlet eklemelerle, tamamen harap olmuşsa yeniden inşalarla, tamirlerle bölgede bulunan kale yapılarının zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Selçuklu dönemindeki büyük Türkmen göçleriyle kalabalıklaşan Anadolu şehirleri özellikle XIII. yüzyılın ilk yarısında vakıf sistemine dayalı imar hareketine sahne olmuştu. Eski kaleler büyüyen şehirlerin artık ortasında kalmış, şehirleri çepeçevre saran surlar ve kuleler inşa edilmişti³⁰. Osmanlı Devleti, huduttaki kale ve şehirlerin muhafazasına doğal olarak büyük önem veriyordu. Bu sebeple hudut kaleleri ve şehirleri askeri nüfus bakımından kalabalık, askeri sınıfların çeşitliliği bakımından daha zengin idi. Eyaletlerin veya kalelerin yerli unsurlardan müteşekkil kadrolarının yanında merkezden nöbetçilik suretiyle gönderilen yeniçeri askeri sınıfları da buralarda görev yapabiliyorlardı³¹.

Genel olarak baktığımızda kale kompleksi iç-kale, dış kale ve varoş denilen üç ana bölümden oluşmaktaydı. *İç kale* resmi işlerin görüldüğü, kayıtların tutulduğu, kapıkulu askerlerinin ikamet ettiği ve şehir sakinlerinin herhangi bir tehlike anında sığındıkları bir mekandı. *Dış kale* şehrin etrafını çeviren surun bütünüyle iç kale arasında kalan alanıydı. *Varoş veya Tahte'l-kal'a* ise şehri çevreleyen dış kale surlarının haricinde ki yerlerin birimlerine denilmekteydi³².

Kale, Osmanlı mimarlığında çok genel bir kavramdır, bu tarihi yapı türünün ayrıntılarına girildiğinde, kendi içinde çeşitli tiplere ayrıldığı görülmektedir;

1. İçinde belli sayıda asker bulundurulmuş, karakol yada küçük bir garnizon görevi için yapılmış ve stratejik noktalara yerleştirilmiş kaleler ile palankalar.

²⁹ Türk Sanatında Kale Mimarisi, www.tarihtarih.com/?Bid=1476231.

³⁰ Yusuf Oğuzoğlu, "Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişiklikler", *T.C. Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1987, s. 1.

³¹ Orhan Kılıç, "Teşkilat ve İşleyişi Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcip Deftereleri", *OTAM*, S. 31, Ankara 2013, s. 87.

³² Bilgehan Pamuk, "XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum", İstanbul 2006, s. 67-73-74.

2. Sınır boylarına yada ülkenin ana arterleri üzerine belli aralıklarla yerleştirilen; savunma, konaklama amaçlı *ribat* tipi kaleler.
3. Bir feodalin yada yöneticinin kendisine ait bir bölgede, hakim bir noktaya yaptırdığı konut yada sarayını da içine yerleştirdiği şato tipi kaleler.
4. Bir toplu yerleşme bölgesinin yada şehrin yanında yer alan o bölgeye bir saldırı olduğunda halkın sığındığı geleneksel türdeki kaleler.
5. Büyük bir şehrin konut, ticaret,askeri garnizon ve yönetim bölümlerini birkaç aşamada çevreleyen geniş kapsamlı şehir tipi kaleler³³.

Osmanlı Dönemi Türkiye şehirlerinde ilk göze görünen şehrin kalesi, surları ve şehre girişin yapıldığı kapılardı. 17. yüzyılda giderek artan güvenlik kaygısı, bazı şehirler sur dışına taşmış olsalar bile kalenin önemini artırmıştı. Şehrin fiziksel bakımdan uygun bir yerinde inşa edilmiş olan iç kalede, kale erleri, silah ve mühimmattan başka, genellikle zindan, barut ve tahıl mahzenleri ile hazine veya resmi belgelerin korunduğu özel bölümler bulunurdu. Bazı kaleler, yüksek kuleler ve içlerinde su bulunan derin hendeklerle çevriliydi. Dış kale surları, şehri çepeçevre sarmakta ve şehre gelen ana yollardan girişin yapılacağı yerlerde kapılar bulunmaktaydı. Her kapıda, kale erlerinden bir veya iki kapıcı (bevvab) görevliydi.³⁴ Osmanlı devletiyle birlikte, sur içi (kale-şehir) anlayışı yerine şenlendirme politikası paralelinde menzil kuruluşları da ön plana çıktığı³⁵yönünde görüşte bulunmaktadır.

Osmanlı Devletinde şehrin kendisini savunmak yerine belli bir alanı askeri ve coğrafi açıdan kontrol edebilen noktalara kale ve askeri garnizon kurmayı tercih etmişlerdir. Şehirlerin savunulmasında ise dış sur tamamen önemini yitirmiş, onun yerini bir tür askeri garnizon görevi yapan içkale almıştır.³⁶ Osmanlı devleti döneminde kalelere sahip olan sipahiler kaleyi tamir yada yeniden inşa ettiklerinde bir kereye mahsus olmak üzere bedel karşılığında sefere gitmekten muaf tutulmuşlardı, bu bir yıllık tımar geliri tutarında bir miktar olmuştur³⁷.

Genel olarak baktığımızda 16. Yüzyıldan itibaren yapılan fetihlerle Osmanlı İmparatorluğu sınırları çok genişlediği için, Anadolu'daki şehirlerin çoğu ülkenin iç kısımlarında kalmış ve bu bölgelere yeni kaleler yapılmamış, onun yerine iç güvenlikle

³³ Zeki Sönmez, "Osmanlı Kale Mimarisinin Ana Hatları", *EJOS IV*, 2001, s.1.

³⁴ Oğuzoğlu, "Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişiklikler", s. 2.

³⁵ Şükrü Sönmezler, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Bitlis", *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara 2007, s. 223.

³⁶ Sönmez, "Osmanlı Kale Mimarisinin Ana Hatları", s. 3.

³⁷ Batmaz, "Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış", s. 3.

ilgili olarak eski kalelerin onarımıyla yetinilmiştir. Ancak ülkeye katılan ülkelerin büyük bölümünün Avrupa yolunda olması dolayısıyla bugünkü Macaristan, Yugoslavya, Avusturya, Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan topraklarında 16. Ve 17. Yüzyıllarda Osmanlıların pek çok kale ve savunma yapısı inşa ettiği bilinmektedir. Ne var ki bu yapıların çoğunun zaman içerisinde yıkılmış, değiştirilmiş ve orijinal kimliklerini yitirmiş olmaları nedeniyle Türk kale ve askeri mimarisinin gelişimi içerisinde değerlendirilmelerine imkan bulunmamaktadır ³⁸.

16. yy kadar Osmanlı kenti, Ortadoğu kentlerine benzer biçimde bir kale ve kalenin dışında kalan “kale altı” denen bir kısımdan oluşuyordu. Kalenin içinde, iç kale ya da hisar denilen yerde yöneticiler oturuyor, bunun dışında ise, kentin ileri gelenlerinin oturduğu ve zanaat faaliyetlerinin yürütüldüğü kısımlar yer alıyordu. Bu noktada Osmanlı kentlerinde yöneticilerin konutlarından ayrı bir işyerleri yoktu. Yöneticiler kendi konutlarında iş gördüklerinden, kent merkezinde yönetim işlevli ayrı binalar yer almıyordu.

Kale altında ise, pazarlar ve yerleşik olmayan ticari faaliyetler ile tarımla uğraşanlar, kervansaraylar, bazı tekke ve zaviyeler bulunuyordu. 16. yüzyıl ile birlikte, kentin bu yapısı dönüşerek, kalenin karşısında yerleşik ticaretin yürütüldüğü bedesten denen kapalı çarşılar yaygınlaştı ³⁹. Ortadoğu kent mimarisine benzer özellikleri var dense de aslında Türk mimarisinin tarihi gelişimi, diğer yapı tiplerinde olduğu gibi askeri mimari alanında da İç Asya ile başlamaktadır. 6.yy ilk örneklerine İç Asya’da rastladığımız Türk tipi kale inşa etme geleneği yüzyıllar boyunca orijinal örnekler vermiştir, belli bir zamandan beride tarihi kalelerin fonksiyonlarını yitirmeleri sebebiyle orijinal özellikli Osmanlı kalelerinin sayısı giderek azalmıştır ⁴⁰.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki kaleler bahsettiğimiz değişim süreçlerinden geçmişlerse de surlarıyla, müstahkem mevkileriyle ve sağlamlıklarıyla tarih boyunca dikkati çekmişlerdir.

³⁸ Sönmez, “Osmanlı Kale Mimarisinin Ana Hatları”, s. 5.

³⁹ Sevilay Kaygalak, “Osmanlı’da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültürelciliklerin Ötesine Geçebilmek”, *Mülkiye Dergisi*, C. 29, S. 246, Ankara 2005, s. 28.

⁴⁰ Sönmez, “Osmanlı Kale Mimarisinin Ana Hatları”, s. 6.

Evliya Çelebi'de eserinde bu özellikleri çok güzel şekilde ifade etmiştir. Özellikle çalışmamıza konu olan kalelerimizde de surları ve müstahkem mevkiilerde bulunmalarıyla dikkati çekmektedirler.

1.2. Kale Görevlileri

Anadolu'da kurulmuş olan bir çok kalenin bulunduğu şehrin etrafının da surlarla çevrildiğini, böylece kale-şehir dediğimiz bir yapılanmanın oluştuğunu görmekteyiz. Bu kale-şehirlerin idari, iktisadi, askeri vb. yapılanması da kale şehir özelliğine göre şekillenmekteydi. Aşağıda kısaca kale görevlilerinden bahsedilmiştir.

1.2.1. Beylerbeyi/Vali

Osmanlı Devleti'nde, sancakların birleşmesinden oluşan eyalet veya beylerbeylik diye adlandırdığımız yönetim birimleri bulunmaktaydı. Beylerbeyiliklerin/eyaletlerin başında beylerbeyi veya vali denilen devletin atadığı yöneticiler vardı. Kalenin asıl teşkilatı içinde olmamakla beraber bahsedeceğimiz kaleler arasında kale şehir özelliğine sahip yapılar bulunduğundan bu yerlerde beylerbeylerin/valilerin kalelerin doğal en üst amiri olduğunu söylemek yanlış olmasa gerek. İncelediğimiz kaleler içerisinde Van Kalesi, Erzurum Kalesi ve Diyarbakır bu bağlamda değerlendirilebilir.

1.2.2. Sancakbeyi

Kale şehir olan ve idari olarak sancak olarak yapılandırılmış birimlerin başında sancakbeyi bulunurdu. Sancakbeyi ya da mirlivâ sancağın en büyük mülki amiri olmakla beraber asli görevlerinin idarî ve askerî olarak yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Sancaktaki bütün askerler sancakbeyine bağlıydı.

Sancaktaki asayişini sağlar, gerektiğinde kadıyla birlikte hareket ederek örfi ve şer'i hukukun teminine çalışırdı⁴¹. Mardin kalesi sancak ve kaza olarak yapılanmıştır. Sancakbeyleri sancak dahilinde ki kalelerin tabii olarak komutanı hüviyetinde idiler.

---

⁴¹ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara 1999, s. 63-65.

1.2.3. Dizdar

Kale muhafızına veya kale komutana dizdar denilmektedir. Dizdarlar sorumluluğu altındaki kalenin bütün işlerinden sorumluydu. Osmanlıda hudut kalelerinde dizdardan başka bir yeniçeri ağası bulunuyordu. Kale dizdarları beylerbeyi veya sancakbeyinin arzı üzerine veya doğrudan sancakbeyinin beratı ile atanıyorlardı⁴². Kapıkulu ocağı mensupları arasından seçilen dizdara kethüda ile kale erleri “merd-i kal’a olarak zikredilen mustahfız ve azaplar yardımcı olurlardı⁴³. Dizdarlar görevleri gereği, Beylerbeyi, Sancakbeyi ve Kadı’ya karşı sorumlu aynı zamanda onların denetimi altındaydılar. Herhangi bir başarısızlığı görevi kötüye kullanması halinde sözü edilen yöneticilerin arzıyla azledilebilirlerdi⁴⁴. Dizdarlar kalede görevi başında bulunmak zorundaydılar. Maiyetindeki kale erleri veya müstahfızlar ile birlikte kalenin muhafazasının yanı sıra gerekli görüldüğü hallerde kalenin tamiri işine yardımcı oluyorlar kaleyle ilgili pek çok görevi yerine getiriyorlardı⁴⁵.

Genel olarak baktığımızda Dizdar kalenin ve şehrin güvenliğinden sorumlu bir yöneticidir. Tımar sahibi olması dolayısıyla askerî sınıftandır. Sefer zamanında sefere çağrıldığı zaman orduya katılmakla yükümlüdür. Bundan dolayı beylerbeyine ve sancakbeyine karşı yükümlülükleri bulunmaktadır. Görevi sırasında faaliyetlerinin şer’ e uygunluğunun sağlanması bakımından kadı’ya karşı sorumludur⁴⁶.

1.2.4. Kethüda

Kale erlerinin dirlik ve düzeninin sağlanması diğer hizmetlerin görülmesinde dizdar ile birlikte sorumludur. Tayininde izlenen yol ve bağlı bulunduğu makamlar dizdarinkiyle aynıdır⁴⁷.

1.2.5. Yeniçeri Ağası

Osmanlı devletinde önemli hudut kalelerinde kale dizdarlarından başka yeniçeri ağası ismiyle daha salayetli ve nüfuzu o bölgedeki diğer kaleleri de kapsayan bir yeniçeri kumandanı bulunurdu. Van, Erzurum kaleleri de bu kaleler arasındaydı. Kaza

⁴² Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 63-65.

⁴³ Pamuk, *“XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum”*, s. 175.

⁴⁴ Batmaz, “Osmanlı Devleti'nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış”, s. 4.

⁴⁵ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 63-65.

⁴⁶ Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s.79.

⁴⁷ Batmaz, “Osmanlı Devleti'nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış”, s. 4.

gibi daha küçük yerlerde ise Yeniçeri Serdarı'nın bulunması kanundu⁴⁸. Taşrada kalenin muhafızlığıyla görevli yeniçeri ortaları nöbetle ve üç sene süreyle kalelerde muhafızlık ederlerdi⁴⁹.

1.2.6. Alaybeyi

Sancaklarda ki tımarlı sipahilerin amiri olup, sefer sırasında sancağındaki tımârlı sipahiler ile sancakbeyinin emrine girerdi. Alaybeyleri kendilerine bağlı olan sipahilerin yoklama ve müfredat defterlerini de tanzim eder ve bunları tasdik ederek ilgili birimlere teslim ederlerdi⁵⁰.

1.2.7. Cebeciler

Kapıkulu ocaklarının yaya kısmından bölük ve cemaat olarak iki kısma ayrılan cebeci ocağı, yeniçerilerin silah vs. harp levazımâtını yapan, muhafaza ve tamir eyleyen ocaktır. Kalelere silah ve cephanes vs. harp levazımâtı gönderilmesi, oradaki cephanenin muhafazası Cebecilere, bu malzemelerin işe yarayıp yaramadığının tetkiki cebecilerin başı olan cebecibaşıya aitti.

Kalelerdeki cebecilerin başında zabıtları vardı fakat bazı durumlarda yeniçeri serdarları inzibat cihetinden bunları cezalandırabiliyorlardı. Cebecilerde yeniçeriler gibi üç sene müddetle kale hizmetinde bulunup merkeze gönderiliyor ve yerlerine başkaları geliyordu⁵¹.

1.2.8. Müstahfızlar (Hisar Erleri) ve Azebler

Kale muhafazası hizmetinde bulunan askerler için kullanılan bir tabirdir. Osmanlı vesikalarında müstahfız ve hisar eri eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Müstahfızlar'lar da azebler gibi hafif piyade sınıfındandı. Azeb sınıfının kuruluşu yeniçeri ocağının kuruluşundan önceki yıllara gitmektedir. Önceleri yeniçerilerin önünde harbeden yaya sınıfı olarak anılmış, sonraları ise kale ve deniz azebleri diye ikiye ayrılmıştır. 1501 tarihinden itibaren ise kalelere muhafız olarak maaşlı azebler konulmuştur⁵².

⁴⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1985, s. 327.

⁴⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, s. 325.

⁵⁰ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 59.

⁵¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, s. 3-12.

⁵² Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 73.

Kale'lere baktığımızda özellikle askeri yönünün ağır bastığı görölmektedir. Buna bağlı olarak bizde idari yöneticilere kısaca değinmekle beraber ağırlıklı olarak askeri görevlilerden bahsettik. Ana başlıklar altında verdiğimiz bu idari ve askeri görevliler dışında da kalelerde, birçok yönetici, görevli ve hizmetliler bulunmaktaydı.

İKİNCİ BÖLÜM

2. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NDE GEÇEN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ BAZI KALELER

2.1. Ahlat Kalesi

Evliya Çelebi 1665-1666 tarihlerinde ki üçüncü seferine, Seyahatnâmesinin dördüncü cildinde geniş şekilde yer verir. Melek Ahmed Paşa'nın Van'a beylerbeyi tayin edilmesiyle, Evliya Çelebi'de Paşa'yla yola çıkar. Bitlis'e vardıklarında, Bitlis Han'ı Melek Ahmet Paşa'yı misafir eder, sonrasında Paşa Van şehrine doğru yola çıkarken, Evliya Çelebi, Han'nın isteğiyle bir müddet kaldıktan sonra Paşa'ya katılmak üzere yola koyulur. Bitlis'ten çıkıp Van şehrine giderken Van Gölü sahilinden geçer, gerek buradaki kaleler gerekse Van gölü hakkında geniş şekilde bilgi verdikten sonra Ahlat şehrine ulaşır. Şehrin ve kalenin tarihinden detaylı şekilde bahseder.

2.1.1. Ahlat Kalesi İsmi ve Menşei

Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde, bütün tarihçilerin bu eski şehre “Dâr-ı Büleh” dediklerini, yani “*Oğuz tâ'ifesi*” şehri olduğunu söyler. Acemler bu harap eski şehre Erzen-i Ahlat demişlerdir. Geçekten erzeni yani darısı çok olur dedikten sonra bu isimle anılan 5 büyük Osmanlı şehri olduğundan bahseder ve Azerbaycan, Tebriz, Erzurum, Erzincan, Ahlat isimlerini sayarak bu şehirler hakkında çok kısa bilgiler verir. Evliya şehrin ve dolayısıyla kalenin isminin ilk nerden geldiği konusunda bilgi vermez, sadece şehre yapılan iki isimlendirmeden bahseder⁵³.

Ahlat şehri ve tarihi hakkında eser vermiş olan Rahmi Tekin, Ahlat isminin menşei ve konuyla alakalı anlatılan efsanelerle ilgili detaylı bilgiler vermiştir.

Bu hikayelerden birine göre Müslüman fütuhâtı sırasında Ahlat'ı yöneten Lat adındaki Rum kralının kızı Daryona İslamiyet'i kabul etmiş, babası Müslüman olmayınca onu öldürmüştü, sonrasında çok üzölmüş “ah...lat, ah...lat” diye üzüntüsünü belirtmiş, şehrin adı da buradan gelmiştir. Kaynaklara bakıldığında Lat adında Roma İmparatorluğunda bir kral ismine rastlanmamaktadır. Ahlat isminin menşei ile ilgili buna benzer Rum ve Urartular dönemine ait asılsız hikayeler anlatılmaktadır.

⁵³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Karaman), C. 4, İstanbul 2000, s. 89.

Diğer bir rivayet ise M.Ö. 3 binli yıllarda Hilatos adlı bir kumandan tarafından kurulan şehrin, bu kumandanın ismini almasıdır. Fakat kaynaklarda Ahlat'a Hilatos dendiğine rastlanmamaktadır⁵⁴.

Urartuların buraya "Halads" adını verdikleri ve Ahlat adının buradan geldiği yönünde bilgiler de bulunmaktadır⁵⁵.

Bir görüşe göre ise Ahlat'ta çeşitli milletler bir arada yaşadığı ve farklı diller konuşulduğundan dolayı bu isim verilmiştir. "Halat, Ahlat, Hılat" kelimelerine baktığımızda "H L T" fiilinden türetilmiştir, üç kelimeyi de Araplar karışık anlamında kullanmışlardır.

Nitekim Ahlat ismine ilk defa dikkati çeken seyyah Nasr-ı Hüsrev Ahlat'a geldiğinde halkın farklı diller(Arapça, Farsça, Ermenice) konuştuğunu söyler, şehre bu yüzden bu adın verildiğini belirtir⁵⁶.

Netice itibariyle baktığımızda, Urartular *Halads*, Ermeniler *Şaleat (Şaliat)*, Süryaniler *Kelath*, Araplar *Hilat*, İranlılar ve Türkler *Ahlat* demişlerdir⁵⁷. Bütün bu görüşler ve söyleyiş şekilleri dikkate alındığında Ahlat ismi değişik şekillerde kullanılmasına rağmen aslında kelimelerin kökeninin birbirlerine çokta uzak olmadığı ve dolayısıyla ismin kaynağının çok eski dönemlere kadar gittiği ortaya çıkmaktadır.

2.1.2. Ahlat Kalesinin Tarihi

Evlia Çelebi, Ahlat Kalesi hakkında bilgi vermeden önce şehrin tarihini anlatır. Şehrin geçmişini Âd kavmine kadar götürür. Buradaki yüksek kayalıklar ve Süphan Dağı'nda binlerce insanın sığabileceği büyük mağaralardan bahseder. Şehrin önemini ve büyük bir kültür merkezi olduğunu belirtir, sonraki dönemde ise harap olmasına sebep olayları anlatır. Fakat Osmanlı Devleti dönemine kadar kaleyle ilgili herhangi bir bilgi vermez.

Bölgenin tarihiyle ilgili yapılan araştırmalara baktığımızda ilkçağlarda Ahlat'ın kurulduğu bu bölgede M.Ö. 900'ler de Urartuları görmekteyiz, M.Ö. 600'de İranlıların, M.Ö. 330'da İskender'in hakimiyetine geçer. M.Ö. 2. asırda Partların bu bölgeye hakim olmalarıyla önemli bir merkez haline gelir⁵⁸.

⁵⁴ Rahmi Tekin, *Ahlat Tarihi*, İstanbul 2000, s. 13-14.

⁵⁵ Orhan Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, Van 1997, s. 106.

⁵⁶ Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 13-14.

⁵⁷ Faruk Sümer, "Ahlat", *DİA*, İstanbul 1989, s. 19.

⁵⁸ Nermin Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, İstanbul 1972, s. 8.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Ahlat'la ilgili bilgi verdiği bölümlerinde, Roma-Bizans, Türk ve İranlı güçlerin mücadelelerinden bahsetse de, gerek İslamiyet'in ilk yayılma dönemi, gerekse sonrasında Arapların bölgedeki hakimiyet mücadelesinden bahsetmemiştir.

Tarihi kaynaklarda bölgenin İslam hakimiyetine geçmesi, 640-641 yılında Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiş Emeviler ve Abbasiler döneminde zaman zaman el değiştirmiştir. Sonrasında Bizans egemenliği altına girmiş olan Ahlat Hamdâniler, Mervâniler gibi devletlerin hakimiyetine girse de bölgede Bizans'la sürekli bir mücadele devam etmiştir.

Türkler Anadolu'ya geldikleri dönemde bu bölge Bizans devletinin hakimiyeti altındaydı⁵⁹. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne baktığımızda, Evliya Ahlat'ın siyasi tarihini anlatırken Türk devlet ve beylerini ağırlıklı hakim unsur olarak anlatmıştır, bu anlatım yerindedir. Çünkü Ahlat Selçuklu Sultanı Alparslan döneminden itibaren Anadolu'ya yapılan fetih ve akınlarda bir üs olarak kullanılmıştır⁶⁰. Bölgede 1100-1200'lü yıllarda hüküm süren ve Ahlat'a en parlak dönemini yaşatan Ahlatşahlar da bir Türk hanedanıdır.

Sonraki dönemler de Ahlat birçok kez el değiştirmiş depremlerle (Moğollar, Harzemşahlar ve Safeviler vb. devletler tarafından) istilalara, yağmalara uğrayıp harabeye dönüşmüş olsa da bir Türk şehri olma özelliğini korumuştur.

Evliya Çelebi'nin, Ahlat şehrindeki Türk hakimiyeti hakkında verdiği detaylı bilgiler özetle şöyledir; Eski zamanda şehir Mahan⁶¹ padişahın idaresindedir, Evliya Çelebi bununla ilgili küçük efsanevi bir hikaye anlattıktan sonra devam eder, sonrasında şehirde tâun hastalığı çıkar ve on iki bin ev buradan Mısır'ın doğusunda Kayıtbay yaylası denilen bölgeye göçerler ve burada topraktan sağlam bir şehir yaparlar⁶². Tarihi verilere bakıldığında Evliya'nın sebebini hastalığa bağladığı bu göçün, buradaki yıkıcı depremlerden de kaynaklanmış olma ihtimali bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili 1247'de meydana gelen bir depremden sonra 12.000 hanenin Eski Kahire'ye göç ettiğinden bahsedilir⁶³.

⁵⁹ Sümer, "Ahlat", s. 20.

⁶⁰ Sümer, "Ahlat", s. 20.

⁶¹ Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Mahan ismi Maveraünnehir'deki bir bölgenin ismidir. Eski dönemde Oğuzlar Ahlat'ta yaşarken Mahan Han bunlara hakimdir. Bu dönemle ilgili efsanevi bir hikaye anlatır. Sonrasında ise Moğol baskısıyla Ahlat'a gelip yerleşen Osmanoğulları'nın dedelerinin de Mahan memleketinden buraya geldiklerini belirtir. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 89-90.

⁶² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 89-90.

⁶³ Haluk Karamağaralı, "Ahlat Kazıları", *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara 2007, s. 83.

Evliya Çelebi, sonraki dönemde ise Azerbaycan Şahlarından olan Akkoyunlu Şahı Sultan Celayir'in burayı mamur bir şehir yaptığını söyler. Aslında Sultan Celayir'inde Moğollarla akraba olduğunu, Akkoyunlu padişahı olduğu için bunlara Akçakoyunlu denildiğini ve asıllarının Maverünnehir diyarındaki Mahanlar olduğunu yazar.

Urfa tarafında Caber Kalesi dibinde Fırat nehrinde boğulmuş olan Osmanlıların dedeleri de Moğollar yüzünden, Ahlat'ta bulunan Sultan Celayir'e gelip boy beyi olarak buraya yerleşirler, yaptıkları başarılı mücadeleler sonucu kendilerine Ahlat şehri mülk olarak verilir. Evliya, sonraki dönemde de Ertuğrul Gazi'nin babası Süleyman Şah'ın Selçuklu Sultanı Alaaddin'e boy beyi olduğunu (476/ 1083-1084) ve Ahlat şehrinin de Kara Yusuf b. Celayir'e kaldığını söyler⁶⁴.

Evliya'nın verdiği bilgiler bir kısmı doğruyken, bu bilgilerin bir kısmı çelişkilidir. Tarihte Celayirliler devleti kurulmuştur ve Evliya'nın da kısmen belirttiği gibi Türkleşmiş Moğollar tarafından 1330'larda bugünkü Irak ve İran topraklarında İlhanlılar Devletinde önemli mevkiye sahip olan Moğol Celayir boyunun önderi Büyük Hasan tarafından kurulmuş bir devlettir. Evliya Sultan Celayir'in Akkoyunlu padişahı olduğunu söylese de, Akkoyunlu devletinin başına bu isimde biri geçmemiştir. Aynı coğrafyada bulunmaları ve mücadele etmiş olmaları böyle bir karışıklığa neden olmuş olabilir. Nitekim Yıldırım Beyazid ile Timur arasındaki Ankara savaşı öncesinde Yıldırım Beyazid'i destekleyenler, Karakoyunlu Kara Yusuf ile Bağdat Hükümdarı Ahmet Celayir'di.

Kayıların Ahlat' a yerleşmeleriyle ilgili Evliya Çelebi'nin yanı sıra pek çok kaynakta bilgi bulunmaktadır.

Bunlardan Osmanlı müverrihi Ali, Kühül Ahbar'ında Osmanlıların atalarının Türkmen göçleriyle beraber Ahlat'a geldiklerini ve uzun yıllar oymaklarıyla burada kaldıklarını yazar. Fatih'in vezirlerinden Karamani Nişancı Mehmet Paşa'nın Tevarih-i Ali Osman adlı eserinde Kayıların Ahlat'ta yaşadığına şöyle işaret edilmiştir: "Bazı tarihlerden nakledildiğine göre, Moğolların Bağdat'a vardığı sıralarda *Ermeniyye* şehirlerinden Ahlat çevresinde deve, koyun, uşak ve hizmetçi sahibi bir kavim vardı. Bunların başında soyu yirmi birinci göbekte Nuh'un oğlu Yafes'in çocuklarından Oğuz Han'a ulaşan Kayık Alp vardı. Hicri 656 (M. 1258) yılında bu da Selçuklularla birlikte

⁶⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 90.

kaçmaya razı oldu. Asıl yerlerini ve yurtlarını bırakarak kavim ve boyu ile beraber göçerek Anadolu'da Karacadağ'a varıp yurt edindi."

Neşri Mehmet Çelebi'ye göre; "Ali Selçuk'a müntesip Türklerden Gök Alp Han evladından rızıklı bir taife Ermeniyye beldelerinden Ahlat'a nüzul edip 170 yıl Cengiz istilasına kadar orada kaldılar. Hicri 616'da Cengiz istilas vuku bulunca reisleri Süleyman Şah'a uyup batıya göç ettiler."

Gerçekten Ahlat'ta uzun yıllar oturan Kayı Boyu, 1230 Yassı Çemen Savaşı'nda Alaaddin Keykubat'a yardımda bulunarak savaşı kazanmasını sağlamışlar ve bu yardımlarından dolayı kendilerine Karacadağ bölgesi ıkta edilmiştir. Kayı boyu Ahlat'tan 40.000 kişi olarak ayrılmıştır⁶⁵.

Diğer bir konu ise gerek Evliya Çelebi'nin belirttiği, gerekse tarihi kaynaklarda geçen Karakoyunluların Ahlat'a hakim oldukları ve Kara Yusuf Beyin türbesinin burada olduğu yönündeki bilgilerdir. Bununla ilgili Karakoyunlular hakkında müstakil eseri bulunan Faruk Sümer, birçok kaynakta geçmesine rağmen bu bilginin yanlış olduğunu söyler⁶⁶. Faruk Sümer'e göre Karakoyunluların 1425 tarihinden itibaren Van'a hakim olmaları söz konusu olabilir fakat Karakoyunlular büyük gayretler sarf etmelerine rağmen Ahlat'a hakim olamamışlardır⁶⁷.

Evliya Çelebi'nin Türklerin bölgeye ilk gelişleriyle ilgili verdiği bilgilerde belirttiğimiz gibi bazı eksiklikler ve karışıklıklar olmakla beraber genelde bölgeye Türk göçü ve yerleşmeleriyle ilgili verdiği bilgiler doğrudur.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Ahlat'tan bahsettiği bölümde Timur -Yıldırım Beyazid mücadelesi sonrasında ise Uzun Hasanla- Fatih Sultan Mehmet arasındaki mücadeleden de bahseder. Devamında ise İran şahlarının yani Safevilerin Ahlat'a hakim olduklarını anlatır⁶⁸.

Ahlat Kalesi ile ilgili, Evliya Çelebi bölgede çok az kalıntıları kalmış olan eski kale hakkında bilgi vermez fakat Osmanlı döneminde Ahlat'ta ilk defa kale yapılması görüşünün şu şekilde dile geldiğinden bahseder; Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'i yendiğinde buranın halkı sığınacak bir yerleri olmadığından Erzurum'un altına Sultan Selim'e gelip "padişahım büyük atalarının gömülü olduğu Ahlat şehrinde bize bir kale

⁶⁵ Kasım Küfrevi, "Seyahatnâmelerde Bitlis", *Ahlat Gazetesi*, Ahlat 2008.

⁶⁶ Sümer, "Ahlat", s. 21.

⁶⁷ Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, C. L, S. 197, Ankara 1987, s. 463.

⁶⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.4, s. 90.

yaptır.” diye ricada bulduklarında, buranın halkına bolca ihsanlar edilir. Kale yapılmaz, sultan başka seferlere gider.

Sultan Süleyman tahta geçtikten sonra İran’a sefer düzenleyip fetihler gerçekleştirdikten sonra Van ve bu bölgedeki 70 adet kaleyi ele geçirir. Bölgedeki hakimiyeti sağladıktan sonra Ahlat’a gelip atalarını ziyaret eder. Ahlat’ın geliştirilmesi için Koca Zal Paşa ve Koca Mimar Sinan’ı burada bırakır, sağlam bir kale yapmalarını emreder ve İstanbul’a döner. Zâl Paşa Ahlat halkıyla görüşüp Ahlat harabelerinin güneyinde bulunan göl kenarında sağlam bir kale yapımına başlar⁶⁹.

Peçevi tarihinde bu bölgedeki kalelerin ele geçirilmesi konusunda bilgiler şöyledir; Sadrazam İbrahim Paşa Ahlat, Adilcevaz, Erciş, Revan gibi kalelere adamlar göndererek İslam orduları geldiğinde kalelerin anahtarlarını teslim etmeleri yönünde ikna etmiş, 940 (1533-1534) yılında İbrahim Paşa büyük ordusuyla bölgeye gelince, beylerin verdikleri sözlerde durup kaleleri teslim etmişlerdir⁷⁰.

Matrakçı Nasuh ise İrakeyn seferi dönüşünde Ağustos 1535 Sultan Süleyman’ın Ahlat’a geldiğini ve tahtını, günümüzde aynı adla anılan Taht-ı Süleyman Mahallesi’ne kurduğunu ve buradaki faaliyetlerini anlatır⁷¹.

Çoğu tarihi kaynaklar Evliya’nın verdiği bilgilere benzer şekilde Kanuni Sultan Süleyman’ın Ahlat’a gelişini anlatırlar.

Ahlat kalesinin Osmanlı hakimiyetine geçişiyle ilgili bahsettiğimiz görüşlerin yanı sıra ilk ne zaman ve nasıl yapıldığıyla ilgili bazı noktalarda farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan birine göre: Öncelikle Ahlat’ta iki kale harabesi bulunur, Harabeşehir sırtlarındaki kalenin krokisini tespitte dahi yetecek kadar iz kalmamıştır.

A. Gabriel’e göre Yavuz Sultan Selim buraya geldiği döneme kadar eski kale kullanılıyordu. Savaşlardan çok harap duruma gelmişti, halk yeni bir kale yapılmasını Sultan Selim’den ister. Savunması kolay olsun diye kale Van Gölü kıyısına yapılır. Daha sonra Sultan Süleyman İran seferi dönüşünde Mimar Sinan ve Zal Paşa’ya onarılıp genişletilmesini emreder⁷².

Diğer bir görüş ise Harabeşehir’de bulunan ve Urartuların kurduğu sanılan eski iç kale, 1224’deki depremde yıkılmış, 1514’de yeni iç kale gölün kenarına yapılmıştır.

⁶⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 90.

⁷⁰ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1981, s. 130.

⁷¹ Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 121.

⁷² Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, s. 44.

Sonrasında Şah Tahmasb'ın saldırısına uğramıştır. Sultan Süleyman İran seferi dönüşünde Mimar Sinan ve Zal Paşa eliyle onarılıp genişletilmiştir⁷³.

Ahlat'ta eski bir kalenin olduğu harabe şehir ile Taht-ı Süleyman Çayı arasında kalan bir tepe üzerinde bulunduğu yönünde de bilgiler bulunmaktadır. Tarihi Romalılara kadar götürülen iç kalenin etrafını çevreleyen surlar İbrahim Kafesoğlu'nun bölgede yaptığı arkeolojik seyahat incelemeleri neticesinde tespit edilebilmiş ve raporunda kaba bir krokisi de çizilebilmiştir⁷⁴.

Rahmi Tekin ise kalenin tarihiyle ilgili şu bilgileri verir; Evliya Çelebi Yavuz Sultan Selim'in kale yaptırmadığını söylemesine rağmen, Sultan Selim şimdiki kale mahallesinde bir iç kale yaptırmıştır, bununla ilgili günümüzde kalede bulunan kitabelerde de yazılı bilgiler bulunmaktadır⁷⁵.

Bu kale Şah Tamahsab tarafından yerle bir edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman İran seferi dönüşünde Mimar Sinan ve Zal Paşa kısa bir zamanda aceleyle eski yıkıntılardaki malzemeler ve mezar taşlarından yeni bir kale yapmışlardır. Günümüzde kale yıkıntılarında kitabe şeklinde mezar taşları çıktığı tespit edilmiştir. Arşiv belgelerinden kalenin Kanuni tarafından Mimar Sinan'a havale edilmesine rağmen, Mimar Sinan'ın kalenin yapımına nezaret etmediği ve Diyarbakır mimarının kalenin inşasını yürüttüğü anlaşılmaktadır⁷⁶.

Bu bilgiler dahilinde baktığımızda Ahlat'tın eski çağlardan beri bir kalesinin olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu kale büyük ihtimal doğal felaketler ve istilalar neticesi yıkılmıştır. Evliya Çelebi Osmanlı döneminden önce bir kalenin olduğundan yada olmadığından bahsetmemiştir fakat Osmanlı Devleti döneminde kimler zamanında ne şekilde yapıldığı konusunda bilgi vermiştir. Evliya Çelebi kalenin, Kanuni döneminde yapıldığını söylese de, Sultan Selim döneminde yapılmış ve Kanuni döneminde büyük bir tamir görmüş olmalıdır.

Ahlat ve kalesiyle ilgili çok kısa da olsa Riyaz-üs-Siyaha yazarı Hacı Zeynül-Abidin Şirvanî (1796-1797) bahseder⁷⁷. Şirvan'ı, Evliya Çelebi gibi detaylı bilgi vermese de seyahatinde Ahlat'a da gelmiş ve Seyahatnâmesinde şehirden ve kaleden şu

⁷³ Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, Ankara 2001, s. 156.

⁷⁴ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 107.

⁷⁵ Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 133.

⁷⁶ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s.110.

⁷⁷ H.1211 Riyaz-üs-Siyaha adlı eserin yazarı olan Hacı Zeynül-Abidin Şirvanî, Caferi mezhebi bilginlerinden, şair mutasavvuf bir şahsiyettir. H. 1211'de İran'dan hareketle, Afganistan, Hind, Sind, Irak, Hicaz, Suriye, Filistin ve Mısır'ı dolaşarak İstanbul'a uğrar, oradan memleketine döner. 18 sene süren seyahatinin notlarını Farsça olarak üç kitapta toplar. Seyahatinde Ahlat'la ilgili notlarda vardır.

şekilde bahsetmiştir: “Ahlat gönülde yer eden güzelliğe sahip bir şehirdir. Dördüncü iklimdedir, göl kenarındadır. Geniş bir araziye sahiptir. Şimal tarafı, yarım fersah kadar dağlıktır. Civarında mamur köyler vardır. Osman b. Allan zamanında fethedilmiştir. Uzun zaman sonra saldırılara maruz kalmış ve harap olmağa başlamıştır. Cengiz soyundan gelen hanların ve Çapani hükümdarların zamanında haraplığı son dereceye varmıştır. Bir taraftan harap edilip, diğer taraftan yapıla gelen şehir, bu günkü haline ulaşmıştır.

Şimdiki zamanda şehrin narin bir kalesi var, şenlenmiştir. Kale dışında beş yüz kadar biçimsiz, perişan ev göze çarpar. Halkı Türkçe konuşur, Hanefi mezhebine mensupturlar. Hükümdarı Şeyh Ahmet adında, ihtişam sahibi, gayretli, cömert bir zattır. Güler yüzlü, temiz ahlaklı, fakara dostu, yabancılar hamisidir. Adil bir kişiliğe sahiptir. Bu sıfatları ile o havali hükümdarlarından ayrılır”⁷⁸.

Zeynül-Abidin Şirvani'nin Ahlat'a geldiği dönem Evliya Çelebi'den nerdeyse bir buçuk asır sonradır. Evliya Çelebi gibi Şirvani'de şehrin ve kalenin harap olup tekrar yapılmasına vurgu yapmış ve bir Türk şehri olduğundan bahsetmiştir.

2.1.3.Ahlat Kalesi'nin Yapısı

Tarihi kaynaklara bakıldığında Ahlat'ta iki kaleden bahsetmek mümkündür, bir tanesi çok az bilgiye sahip olduğumuz, eski dönemlerde yapılmış ve sonraki dönemlerde tamamen harap olup yok olmuş eski kale ve diğeri ise Osmanlı devleti zamanında göl kenarında yapılmış olan yeni kale.

Eski kalenin Urartular zamanına kadar gittiği yönünde bilgiler olsa da Firuzan Kınal, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da, 1953 yılında Doğu Araştırma Enstitüsü adına yaptığı tetkik gezisi neticesinde yazdığı raporda Ahlat ve çevresinde Urartular dönemine ait bir eser göremediklerini fakat Urartulara ait kitabelerde Malatya'ya kadar hakim olduklarının yazılı olduğunu, Ahlat gibi iskana uygun bir yere de mutlaka yerleşmiş olmaları gerektiğini belirttikten sonra günümüze kadar eser ve kalıntı kalmamasının nedeninin depremler ve büyük istilaların yaptığı yıkımdan kaynaklandığını dile getirir.

Belirttiğimiz gibi Ahlat'ta Harabaşehir'de bulunan eski kale hakkında kesin bilgiler yoktur. Bununla birlikte Harzemşahlar Hükümdarı, Celaleddin Harzemşah Ahlat'ı altı aylık muhasarası neticesine zapt ettikten sonra komşu ülkelere gönderdiği

⁷⁸ Kasım Küfrevi, “Seyahatnâmelerde Bitlis”, *Ahlat Gazetesi*.

fetihnameler de Ahlat'ın burçlarının çok yüksek olduğu, bunları yıktığı, çok derin hendeğin ise aşıldığı yönünde bilgiler verse de⁷⁹, sonraki dönemlerde, belirtilen yapılardan izler kalmadığı görülmektedir.

Evliya Çelebi Osmanlı Devleti döneminde yapılan Ahlat kalesinin mimarisi hakkında kısada olsa şu şekilde bilgi vermektedir; H. 869 (M. 1464-1465) tarihinde bizzât Süleymân Hân'ın belirlediği mimari üslubla, Zal Paşa eliyle yapılmıştır, göl kenarında dörtgen şeklinde sağlam bir kaledir. Çepeçevre genişliği üç bin adımdır ve tümü on üç adet kuledir, ama duvarı o kadar yüksek değildir ve hendeği de derin değildir, duvarları gayet sağlamdır ve geniştir⁸⁰.

Evliya Çelebi'nin kendi zamanının ölçülerine göre bilgi verdiği kalenin dış surlarının yüksekliğine baktığımızda göl tarafında 13 m, kara tarafında 6-10 m'dir⁸¹.

Seyyahımızın bahsettiği ve pek derin değildir dediği hendekler konusunda pek bilgimiz bulunmamakla birlikte kalenin etrafının hendekle çevrilmesi olasıdır. Faruk Sümer bu hendeklerle ilgili bilgi vermemiş sadece Kanuni zamanında göl kıyısına inşa edilen hisarın II. Selim devrinde bir dış hisarla çevrildiğini belirtmiştir⁸².

Evliya Çelebi, kalenin göle bakan üç kat sağlam demir (sert) kapısı olduğunu belirtir ve bu kapının üzerinde kalenin tamamlandığına dair celî yazılı söz ile tarihinin son mısrasını verir.

Haluk Karamağaralı, kaleyle ilgili yaptığı kazı çalışmaları neticesi güneydeki kapı kulesinin üstündeki toprağı tamamen kaldırdıklarında dikkate değer bir tamire rastladıklarını belirtir.⁸³

Konuyla ilgili arşiv belgelerinde 1566 tarihinde kalenin inşasının hala devam ettiği, bu tarihe 556.000 akçe masraf edildiği görülmektedir. Evliya Çelebi'nin kale kapısının üzerinde okuduğu kitabenin kalenin tamamının bitiş tarihini yansıtmadığını ancak iç kalenin bitimiyle ilgili olabileceğini göstermektedir. Dış Kalenin kuzey kapısı üzerinde oldukça iyi okunabilen kitabesinde kalenin II. Selim zamanında ve 1568 yılında tamamlandığı yazılıdır ki bu da dış kalenin bitiriliş tarihiyle ilgili olmalıdır⁸⁴.

Evliya Çelebi, kale içindeki yapılaşmadan şu şekilde bahseder; Göle bakan bu sağlam kapının güney tarafı göl tarafıdır ve bu kale içinde temiz toprak ile örtülü üç yüz

⁷⁹ Karamağaralı, "Ahlat Kazıları", s. 84.

⁸⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 91.

⁸¹ Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, s. 44.

⁸² Sümer, "Ahlat", s. 22.

⁸³ Karamağaralı, "Ahlat Kazıları", s. 85.

⁸⁴ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 110.

elli adet bayındır ev vardır. Süleyman Han'ın bir cami'i, bir hamamı, bir hanı ve yirmi kadar dükkanı vardır. Büyük imaretlerden başka büyük binaları yoktur⁸⁵.

Evliya'nın bahsettiği Kanuni Sultan Süleyman zamanında başladığı için "Taht-ı Süleyman" denilen Kale mahallesi, camii, medresesi ile herhalde bir külliye teşkil etmekteydi⁸⁶.

Evliya Çelebi, Sultan Süleyman zamanında yapılan cami ile Emîr Kay zamanındaki iki camiden isim olarak bahsetmiş, bunun dışında binlerce camisi var demiştir. Burada Evliya Çelebi genel üslubu olduğu üzere camilerin sayılarını oldukça abartılı şekilde belirtmiştir.

İç kaleye baktığımızda İskender Paşa Cami-i ve Hamamı, Kadı Mahmut Camii, Davulhane ve evler bulunmaktadır⁸⁷. İskender Paşa, Kanuni zamanında Osmanlı Devleti'nde kumandanlık ve yöneticilik yapmıştır fakat ismiyle anılan bu camiye ait herhangi bir vakfa rastlanılmamıştır. Evliya Çelebi'de bu yapılardan bahsetmemiştir.

Bahsedilen bu iki cami dışında günümüze kadar gelememiş 413 nolu tapu tahrir defterinde kaydı bulunan Cami-i Ahlat (Ulu Cami) bulunmaktadır⁸⁸. Bu cami Taht-ı Süleyman mahallesinde bulunmaktaydı, bu camiden günümüze çok az kalıntı kalmıştır⁸⁹. Bahsedilen caminin Selçuklu dönemi Ulu Cami geleneğinin bir örneği olduğu düşünülse de 12.yy'da yapılan Ulu Camiler içinde Ahlat'ta yapılmış böyle bir camiyle ilgili bilgi bulunmamaktadır⁹⁰. Büyük ihtimal Selçuklular döneminde Ahlat'ta bir Ulu Cami yapılmıştır, fakat birçok eserde olduğu gibi sonraki dönemlere intikal edememiştir. Bahsedilen caminin Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılmış olması daha olası görünmektedir. Rahmi Tekin de bu caminin Evliya'nın Seyahatnâmesinde bahsettiği cami olduğunu söyler.

Kalenin genel yapısına bakıldığında 400x200 ölçütlerinde bir alanı kaplamaktadır.

⁸⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 91.

⁸⁶ Füzüzan Kınal, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu", *Ankara Üniv. D.T.C.F.D.*, C.12, S.1-2, Ankara 1954, s. 84.

⁸⁷ Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, s. 157.

⁸⁸ Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 134.

⁸⁹ Karamağaralı, "Ahlat Kazıları", s. 91.

⁹⁰ Bkz. M. Güler, İ.A. Kolay, "12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri", *İTÜ Dergisi*, İstanbul 2006, s. 83-90.

Dış kalenin güneybatı surlarına bitişik iç kale yer almaktadır. İç kale dikdörtgen planlı ve silindirik kulelerle takviye edilmiştir⁹¹. Dış kalenin dört yöne açılan birer kapısı vardır. Bu kapıların üzerinde kitabeler vardır.⁹²

Ahlat İç Kalesi Taht-ı Süleyman deresinin kuzey-güney istikametinde uzanan kayalık bir tepe üzerinde olup iç kaleye kuzey-güney ucundan bağlanan bir sur vardır.

Günümüzde iç kalenin kalıntıları kısmen mevcuttur. Kuzey ve güney yönlerinde kapı kulelerin kalıntılarının yanı sıra orta surun kuzeydoğu köşesi ve doğu sınırı tespit edilmiştir. Dış surda ise hiçbir eser bulunamamıştır⁹³.

Evliya Çelebi kaleyle ilgili verdiği bilgilerin yanı sıra şehrin harabeleri içinde yüzlerce kubbeli eski caminin olduğunu söyler, bunların kubbeleri taşandır ve üzerleri kireç ile örtülüdür. Her tarafı cilalı olan Emîr Kay Camisi meydanın ortasındadır. Evliya bu caminin sahibi ve şehrin muharriri dediği Emîr Kay isminde birisinden bahsetmekte ve bu kişinin yazdığı kitabelerdeki bilgileri aktarmaktadır. Evliya bu kişinin kitabelerinde binlerce saray, cami, medrese, mektep, mahalle vb. yapıların yazılı olduğunu ama verilen bu bilgilerin biraz abartılı olduğunu söyler.

Evliya Çelebi şehirdeki yapılaşmadan bahsettikten sonra burada ziyarete gittiği şeyhleri anlatır, Osmanoğulları ve diğer pek çok Türk Beyliklerindeki kişilere ait mezarları isim belirterek verir⁹⁴.

Ahlat Kalesi ve şehrinin tarihi çok eski dönemlere dayanmış, burası önemli medeniyetlerin kurulduğu yada hakim olduğu bir coğrafya olması dolayısıyla mimari açıdan da önemli bir zenginliğe sahip olmuştur. Bu konuda Evliya Çelebi başka hiçbir kaynakta olmayan detaylı bilgiler vermiştir. Kalenin mimarisi ve genel durumu hakkında yazdıklarının yanı sıra, Osmanlı dönemindeki tarihi hakkında başka kaynaklarda yer alan bilgilerle hemen hemen aynı veya bu bilgilere yakındır. Özellikle şehirdeki yapılaşmayı başka kaynaktan aktararak verdiğini söyleyip, bu kaynaktaki bilgilerin biraz abartılı olduğunu belirten Evliya'nın aslında kendi abartılı üslubunu yansıtan bir dil kullandığı da görülmektedir.

⁹¹ Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, s. 157.

⁹² Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, s. 44.

⁹³ Karamağaralı, "Ahlat Kazıları", s. 84-85.

⁹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.4, s. 520-522.

2.1.4. Ahlat Kalesinin İdaresi

Evliya Çelebi, Ahlat Kalesi'nin idaresi için Van Eyaleti'nde, Muş Paşasının tahtı olduğunu söyler⁹⁵. Kayıtlardan anlaşıldığına göre bölgenin Osmanlı hakimiyetine geçmesinden sonra Ahlat, Bitlis Emirliğine bağlıydı, Bitlis te Diyarbakır Vilayeti dahilinde bulunuyordu. 16-18. Yüzyıllarda Ahlat Adilcevaz'a bağlı bir nahiye ve aynı zamanda bir kaza merkezidir. Nitekim 1680-1740 tarihleri arasında Van Eyaleti sancakları sayılırken Van Eyaleti'ne bağlı olarak Bitlis ve Adilcevaz sancakları sayılmakta, Ahlat'tan söz edilmemektedir⁹⁶.

Evliya Çelebi, Padişah tarafından beyinin hassı 410.000 yük akçe olduğunu, kanun üzere, beğinin gelirinin her sene yirmi kese olup beş yüz kişiyle sancak köylerini idare ettiğini söyler⁹⁷.

Evliya Çelebi, büyük zeamet sahiplerinin tümünün 44 adet, tımar sahiplerinin 148 adet olduğunu, alaybeğisi ve çeribaşısının bulunduğunu söyler. Kanun üzere asker beğleri bayrağı altında görevli oldukları sefere giderler. Yüz elli akçe pâyesiyle(derece) geniş bir kazadır ki her sene kadıya iki kese(geliri) olur. Şeyhülislâmı ve nakibi ve kethudâyeri ve serdarı yoktur. Ama şâhbenderi, bacdarı, muhtesibi ve subaşı vardır.

Bir hakimi de kale dizdarıdır cebecilerin ve yeniçerilerin başındadır. Ve tümü yüz adet kale askerleri vardır, her gece mehterhanesi çalınır ve askerlerinin hepsi hazırır, demektir⁹⁸.

Diğer kalelerde olduğu gibi Ahlat kalesinin de bir dizdarı bulunmaktaydı. Mesela 1627 tarihinde Ahlat Kalesi dizdarlığı Bekir isminde birine tevcih edilmiştir⁹⁹.

Bu dönemde Evliya'nın dediğinin aksine, Ahlat Kalesi'nde bir yeniçeri ağasının bulunduğu yönünde ipuçları vardır. Mühime defterlerindeki hükümlere göre Van Gölü çevresinde bulunan Ahlat'ın da dahil olduğu kalelerdeki askeri sınıflara yeniçeri ağalarının kumanda ettiğini söylemek mümkündür. Yeniçeri ağalarının maiyetinde birer kethüdaları ve yeniçeri katibi de görev yapmaktadır¹⁰⁰.

Evliya Çelebi kalede yeteri kadar çeşit cephaneleri ve kırk adet büyük ve küçük kale döven şahı ve kolomborna topların olduğundan bahseder ve deniz kenarındaki

⁹⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 91.

⁹⁶ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 18-37; Orhan Kılıç, *18. yy İlk yarısında Osmanlı Devletinin İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihati*, Elazığ 1997, s. 69.

⁹⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 91.

⁹⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 91.

⁹⁹ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 65-66.

¹⁰⁰ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 59.

iskelesinde gümrük emini oturup gelen bütün gemilerin mallarından vergi alıp kale kullarına aylıklarını verir yedi yüz akçe iltizamı olduğunu söyler.

Genel olarak baktığımızda, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Ahlat Kalesi tarihi, mimarisi, idaresi hakkında önemli bilgiler verilmiştir fakat bu bilgiler Osmanlı devleti döneminde yapılmış olan kale hakkındadır. Şehrin tarihiyle ilgili verdiği bilgilerin yanı sıra şehirde yaşamış olan evliyalar, tarihte önemi olan kişiler hakkında da bilgiler vermiştir. Şehrin çok eski dönemler de yerini ve önemini kendine has üslubuyla güzel bir anekdotla dile getirmiş ve Firavun zamanında, Ahlat şehrinin hakiminin ağzından şu şekilde pekiştirerek anlatmıştır. Firavun Mısır gibi bir yere sahip diye ilahlık davasında bulunuyorsa benim Ahlat-ı sevâdına sahip olsa acaba ne olmanın davasında bulunurdu.

2.2. Adilcevaz Kalesi

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde, Adilcevaz kalesini anlatmaya başlarken, görünüşünden dolayı seyredilmesi vacip olan kale diyerek söze başlar. Evliya Çelebi, Ahlat'ı ziyaret ettikten sonra Adilcevaz kalesine gelir, burada Van Beylerbeyi olarak görevlendirilen Melek Ahmet Paşa'yı bulup görüşür ve Bitlis Han'ı Abdal Han'ın mektuplarını verir. Adilcevaz'da dostlar edinip şehri gezer. Adilcevaz kalesi hakkında ki bilgilere Seyahatnâmesi'nin dördüncü cildinde yer verir.

2.2.1. Adilcevaz Kalesi İsmi ve Menşei

Evliya Çelebi Adilcevaz ismi için Kürtler Cevz kalesi derler. Zira yalçın bir kakhahâ (yılan, yükseklerle çıkan bir sarmaşık) kalesi gibi gökyüzüne uzanmış yüksek(yüce) bir kaya üzerine ceviz gibi bir kale olduğundan görenler ceviz kalesi derler amma Süleyman Han adaletle aldığından Adilcevaz derler şeklinde anlatır¹⁰¹. Evliya Çelebi kalenin ismini görünüşünün cevize benzemesine ve Sultan Süleyman'ın adaletle burayı almasına bağlamaktadır. Kentin daha eski olan esas adı **Artske** veya **Artsike**'dir. Bu isim muhtemelen Urartu dilindedir.

Konuyla ilgili pek fazla bilgi olmamakla beraber 1315 tarihli Van Salnamesinde, baştanbaşa ceviz ağaçlarıyla dolu olup, adeta bir ormanı andıran bu bölgeye geçmişte, "Cevizler Vadisi" anlamına gelen "Vad-il Cavz" isminin verildiğinden

¹⁰¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 96.

bahsedilmektedir. Bu coğrafya için “Zatülcevaz-Elciğaz-Elceviz” isimleri de kullanılmıştır.

Adilcevaz isminin kullanılması ise Karakoyunluların burayı işgalinden sonradır. Bu isim İslamiyet’in bölgeye girmesiyle verilmiştir, daha önceki dönemlerdeki isimlendirmelerle ilgili kesin bilgiler bulunmamakla beraber Urartular döneminde verilmiş isimlerin kullanılmış olması muhtemeldir.

2.2.2. Adilcevaz Kalesinin Tarihi

Evliya Çelebi kalenin tarihi hakkında; ”Azerbaycan Şahlarından İran Şahu Tâceddîn Âlişân tarafından yaptırılmıştır. Ahlat gibi burası da hükümdardan hükümdara geçmiş sonra sene 940 (1533-1534) tarihinde kaleye sığınmış olan İranlılar, Osmanlı baskısına dayanamayıp, kalenin anahtarlarını Süleyman Han’a bizzat teslim edip, ilk hakimi Zâl Paşa olmuştur.” şeklinde bilgi verir.

Evliya Çelebi kalenin İran hakimiyetinden sonra bölgeye hakim güçlerin eline geçtiğini söylemekte fakat bu devletler hakkında bilgi vermemektedir, sonrasında ise Osmanlıya geçtiğini belirtmektedir¹⁰².

Elde çok az sayıda kaynak olmakla beraber, kalenin tarihi çok eski devirlere dayanmaktadır. Bugün ki Adilcevaz’ın batısında bulunan Adilcevaz Kalesi’nde çok silik Urartu izleri mevcuttur. Ortaçağ’da ise Selçuklular tarafından yeniden tahkim ve iskân edilmiştir¹⁰³.

Adilcevaz’ın 6 km kuzeyinde volkanik bir tepenin üzerine kurulmuş aslında bir Urartu Kalesi olan Kef Kalesi, bölgedeki Urartu Kitabeleri ve diğer kalıntılar Adilcevaz ve çevresinin yerleşmelerinin ne kadar eskilere gittiğini göstermektedir¹⁰⁴.

Konuyla ilgili yapılan kazılarda evvelce Adilcevaz iskelesinde eski kale denilen ve İslami devirlere ait olan kalede Urartu krallarından Rusas II’nin bir kitabesi bulunmuştur. Ayrıca kalenin yapı taşları arasında bir Tanrıçayı tasvir eden kabartma parçaları bulunmuş ve günümüze tam olarak ulaşamamış daha birçok tarihi kalıntının izine rastlanmıştır¹⁰⁵. Bölgenin tarihine baktığımızda bu coğrafyada Roma ve Pers mücadelelerinden sonra Bizans ve Arapların hakimiyet mücadeleleri olmuştur. Selçukluların bölgeye gelmesiyle Türkleşme dönemi başlamış, sonrasında bölgede Türk

¹⁰² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 96-97.

¹⁰³ Emin Bilgiç- Baki Ögün, “1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları”, *Anadolu (Anatolia)*, S. VIII, Ankara 1964, s. 67.

¹⁰⁴ Bilgiç- Ögün, “1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları”, s. 65- 92.

¹⁰⁵ Kınal, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Tetkik Gezisi Raporu”, s. 85.

devletleri ve boyları ile Moğollar ve İslam devletlerinin hakimiyetleri gerçekleşmiştir. Bu dönemlerde bölgeye hakim olan devletler Adilcevaz Kalesi'ne de hakim olmuşlardır.

Kale, Osmanlı Devleti'nden önce Akkoyunlular sonrasında ise Safevilerin eline geçmiştir. Ahlat ve Erciş'le beraber Adilcevaz Kalesi de Kanunî'nin İrakeyn seferi neticesinde (1533-1535) Osmanlı idaresi altına alınmıştır. Kanuni bu seferden dönerken Erciş ve Adilcevaz'dan sonra Ahlat'a uğramış oradan Diyarbakır'a gitmiştir¹⁰⁶.

Peçevi Tarihi'nde Osmanlı Devleti'nin kaleyi alış tarihiyle, Evliya'nın Seyahatnâmesi'nde Osmanlı Devleti'nin kaleyi ele geçiriş tarihi aynıdır fakat Peçevi İbrahim Efendi, Sadrazam İbrahim Paşa'nın Erciş, Ahlat, Revan ve Adilcevaz gibi bölgedeki kalelere güvenilir adamlar gönderip buradaki beylerin gönüllerini aldığını ve Sadrazam geldiği zaman kalenin anahtarlarını teslim edeceklerine dair söz verdiklerini yazar. 940 (1533-1534) senesinde İbrahim Paşa ordusuyla bu kalelerin önüne vardığında söz verdikleri gibi teslim etmişlerdir. Bu dönemde İran Şah'ı da avlanma bahanesiyle Tebriz'den uzaklaşarak Horasan yönüne gitmiştir¹⁰⁷.

Evliya Çelebi ise kalede bulunan İranlıların Osmanlı'ya güç yetiremedikleri için teslim olmak zorunda kaldıklarını yazar. Bu tarihten itibaren Osmanlı hakimiyeti altına girer. Evliya Çelebi ve diğer kaynaklarda birbirine yakın fakat farklı şekillerde anlatılsa da kalenin güç kullanmadan sulhla teslim olduğu yolunda ortak bir görüş bulunmaktadır.

2.2.3. Adilcevaz Kalesi'nin Yapısı

Kale, Adilcevaz'ın batı kısmında yalnız kayalardan Van Gölü'nün içine kadar inmektedir. Kale kalıntıları arasında silik Urartu kalıntılarında rastlanması nedeniyle Urartular tarafından inşa edildiği söylenmektedir¹⁰⁸.

Evliya Çelebi'de daha önce bahsettiğimiz gibi kalenin Azerbaycan Şahlarından İran Şahı Tâceddîn Âlîşân tarafından yaptırıldığını belirtmiştir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği şekilde, isim belirtilmeden kalenin İslam devletleri döneme ait olduğu yönünde görüşlerde bulunmaktadır, bu görüş gerçeğe pek yakın gözükmemektedir. Özellikle Selçuklular ve Osmanlılar döneminde büyük tamirat görmüş olması bu sonuca ulaşılmasını olası kılmaktadır.

¹⁰⁶ Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s. 464-465.

¹⁰⁷ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, s. 130.

¹⁰⁸ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 86-87.

Konuyla ilgili, bir mühime defterinde 1574 tarihinde Van Beylerbeyi'ne gönderilen hükümde 150.000 akçenin kalenin tamirine kifayet edeceği bildirilmiş ve kalenin tamirine nezaret etmesi istenmiştir¹⁰⁹. Evliya Çelebi kaleyi anlatırken ise yüksekte bulunan iç kale ve aşağı kaleyi ikiye ayırarak anlatmıştır.

Yukarda ki iç kaleden şu şekilde bahsetmiştir: "Van Gölü'nün kenarında renk bulutu bir bukalemun işlemesi dağın zirvesine yükselmiş bir kaya üzerinde yontulmuş taş ile yapılmış sağlam bir kaledir, sağlam setli, hisarı eski, büyük surları olan güzel bir kaledir. Aşağı zeminden kalenin zirvesine yaya birisi yarım saatte varır, bu kalenin doğu ve güney tarafında olan Van gölü küçük bir haliç gibi görünür. Ta sabah kuşluk vakti olmayıncaya kadar mavi bulutlar arasından kalenin zirvesi görünmez. İç kalenin etrafında hendek yoktur ve olması mümkün de değildir. Zira çepeçevre etrafı şahin yuvalı yalçın yalama kayalardır bir tırnak ilıştiren yer yoktur, otuz sekiz adet sağlam kuleleri vardır.

Bir demir kapısı vardır fakat birbiri içine üç katlı kuvvetli kapılardır. Bu kalede yetmiş adet bağısız ve bahçesiz daracık evlerin tümü toprak ile örtülüdür. Kale içinde Süleyman Han'ın cami ve cephaner mahzenleri, tahıl ambarları, su sarnıçları, mehterhane kulesi, dizdar hanesi ve büyük balyemez topları vardır. İmaretten başka abide bina ve çepeçevre genişliği dört bin elli adımdır. Daire şeklinde kuzey yönü boyunca olagelmıştır.

Zira kalenin kuzey tarafında bir top menzili uzaklıkta yüksek bir dağ boşluğu vardır, bu boşluğu ortadan kaldırmak için kaleyi o taraf boyunca inşa etmişler fakat boşluktan kaleye asla zarar gelmesi ihtimali yoktur. Zira muhasara eden düşmanın top güllesi fazla gider ve göle düşer".

Evliya Çelebi aşağı kalenin şekli ve mimarisi hakkında da bilgiler vermiştir: "Yalçın bir kaya üzerindedir fakat alçak bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Bir tarafı göl kenarında kaya üzerindedir ki üç adet kapısı vardır. Ahlat kapısı güney yönüne açılır. Bir kapısı doğu tarafında Erciş yönüne doğrudur. Bu aşağı kale dahi gayet sağlam olarak büyük taşlar ile yapılmıştır, dört köşe şeklindedir.

Kuzey tarafı kayalar üzerinde yükselir. O tarafta bir uğrun kapısı vardır ki daima kapalıdır. Bu ribât(kale) hacmi altı bin adımdır. Limana bakan kulelerinde büyük sayka topları vardır ki içlerine adam sığar. Tümü yetmiş altı adet şahane balyemez topları vardır. Bunların benzerleri Van kalesindedir. Bu kalenin bağısız ve bahçesiz eski evleri

¹⁰⁹ Kılıç, XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat, s. 86.

vardır ki tümü sağlam kargir binalardır. Defalarca Kızılbaşlar bu kaleyi kuşatmış sonuç alamadan geri dönmüşlerdir. Evlerinin hepsi kârgî ve cibis binadır ve mağaraları kayalar içine doğru pusu yerleridir.

Bu kalenin batı tarafı dağlardır ve üzerleri baştan başa bağlıdır. Havasının güzel olmasıyla halkı sağlam yapılıdır ve kible tarafı Van deryasıdır. Küçük büyük sarayları, halkın evleri ve bağ evleriyle tümü bin yüz adet güzel evlerdir, sekiz mahalle ve yedi mihraptır. Bunlardan Zal Paşa Cami'si bulunmaktadır, gerisi mescitlerdir¹¹⁰.

Evliya Çelebi'nin bilgi verdiği dönemden yüz yıl öncesinde, 1556 tarihli tapu-tahrir defterinde Adilceviz şehrinde mahalle kaydedilmemiştir¹¹¹. Evliyanın bahsettiği cami ise Van Gölü kıyılarında yapısı Ahlat taşından olup kare planlıdır. Dokuz bölümden oluşan camiyi dıştan on iki kubbe örtmüştür. Muhtemelen Kanunî'nin bölgeye geldiği dönemde yapılmıştır¹¹².

Adilceviz'in batısında bulunan eski kale yıkıntıları içerisindeki Ulu Cami'den Evliya Çelebi bahsetmemiştir. Bu durum caminin harap olma veya medrese vb. farklı bir amaçla kullanılmış olabilme fikrini kuvvetlendirmektedir¹¹³.

Evliya Çelebi şöyle devam eder; Kaleden dışarıda Zal Paşa hamamı o kadar ferahlatıcı değildir. Bir hamam hârabdır, yetmiş adet Ayan'a ait hamamlar vardır ve kalede bir hân vardır ama esnaf çarşısı yoktur. Çarşısı vardır amma azdır, fakat özdür. Bütün kıymetli şeyler bulunur. Yedi bin tane bağları vardır. Şehrin doğu tarafında sulu mesire yerleri, havuzlu ve şadırvanlı bahçeleri bulunmaktadır. Bunlardan Zal Paşa mesire bahçesi vardır¹¹⁴.

Adilceviz şehrinde 1500'lü yıllardaki vakıf kaydında, bir hamama ilişkin bilgiler bulunmaktadır¹¹⁵. Yine bu dönem içerisinde tapu-tahrir defterlerinde sancak beyinin hassı olan 3 hassa bağı, 6 vakıf bağı kayıtlıdır. Evliya'nın da bahsettiği gibi daha birçok bağ ve bahçenin olduğu muhakkaktır fakat buradaki bağların vergiden muaf olması bunlar hakkında bilgilerin sınırlı olmasına neden olmuştur¹¹⁶.

Gerek tetkik eserlerde, gerekse günümüzde kalenin bulunduğu yerde Evliya Çelebi'nin anlattıkları dışında kalenin mimarisiyle ilgili fikir edinmemizi sağlayacak

¹¹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 97.

¹¹¹ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilceviz ve Ahlat*, s. 88.

¹¹² Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilceviz ve Ahlat*, s. 96.

¹¹³ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilceviz ve Ahlat*, s. 88- 89.

¹¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 97.

¹¹⁵ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilceviz ve Ahlat*, s. 103.

¹¹⁶ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilceviz ve Ahlat*, s. 105.

bilgiler bulunmamaktadır. Sadece bölgedeki kalenin olduğu yerde silikte olsa Urartulara ait olduğu düşünülen kitabe ve kabartma kalıntılarına rastlanmıştır.

Adilcevaz'a, seyahatinde uğramış olan Riyaz-üs-Siyaha yazarı Hacı Zeynül-Abidin Şirvanî H.1211'de (1796-1797) İran'dan hareketle başlayan ve 18 yıl süren seyahatinde Adilcevaz için şu bilgileri verir: "Adilcevaz küçük bir kasabadır. Cenup tarafı göldür. Üç tarafı dağlara dayanır. On iki pare köyü vardır. Hepsisi de mamurdur. Bostanları, tatlı suları, otlakları vardır. Halkı Türkçe konuşur, hanefî mezheptir. Fakirlere, gezginlere kucak açarlar. Müeddep kişilerdir. Kasaba içinde beş yüz ev vardır. Hisarı dağ başındadır. Çok yüksektir. Adeta feleğin burcu ile boy ölçüşmek sevdasındadır"¹¹⁷.

Evliya Adilcevaz'da ki evlerin sayısını bağ evleriyle birlikte bin yüz olarak vermiş, Şirvanî ise sadece kasabadaki evlerin sayısını beş yüz olarak vermiştir. Adilcevaz Kalesi'nin de bulunduğu bölge sürekli mücadelelerin olduğu bir coğrafyada bulunduğundan doğal olarak buradaki yerleşim ve nüfusta değişimler olmuştur. Örneğin XVII. yüzyılın başlarında mufassal ve icmal defterlerinde verilen bilgilere bakıldığında köy ve mezra sayısının 50 yıl öncesine göre yaklaşık %53 oranında artış gösterdiği görülmektedir¹¹⁸. Bu bilgiler nüfus ve yerleşmenin ne kadar değişken olduğunu ortaya koymaktadır.

Adilcevaz'ın doğal güzellikleri, bahçeleri, mesire yerleri, özellikle ceviz ağaçlarının bolluğu, insanları ve kalesinin mimari yapısı hakkında seyyahlar tarafından verilen bilgiler ise birbirlerine çok yakındır.

2.2.4. Adilcevaz Kalesinin İdaresi

Evliya Çelebi, Adilcevaz'ın idari statüsüyle ilgili evvela Van Eyaleti'nde sancak beği tahtıdır, demektedir¹¹⁹. Evliya Çelebi'nin Adilcevaz Kalesi'nin idaresi hakkında bilgi verdiği dönemden yaklaşık yüz yıl kadar önce 1540 yılında yapılan tahrirde, Adilcevaz Sancağının Adilcevaz ve Sarusu nahiyelerinden mürekkep bir sancak olarak kaydedildiği görülmektedir. Ancak Kuyûd-u Kadîme Arşivi'nde bulunan 109 numaralı defterdeki Bitlis Livası Kanunnamesinde Adilcevaz'ın Bitlis Sancağına bağlı bir nahiye olduğu belirtilmektedir¹²⁰.

¹¹⁷ Kasım Küfrevî, "Seyahatnâmelerde Bitlis", *Ahlat Gazetesi*.

¹¹⁸ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 23.

¹¹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 97.

¹²⁰ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 17.

1575-1585 yıllarındaki bilgileri kapsayan Sancak Tevcih defterinde Van vilayetine bağlı livalar arasında gösterilmektedir. Bu tarihlerden Evliya Çelebi'nin yaşadığı ve bilgi verdiği 1600'lü yılların sonlarına kadar ki risaleler, hükümler, sancak tevcih defterlerindeki kayıtlarda Adilcevaz'ın Van'a bağlı bir sancak olduğu görülmektedir¹²¹.

Evliya Çelebi, Beyinin hâssının Süleymân Han kanunu üzere 145.036 yük akçe olduğunu belirttiikten sonra adalet üzere senede sekiz bin kuruş toplanır, beyi altı yüz kuruş ile sefere gider¹²² demektedir. 1604-1605 yılı tapu tahrir defterinde sancak Bey'i olan İskender Beyin geliri 431.986 akçe olarak kaydedilmektedir. Daha önceki yüzyılda da 300.000 ile 400.000 arasında değişmiş en yüksek 660.000'lere çıkmıştır¹²³. Yarım yüzyıl sonrada muhtemelen bu miktarlar civarındadır.

Evliya Çelebi, alaybeyi ve çeribaşısı olduğunu belirtir¹²⁴. Gerek Kanunî Sultan Süleyman dönemindeki kanunnamelerde, gerekse icmâl ve tahvil defterlerinde Adilcevaz Sancağındaki alaybeyi ve çeribaşı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır¹²⁵. Evliya Çelebi, cebelüleri ile bin adet güzide asker olup beyinin sancağı altında sefere giderler. Yüz elli akçe derecesiyle kazâdır. Kadıya senelik bin kuruş gelir olur, demektedir¹²⁶. Adilcevaz sancağına baktığımızda iki kazadan oluştuğu için iki kadılık(Ahlat-Adilcevaz) bölgesine ayrılmıştır. Buralarda görev yapan kadılar görevlerini yerine getirmişlerdir¹²⁷.

Evliya Çelebi, kaledeki görevlileri saymaya devam eder; Müftü ve nakibi, naib ve muhtesibi, subaşı ve şahbenderi ve gümrük emini vardır fakat kale dizdarı kerr u ferli (muharebede geri çekilerek tekrar hücum etmek) hakimidir. Tümü güzide kale askerleri vardır gece gündüz hazır beklerler. Amma sipah kethudâyeri ve yeniçeri serdarı yoktur¹²⁸. Evliya Çelebi'nin ve kaynakların verdiği bilgilerde Van Kalesi içinde olduğu gibi Adilcevaz Kalesi'nde de sipah kethudâyeri ve yeniçeri serdarının olmadığı görülmektedir.

Evliya Çelebi, Van yakın olduğundan, yeniçeri ağası tarafından her bâr bir çavuş gelip suçlu yeniçerilerin haklarından gelir. Geçmişte sene 1041 tarihinde bu kalede altı

¹²¹ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 119- 130.

¹²² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 97.

¹²³ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 54- 55.

¹²⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 97.

¹²⁵ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s. 59- 63.

¹²⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 97.

¹²⁷ Orhan Kılıç, *XVI. Adilcevaz ve Ahlat*, s.79.

¹²⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 97.

oda kapılı yeniçeri ve iki oda topçu ve bir oda cebeci mustahfızân vardı. Kalede büyük balyemez toplar ve hesapsız cephanesiyle bu yüksek kale Kızılbaş(Acem)'in yürek sızısıdır, şeklinde bilgi verir¹²⁹. Kalelerde muhafızlık eden kapıkulu yeniçerilerini diğer yerli kulu yeniçerilerden ayırmak için bunlara odalı yeniçeriler de denilirdi¹³⁰. Evliya Çelebi'de bu tabiri kullanmayı tercih etmiştir.

Evliya Çelebi, Adilcevaz yöresi ve kalesi hakkında bilgi verdikten sonra, burada bulunan ziyaretlerden, Süphan dağından bahseder ve burayla ilgili hikâyeler anlatır¹³¹.

2.3. Bitlis Kalesi

Evliya Çelebi 1655 ve 1656 tarihlerinde üç kez Bitlis'te bulunmuştur¹³². Üçüncü seyahat dördüncü cildin büyük kısmını ve beşinci cildin ilk bölümünü kapsar. Evliya Çelebi Van'a vali olarak atanan Melek Ahmed Paşa'ya katılmaya gider. Evliya bu seyahatlerinden birinde Bitlis Hanı'nın yanında kalmış bu dönem boyunca izlenimlerini seyahatnâmesinde anlatmıştır. Yine 1655 yılında Bitlis Han'ı üzerine Melek Ahmet Paşa tarafından yapılan sefere kendisinde katılmış, gördüklerini geniş şekilde anlatmıştır. Beşinci cildin ilk kısmında Evliya Çelebi, Melek Ahmet Paşa'nın kendisine verdiği emirle Bitlis'e görevli olarak tekrar gitmiş bu esnada Paşa'nın Van Beylerbeyliğinden azledildiği haberi gelince, kaçmış olan eski Bitlis Han'ı geri dönmüş ve Bitlis'te bulunan Evliya Çelebi yaşadığı macerayı anlatmıştır. Bitlis şehri ve özellikle kalesi hakkındaki detaylı bilgileri de 4. ciltte vermiştir.

2.3.1. Bitlis Kalesi İsmi ve Menşei

Evliya Çelebi, Bitlis isminin nerden geldiği konusunda, kalenin tarihini anlatırken yer vereceğimiz efsanevi bir hikâyeden bahseder. İskender'in buraya gelmesi ve Bedlis isminde bir kumandanının kaleyi nasıl yaptırdığını detaylı şekilde anlatır. Bedlis kumandanın ismine izafeten kaleye bu ismin verildiğini belirttikten sonra aslında "Bedleys" olan ismin yanlış söylenişi olan Bedlîs şeklinde kullanıldığını belirtir¹³³.

¹²⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 97.

¹³⁰ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, s.73.

¹³¹ Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 97.

¹³² Robert Dankoff, *Evliya Çelebi in Bitlis*, Leiden:Brill, 1990, s.5.

¹³³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 61- 63.

Bitlis'in en eski adının Badlis olduğu bazı eski kaynaklarda, Zinet'ül-kulüp müellifi Kazvin'li Hamdullah Müstevfi'nin anlattıklarında ve Evliya'nın bahsettiği hikayede benzer bilgileri içermektedir¹³⁴.

Bitlis isminin kaynağı konusunda Evliya'nın anlattıkları dışında farklı rivayetler vardır. Bazı kaynaklar bu ismin, *Bit* veya *Bed* kelimelerinin Asur lisanında “*Yurt*” manasına gelmesinden kaynaklandığını¹³⁵ ve Bitlis'e “*Bit-liz*” dendiğini, Ermenilerin “*Bages (Pagis)*”, Perslerin ve Yunanlıların “*Bad-lis ya da Bad-lais*”, Bizanslıların “*Bal-lais-an yada Bales*”, Arapların “*Badlis veya Bedlis*” adını verdiklerini, Türklerin ise “*Bitlis*” şeklinde telaffuz ettiklerini belirtirler. Köhler Ermeniler, Yunanlılar, Bizanslılar tarafından yapılan adlandırmalarda, etrafı çevrili yer anlamındadır, demek ve *Bidlis* veya *Bitlis* adının Müslümanlıktan bu yana kullanıldığını belirtmektedir¹³⁶. Kentin Şerefname'ye göre asıl adı “*Zülkarneyn*” dir¹³⁷.

Genel olarak bakıldığında tarihi süreç içerisinde farklı telaffuz şekillerinde kullanılsa da bu coğrafyada ki milletler tarafından Bitlis isminin kullanıldığı görülmektedir. Bu ismin ilk defa kimler tarafından, ne şekilde kaleye ve şehre verildiği yönünde öngörüler olmakla birlikte bu konuda kesin bilgiler bulunmamaktadır.

2.3.2. Bitlis Kalesi'nin Tarihi

Evliya Çelebi, Bitlis şehrinin dolayısıyla kalesinin tarihte ilk nasıl ortaya çıktığını İskender'in bölgeye gelmesiyle başlatır; Rum, Acem ve Arap tarihlerini yazan Makdisi ve Şerefnâme'yi yazan Sultan Şerefeddin' ne göre İskender'in iki et parçasından pekçe alınanda iki boynuzu olduğundan İskender-i Zülkarneyn olarak isimlendirmişlerdir şeklinde bilgi verir¹³⁸. Büyük İskender'in bölgeye gelişini, olağanüstü öğeler katarak biraz daha efsanevi tarzda anlatır.

Evliya Çelebi'ye göre diğer bir söyleniş de otuz iki yıla bir karn derler, eflâk (devir, zaman) de otuz iki yılda bir döner. İskender'de iki kez bu dönemi geçirdiğinden kendisine Zülkarneyn demişlerdir. Ama Arap dilinde karn boynuzla derler. Evliyaya göre gerçek rivayet boynuzu olduğundan Karneyn demişlerdir; İskender bu boynuzları

¹³⁴ Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, C.1, Ankara 1959, s. 74.

¹³⁵ Sıtkı Aydın, *Bitlis Tarihi*, İstanbul 1967, s. 6.

¹³⁶ Wilhelm Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Bitlis ve Halkı*, (çev. Haydar Işık), İstanbul 1989, s. 25.

¹³⁷ Gülsen Baş, “Gelenek ve Gelecek Arasına Sıkışan Bir Tarihi Kent: Bitlis”, *History Studies*, S. 2, Samsun 2010, s. 378.

¹³⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 61.

yüzünden bir saat bile rahat edemezdi, hiçbir hekim ona ilaç bulamazdı. Ne kadar şifa aradıysa da bulamadı. Daha sonraları yine hekimlerin tavsiyesiyle ab-ı hayat Bingöl dağında olma ihtimali var diyerek, Basra önünde Şattul-Arab'a gelerek suyundan içer, Batman ve Şat nehirlerinin birbirine karıştığı yerden de içer ve Diyarbakır'a gelir, oradan Şatt'ın dört başından içer biraz rahatlar ama boynuzlarından kurtulamaz. Batman sahilinden gidip Kefender Kalesi altına vardığında Bitlis'ten buraya gelen sudan içince nurlanır. Bitlis'e gelince nehir iki kola ayrılır. Avih deresinden gelen kolundan içer ama faydasını göremez. Bitlis kalesi kayasının dibinden sağ tarafından gelen suyu içince rahata kavuşur¹³⁹. İskender'in Bitlis'e ulaşırken izlediği yol, Evliya Çelebi'nin de buraya gelirken izlediği yoldur.

Evliya Çelebi, şöyle devam eder, İskender bu sudan yedi gün boyunca içer. Burada boynuzlarından biri düşer. Bedlis isimli hazinedarını çağırır ve derki; "Benim has kölem, hassında hassı olmak istersen benim hazinemden binlerce kese para harcayarak bu mahalde bana Bedlis bir kale inşa et, Cemapur memleketinden gelince, ben o kaleyi muhasara etsem fethinde güçlük çekeyim", böyle büyük ve sağlam bir bina yapılmasını emreder.

İskender bir boynuzuyla Cemapur diyarına gider, Bedlis bütün yapı ustalarını, meşhur mühendis ve bilginleri toplayıp kalenin yapımıyla görevlendirir. 872 de Bitlis kalesi yapılmış, 882 tarihinde İskender vefat etmiştir¹⁴⁰.

Bedlis yaptırdığı kaleyi savaşa hazır hale getirir, İskender de Bedlis'in kaleyi yaptırdığı haberini alır, Cemapur vilayetini fetih edip dönünce Muş sahrasına konaklar ve büyük ordusuyla Bitlis Kalesinin önüne gelir. Kalenin içinden Bedlis İskender'in ordusunu mancınıklarla taşa tutar, demir oklar yağdırır, İskender kaleyi alamaz. "Bre bu kafir köle Bedlis bana asi oldu" diyip, hücumlar yürüyüşler yapar fakat yedi günde bu kaleyi alamayıp, aciz kalır. İskender "emânım emândır (güvenliğinden emin ol), suçunu af ettim" diyerek af nameler ve elçiler gönderir. Bedlis elçileri reddedip kaleden mancınık ve zemberek taşı o kadar atar ki İskender'in pek çok askeri ölür.

Sonuçta kırk gün, kırk gece süren savaştan sonra kırk birinci gün kalenin kayaları içinden bir mağaradan guruh halinde her biri serçe kadar sarı arılar İskender'in askerleri ve hayvanları arasına girer ve hepsini kaçırlar. Boynuzuna derman arayan

¹³⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 61- 62.

¹⁴⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 61-63.

İskender'in, burun ve kulaktan olmasına ramak kalır. Sonunda İskender'de canından bezip Muş sahrasına doğru gider.

Bedlis hesapsız mallarla kaleden çıkıp, kalenin anahtarlarını mücevherden bir kutuya koyarak doğru İskender 'in ayağına yüz sürüp, huzurunda yer öperek kutuyu takdim eder. İskender derki: “Bre melun! Niçin asi olup da bu kadar askerimi helak ettin?” Bedlis şu cevabı verir; “Efendim bana, sağlam bir kale inşa etki, kuvvetli olarak ben bile muhasara etsem fethinde güçlük çekeyim” buyurdunuz. Bende emriniz gereği böyle bir İskender seddi inşa ettim, ferman padişahıdır.

İskender insaf edip kalenin yönetimini Betlis'e verir. “Bedleys” den yanlış şekilde “Betlîs” derler, isim verme sebebi ve inşa edeni İskender ile yine Bedlîs'tir. Onun için İran tarihlerin de İskender'in tahtgâhı olarak bahsedilir. Yunan tarihi Yanvan'da bu Bitlis için Pırgaz Miğal Aleksendire, yani Büyük İskender Kalesi derler¹⁴¹. Bitlis kalesinin yapılış hikayesi ve İskender'in iki boynuzu olduğu yönünde başta Şerefname olmak üzere pek çok kaynakta rivayetler geçmekte günümüzde dahi bu konuyla ilgili yerli halk arasında hikayeler anlatılmaktadır.

Konuyla ilgili çalışmaları olan W. Köhler; Makdisi'nin eserinin 1889 tarihinde altı cilt olarak yayımlandığını, 985 yılında yazdığı kitapta Evliya Çelebi'nin ifade ettiğinin aksine Büyük İskender 'den bahsetmediğini belirtir ve hiçbir kaynakta Alexander'in bu kadar kuzeye yani Bitlis'e kadar geldiğinin yazılmadığını iddia eder. Köhler'e göre bütün bunların İskender'e mal edilme sebebi ise doğuda kendinden önce hükmedenleri gölgede bıraktığı için, yapmadığı birçok şeyle, ondan çok önce yapılanların ona mal edilmesidir¹⁴². Daha öncede belirttiğimiz gibi Nazmi Sevgen, tarihi kaynaklarda, bilhassa Zinet'ül Kulup müellifi Kazvin'li Hamdullah Müstevfi'nin kayıt ve naklettiği bilgilerle, Evliya Çelebinin Büyük İskender'le ilgili anlattıklarının birbirine yakın olduğunu ve Şerefname'de bu efsanenin uzun uzadıya nakledildiğini belirtir¹⁴³.

Ortaçağ'dan itibaren bölgeyi konu alan kaynakların çoğunda ise, Bitlis Kalesi'nin Büyük İskender'in komutanlarından Badlis veya Lis tarafından M.Ö. 332-331 de kurulduğu kayıtlıdır. Ancak Van Gölü ve çevresindeki diğer yerleşimlerde görüldüğü gibi, temelleri Urartu sanatına işaret eden sur duvarlarının değişik dönemlerde yenilediği ve her zaman savunmaya elverişli müstahkem bir kale halinde

¹⁴¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 63.

¹⁴² Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Bitlis ve Halkı*, s. 58.

¹⁴³ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s.74.

tutulduğu muhakkaktır¹⁴⁴. Evliya Çelebi genel üslubu olduğu üzere bazı olayları efsanevi tarzda anlatmıştır, isimleri farklı söyleyiş tarzıyla normalde kullanılan farklı şekillerde vermiştir. Özellikle Bitlis kalesinin ilk kuruluşunu İskender’le başlatması ve olayları bazen olağanüstülükler ilave ederek anlatması, verdiği bilginin doğru olmadığını göstergesi değildir. Bazı araştırmacıların itirazlarına rağmen, birçok kaynakta Evliya’nın anlattığı Büyük İskender hikâyesine yakın hikayelere yer verilmiştir. Hatta günümüzde Bitlis halkı arasında da İskender’in boynuzlarıyla ilgili farklı hikâyeler anlatılmaktadır. Bu konu hakkında bölgede yaygın bir birikim olduğu görülmektedir.

Evliya Çelebi, gerçekten eski bir kaledir, hala birçok yerinde Rûm binası izleri vardır demektedir¹⁴⁵. W. Köhler, Evliya’nın bu görüşünün ilginç olduğunu fakat başka araştırmacıların bu soruyu açığa çıkaramadıklarını belirtir ve şöyle der; Gerek Shiel ve Layard, gerekse Lynch, kalede eski Yunanlılardan kalma kalıntıları duymuşlardı. Fakat hiçbirisi bunları bulamamıştı. Layard’ın ilk Müslümanlık dönemine ait kalıntıları görmesine karşın Lynch, bunları da göremediğine oldukça üzüldüğünü vurgulamaktadır. Seyyahların bu eserlerin kopyasını ya da içeriklerini tespit etmedikleri üzülmeye değerdir. Buna karşılık kent ve çevresinde Helenistik döneme ait paralar bulunmuştur. Lynch, bu döneme ait gümüş paraların bulunduğunu, bulunanlardan bir gümüş paranın Suriye kralı VI. Antiochos’a (İ.Ö. 144-141) ait olduğu yazmaktadır¹⁴⁶.

Bitlis’in kuruluşuna ve kimler tarafından hangi tarihlerde alınmış olduğuna dair daha birçok söylenti ve rivayetler bulunmaktadır. Bitlis tarihi hakkında eser vermiş Sıtkı Aydın Bitlis’in M.Ö. 700 yıl evvel Mitanni Urartu’nun hakimiyeti altında kurulduğunu sonrasında Asur, Bizans ve İranlılar tarafından bu bölgenin alınması yolunda savaşlar yapıldığını ve aralarında pek çok defalar el değiştirdiğini belirtir. Bu bilgiler dahilinde Bitlis şehrinin kurulduğu tarihi M.Ö. 7. asır olarak verir¹⁴⁷.

Genelde yörenin tarih öncesi dönemleri konusunda ki mevcut çalışmalar bölgede ilk yerleşmelerin Urartular döneminde olduğunu göstermektedir. Daha sonra Asur, Pers, Selevkes ve Bizans İmparatorluğu sınırları içinde kalmıştır¹⁴⁸. Evliya Çelebi, bahsettiğimiz gibi Bitlis ve kalesinin ilkçağlardaki tarihiyle ilgili Büyük İskender’e ait

¹⁴⁴ Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ sonrasında Van Gölü ve Çevresi Mimarlığı II Bitlis*, Ankara 2003, s. 16.

¹⁴⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 63.

¹⁴⁶ Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Bitlis ve Halkı*, s. 60.

¹⁴⁷ Aydın, *Bitlis Tarihi*, s. 6.

¹⁴⁸ Baş, “Gelenek ve Gelecek Arasına Sıkışan Bir Tarihi Kent: Bitlis”, s. 378.

efsanevi bir hikâye anlatmakta ve Yunan tarihiyle ilgili eserlerin olduğunu belirtmekte onun dışına herhangi bir bilgi vermemektedir. Evliya Çelebi, daha sonraları bölgede hakimiyet kuranlardan şöyle bahsetmektedir; Ermeni memleketindedir ama Kürdistan şehridir. Hakimiyet değiştire değiştire intikal etmiş bir kaledir, ama genelde Azerbaycân Şâhlarından Karakoyunlu Yusuf Celâyirli ve Akkoyunlu Uzun Hasanlı hakim olagelmışlerdir. Daha eskilerde Ermenilerin elinden alan Abbasi halifelerinden Sultân Evhadehullah'dır¹⁴⁹.

W. Köhler, Evliya'nın bahsettiği Abbasi hanedanından Evhadehullah diye birinin bilinmediğini muhtemelen Evliya'nın bu kişinin ismini Eyyubi hanedanıyla karıştırmış olabileceğini çünkü adı geçenin Sultan Selahattin'in yeğeni Malik al Ahvad olduğunu belirtir¹⁵⁰. Evliya Çelebi bu ismi verirken başka bir devletin hakimiyetle karıştırmış olabileceği gibi, kendine has anlatım tarzıyla isimlerin harflerini ve hecelerinin yerini değiştirme gibi farklı bir kullanımda da bulunmuş olabilir.

Evliya'nın verdiği bilgilere göre; Onların devri kısa sürmüş ve Azerbaycan Şahı Uzun Hasan Bitlis'e sahip olmuştur, burası daha sonra tekrar Abbasilerin hakimiyetine geçmiştir.

920 tarihinde Selim Han, Şah İsmail'i Çıldır sahrasında yenmiş, Bitlis Hanı Selim Han'a itaat edince burayı hükûmet payesiyle oğuldan oğla geçmek suretiyle hanlara vermiştir. Padişah fermanlarında hân-ı âlîşân diye yazılır, büyük bir hükümettir¹⁵¹. Evliya Çelebi dahil olmak üzere pek çok araştırmacının ittifakla belirttiği gibi, Bitlis şehri, dolayısıyla kalesi sık sık el değiştirmiştir. Evliya Çelebi, kuruluşunu İskender'le başlattığı kalenin Rum ve Ermeni hakimiyetinden sonra Abbasiler, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve sonrasında Osmanlı hakimiyetinden bahsetmektedir. Verdiği bilgiler tarihi açıdan genelde doğrudur fakat doğal olarak eksik ve sınırlıdır. İskender Döneminden sonra Selekiler'e geçen Bitlis daha sonrada Sâsâniler'le Romalılar arasında sık sık el değiştirmiştir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra Doğu Roma sınırları içerisinde kalmıştır. İslam hakimiyetine Halife Ömer zamanında girmiştir fakat bu hakimiyet kalıcı olmamıştır¹⁵².

¹⁴⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 63.

¹⁵⁰ Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Bitlis ve Halkı*, s. 25.

¹⁵¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 63.

¹⁵² Metin Tuncel, "Bitlis", *DİA*, C.VI, İstanbul, 1992, s. 226.

Bölge Emevi ve Abbasi hakimiyetinden sonra Selçuklu yönetimine girmiş, devam eden dönemlerde de Türk-İslam devletleri ve beylikleri arasında el değiştirmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi dönüşünde Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Bu dönemde Evliya Çelebi Bitlis Han'ının, Osmanlı devletine bağlılığını bildirdiğini anlatır. Bazı kaynaklarda *İdris-i Bitlisi'nin* de gayretiyle Bitlis Emiri ve mahalli beylerin Osmanlı devletine bağlılıklarını bildirdiklerini yazarlar. İran'la bölge hakimiyeti üzerine mücadeleye girilmişse de, Kanuni döneminde kesin hakimiyet sağlanmıştır.

Yabancılar tarafından bölgeye yapılan seyahatlerde Bitlis'ten çok kısa şekilde bahsedilmiştir. Örneğin, 1547 tarihinde Fransa Kralı tarafından Sultan Süleyman'a elçi olarak gönderilen Monsieur d'Aramon, o sırada doğu seferi için konaklayan ordunun yakınında bulunan Diyarbakır 'a gitmek için yola çıkmış, Bitlis'e de gelmiştir. Seyyah şehirde Ermeni evlerinde misafir kaldıklarını anlatır, o sırada şehrin nüfusunun 2000 hane olduğunu belirtir ve burada eskiden İmparator Constantin tarafından yaptırılmış bir kalenin olduğundan bahseder. Şehrin çevresinin 4-5 mil kadar olup geniş bir şehir olduğunu, etrafının surlarla çevrili olup, taştan yapılmış güzel bir kalesi bulunduğunu belirtir, bunun dışında bilgi vermez¹⁵³.

Fransız Seyyah Tavernier ise kalenin içinde iki büyük avludan geçildikten sonra üçüncü avluda Bitlis beyinin ikametgâhına varıldığını yazmaktadır.¹⁵⁴ Riyaz-üs Siyaha yazarı Hacı Zeynül-Abidin Şirvani H.1211(M.1796-1797) de İran'dan başlayarak 18 sene süren seyahatinde Bitlis'e de uğramış şehri çok kısa şekilde anlatmıştır. Tepeler ve dağlar dolayısıyla evlerin yükseklerde ve alçak yerlerde bulunduğunu, şehrin ortasının bir mâhrut (koni) şeklini andırdığını ve burada son derece sağlam bir kalenin yapılmış olduğunu anlatmaktadır. Yontma taştan yapılmış gayet güzel beş bin evden bahseder ve büyük bir nehrin şehrin ortasından geçtiğini bütün evlerin bu sudan faydalandığını söylemektedir. Şehrin güzelliklerinden bahsettikten sonra halkının hepsinin Türkçe konuştuğunu ve çoğunun Hanefi mezhebinden olduğunu anlatır¹⁵⁵.

Bölgenin tarihine baktığımızda, miladi 1084'den itibaren Bitlis'in de dahil olduğu bölgedeki şehir ve kaleler Türk emirlerinin idarelerine verilmiştir. Kürt aşiretlerinin bölgeye getirilip yerleştirilmesi 1200'lü yıllarda Eyyubiler zamanında

¹⁵³ Gülgün Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları 1350- 1699*, İstanbul 2003, s. 41-265.

¹⁵⁴ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnâmesi (Çev. Teoman Tunçdoğan)*, İstanbul 2010, s. 265.

¹⁵⁵ Kasım Küfrevi, "Seyahatnâmelerde Bitlis", *Ahlat Gazetesi*.

buradaki Türk aşiretlerine karşı bir mesnet olması içindir¹⁵⁶. Verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, gerek Evliya Çelebi'nin yaşadığı 17.yy, gerekse bu yüzyılın öncesi ve sonrası dönemlerde Bitlis şehri ve kalesi hakkında en detaylı bilgileri Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz.

2.3.3. Bitlis Kalesi'nin Yapısı

Bitlis kalesinin yüksek, müstahkem bir mevkiye kurulduğu, oldukça sağlam bir yapı olduğu bu yüzden etrafını hendeklerle veya benzeri şekilde koruma gereği duyulmadığı sınırlı olan kaynaklarda belirtilen hususlardır.

Kalenin yeri ve şekli hakkında detaylı bilgileri Evliya Çelebi şu şekilde verir; Bu yüksek kale Dehdîvân dağı ile Âvîh dağı arasında geniş taşlık içinde Âvîh deresi solunda ve İskender deresi sağında, bu iki tatlı su nehrin birbirine karıştığı yerde çok yüksek yalçın kaya üzerinde sağlam bir bina misali yontulmuş taşlar ile sağlam bir şekilde yapılmıştır, her bir kayası fil cüssesi kadardır. Bu kale bulunduğu yalçın, yüksek tepe ile iki nehir arasında sanki bir ada misali olmuştur. Kalenin kapısına altı yüz adımda çıkılır, çetin bir yolu vardır¹⁵⁷.

W. Köhler, Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde bahsettiği yerler hakkında, seyyahlar ve coğrafyacıların, ne Divan dağı ve Avich dağından, ne de Avich ırmağı ve İskender ırmağından bahsetmediklerini söylemekte fakat Linch 'in çizdiği haritada ise Avich Irmağının, Bitlis suyuna doğuda ve Bitlis'in aşağısında karışan ırmak olarak verilmektedir, şeklinde bilgi vermektedir¹⁵⁸.

Evliya Çelebi yer isimlerini farklı verse de kalenin kuruluş yeri hakkındaki bilgileri doğrudur.

Kale, Bitlis çayı ile bu çayın sağdan (batıdan) aldığı bir kolu (Kömüs deresi) arasında kalan ve iki vadiye de dik bir şekilde inerek korunmalı bir alan oluşturan dar bir sırt üzerinde kurulmuştur¹⁵⁹.

Evliya Çelebi kalenin mimarisinden şu şekilde bahsetmeye devam eder; Kalenin şekli odur ki doğudan batıya kare şeklinde boyuna uzanmıştır fakat doğu tarafı gayet yüce olup gökyüzüne başını uzatmış yüce bir burcu vardır, aşağı deresi derk-i esfel (çok derin-cehennem çukuru) işareti taşır bir gayyâ çukuru gibi olduğundan, bahsedilen

¹⁵⁶ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s.74-75.

¹⁵⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 63.

¹⁵⁸ Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Bitlis ve Halkı*, s. 61.

¹⁵⁹ Metin Tuncel, "Bitlis Şehri", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 1996, s. 102.

yüksek kulelerden Hânlar bazı öldürülecek olan kimseleri aşağı atarlar, bunlar parça parça olurlar. Onun için doğu tarafında bu yüce kuleye “kanlı kule” derler¹⁶⁰.

Evliya Çelebi'nin o dönemde “Kanlı Kule” şeklinde bilgi verdiği büyük burç iç kalenin doğusunda yer almakta ve “Kanlı Burç” adıyla anılmaktadır¹⁶¹.

Evliya, büyük bir kulenin de batı yönünde han sarayının köşesinde bulunduğunu söyler ve şöyle devam eder; büyük bir kuledir, içinde çeşitli cephanelikler vardır. Hepsi altı yüz yetmiş adet beden (kule) dişi ve her bedende birer mazgal deliği vardır ve onlardan aşağı birer kat mazgal delikleri vardır. Bütün duvarları köşe köşe çıkıp, bütün dirsek kuleleri birbirini görür ve her kule üzerinde gözcüler vardır¹⁶². O dönem içerisinde kale hakkında böyle detaylı bilgiler veren başka kaynak elimizde bulunmamaktadır. Günümüzde kaleye ait kalıntılar ulaşmıştır.

Kalenin surlarına bakıldığında, iç ve dış surlar çapraz biçimde yarım daire burç ve kulelerle desteklenmiştir. İç kale, surların birleştiği yüksek kaya kitlesi üzerinde bulunmaktadır. Doğu batı doğrultusunda uzanan ve kayalığa göre şekillendirilen surların bir bölümüyle büyük burçlardan bazıları günümüze kadar gelebilmiştir¹⁶³.

Evliya Çelebi'nin kare şeklinde boyuna uzandığını belirttiği kalenin, günümüze kadar ulaşan kalıntılarında, batı yönden merdivenlerle çıkılan, farklı planlardaki burçların desteklediği düzgün taş işçiliğine sahip surlarla çevrelendiği görülmektedir. Doğu-batı doğrultusunda geniş bir alanı kaplayan yapının çevresi 3 km. kadardır. Ortada, kalan izlerden üzeri beşik tonozla örtüldüğü anlaşılan dikdörtgen planlı bir yapı kalıntısı bulunmaktadır¹⁶⁴.

Evliya Çelebi, kalenin güney tarafındaki kapıların sağlamlığını belirttikten sonra bu durumu bir hikayeye pekiştirerek anlatır; *Güney tarafından aşağı şehre varır üç kat demir kapısı vardır ki kapı araları alet ve silahlarla süslenmiştir. Bütün gözcüler gece gündüz bu büyük kapıda gözcülük eder, bir kadın yada erkeğin kaleye girme ihtimali yoktur.*

Zira bir kere yüzlerce delikanlı, ihtiyar kadın şeklinde kaleye girip kılıç vurup fetih ettiklerinden hala kalenin içine avret (kadın, açık şekilde) bile koymazlar, ancak bilinen örtülü bir kadın ola. Bu kapıdan başka derveze (kale kapısı) yoktur.

¹⁶⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 63.

¹⁶¹ Uluçam, “Ortaçağ sonrasında Van Gölü ve Çevresi Mimarlığı- II Bitlis”, s. 17.

¹⁶² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 63.

¹⁶³ Uluçam, “Ortaçağ sonrasında Van Gölü ve Çevresi Mimarlığı-II Bitlis”, s. 17.

¹⁶⁴ Kadir Pektaş, “Bitlis ve Çevresinde Ortaçağ Sonrası İncelemeleri”, *Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 18.Toplantısı*, Ankara 2001.

Dört bir yanı Babil kuyusu olmakla bu kale etrafında asla hendek yoktur. Zira her yönü gökyüzüne baş uzatmış parlak yığma yalçın kayalardır. Ve bu kalenin büyüklüğü çepeçevre iki bin dokuz yüz adımdır. Fakat hân sarayı tarafında hanın haremi (avlu) olduğundan adımlanamadı. Bin adımda Hân sarayı var ise tüm çevresi dört bin adım olmuş olur, duvarının yüksekliği seksen zirâ ve on zira genişliğinde sağlam surlu duvardır¹⁶⁵.

Çevresi yaklaşık 2800 m. uzunluğunda olan kalenin çift surla çevrildiği, akarsu kenarında olduğundan etrafında hendek açılmadığı bilinmektedir. Dış surların yüksekliği 30-40 m. genişliği ise 4-6m. civarındadır¹⁶⁶.

Evliya Çelebi kalenin içi hakkında da bilgi verir; Kalenin içinin tümü üç yüz hanedir ama yarısını Hân sarayı kaplamıştır ki kat kattır, Acem ve Rum tarzı süslü odalar ve güzel kaleler vardır ki bunların her birini anlatmaya insanoğlu aciz kalır. Sekiz yüz yıldan beri her hân ve her mal sahibi imar etmektedir¹⁶⁷. Özellikle Abdâl Hân nice Mısır hazinesi sarf ederek bu büyük sarayı Kaydâfa Sarayı etmişti.

Aynı yüzyılda Bitlis'i ziyaret eden Fransız Seyyah Tavernier'de Bitlis Bey'inin oturduğu ve ancak birbirine eklenen müteharrik köprülerle varılabilen saraydan bahseder¹⁶⁸. Bütün pencere ve çıkıntıları kalenin burçları üzerinde olduğundan bütün Bitlis şehri ve Dehdîvân dağı görünür. Bu kayanın içi hep mağaralardır hububat ve malzemelerle doludur. Bu mağaralar arasından aşağı derelere inen suyolları vardır. Bir cami, bir medrese ve erzak ambarlarından başka imaret ve çarşı pazardan eser yoktur¹⁶⁹.

Günümüzde Bitlis Kale Camii adıyla geçen ve kalenin içinde yer almış olan caminin sadece temel kalıntıları bulunmaktadır. Bu nedenle cami hakkında bir şey söylemek güçtür¹⁷⁰. Bu caminin Evliya'nın bahsettiği cami olması ihtimali yüksektir.

Bitlis Kalesi'nin eski durumu hakkında fikir edinmemize yardımcı olan kısıtlı kaynaklardan biriside 16. yüzyılda Matrakçı Nasuh'a ait Bitlis Kalesi Minyatürü'dür. Nasuh'un minyatüründe kale ve aşağı şehirde yoğun bir yapılanma dikkati çekmektedir. Kalede cami, hamam, han ve konutlardan oluşan mimari yapılar yer almaktadır. Minyatürde asıl kaleye göre daha küçük bir alanda aşağı kent gösterilmiştir¹⁷¹.

¹⁶⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 63.

¹⁶⁶ Uluçam, "*Ortaçağ Sonrasında Van Gölü ve Çevresi Mimarlığı-II Bitlis*", s. 17.

¹⁶⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 63.

¹⁶⁸ Tuncel, "Bitlis Şehri", s. 105.

¹⁶⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 63.

¹⁷⁰ Recep Yaşa, *Bitlis'te Türk İskan*, (Fırat Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1990, s. 47.

¹⁷¹ Baş, "Gelenek ve Gelecek Arasına Sıkışan Bir Tarihi Kent: Bitlis", s. 378.

Evliya Çelebi’de Bitlis Kalesi’nden bahsederken Matrakçı Nasuh’a ait minyatürde resmedildiği gibi yüksekteki kale ve aşağı şehir denilen iki kapısı bulunan surlarla çevrilmiş yerleşim yeri hakkında bilgiler vermektedir.

Bölge hakkında bize bilgi verebilecek kaynakların başlıcalarından biri de Şerefname’dir. 16. yy siyasi tarihi hakkında bilgi veren eserde zaman zaman bazı mimari yapıların adı geçse de, bunların kent dokusuyla ilişkileri ya da mimari nitelikleri konusunda bilgi edinmek mümkün değildir¹⁷².

Kale kurulduğu coğrafyanın bir geçiş noktası olması nedeniyle birçok devletin hakimiyet mücadelesi verdiği, her dönem önemini koruyan bir yapı olmuştur.

Günümüze gelinceye kadar birkaç defa tamir görmüş, hatta bazı dönemler tamamen tahrip edildiği için yeniden yapılmıştır¹⁷³. Kalenin mimarisi hakkında ise en geniş bilgileri Seyahatnâmeden almaktayız, Evliya Çelebi o dönemin şartları içerisinde detaylı bilgiler vermiştir.

Günümüzde iç kısmı büyük ölçüde toprakla dolmuş olan kalenin içindeki yapıları ortaya çıkarıp restorasyonlarını gerçekleştirerek bölgeye ve Anadolu-Türk Sanatına katkı yapılmak istenmiştir. Bu amaçla 1999 yılında çalışmalara başlanmış ve 2004 yılından itibaren Bakanlar Kurulunun kararı çerçevesinde, Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın resmi izni ile Bitlis Kalesi’nde kazı çalışmalarına devam edilmiştir.

2.3.4. Bitlis Kalesinin İdaresi

Seyahatnâmesinde Bitlis Kalesi’nin yönetimi ile ilgili bilgi veren Evliya Çelebi şunları söylemektedir; Van Eyaleti’nde ayrı bir hükümdür, padişah tarafından kendi hazinesi yerine, mahsul gelirleri beyine has olarak verilmiştir¹⁷⁴.

Bitlis, Başbakanlık Arşivi Sancak Tevcih Defterindeki kayıtlara göre Bitlis Hükümeti adı altında Ocaklık olarak Van eyaletine bağlıdır ve 1630’lu yıllara kadar ocaklık tarihiyle Şeref Hana verilen Bitlis hükümeti dışında hiçbir imtiyazlı sancağa rastlanmamaktadır¹⁷⁵.

Bu bölgedeki yönetime bakıldığında Osmanlı Devleti, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini hâkimiyeti altına aldıktan sonra, buralarda farklı bir idarî

¹⁷² Baş, “Gelenek ve Gelecek Arasına Sıkışan Bir Tarihi Kent: Bitlis”, s. 378- 379.

¹⁷³ Tuncel, “Bitlis”, s. 226.

¹⁷⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 63- 64.

¹⁷⁵ Kılıç, *XVI ve XVII yy Van*, s. 126.

yapılanma gerçekleştirmiştir. Bitlis'te, fetihten sonra sancak / hükümet adı altında özel bir statü verilerek Osmanlı idaresine bağlanmıştır¹⁷⁶.

Evliya Çelebi, buranın idareyle ilgili şu bilgileri de verir; her gün eyaletinden Han'a bir kile akçe gelir olur. Pâyede (derece) Van Eyaleti pâyesidir. İki bin asker ile idare olunup, bir sefer gerektiğinde ya da Van Kalesi tamiri için davet olunursa Van kalesi serdarıyla gelirler¹⁷⁷.

Evliya'nın bahsettiği bu durumla ilgili arşiv kaynaklarına bakıldığında; 17. yy 'da Van eyaletine bağlı imtiyazlı sancak olan Bitlis Hükümeti'nin de dahil olduğu *miri aşiretlik* özelliği görülmekteydi¹⁷⁸.

Evliya Çelebi, Han'a bağlı 77 adet aşiretin olduğunu Han istediği zaman askerleriyle Han'ın birliklerine katıldığını belirtir. Şehirde Ermenilerinde bulunduğunu anlatır. Ayrıca, eyalet 13 adet ze'amettir ve tümü 214 adet tımar sahibi vardır, alâybeği, çeribaşı ve yüzbaşı vardır, kanun üzre cebelüleriyle üç bin asker olup Hân livâsı altın da Van Paşası ordusuna katılırlar şeklinde bilgi verir¹⁷⁹.

Evliya Çelebi, şehrin gelir ve giderleri hakkında da bilgiler verir ; Şehre gelen kervanların pazar vergileri Han'a aittir. Şehrin içindeki Ermeni Ya'kubilerin ve Arap reâyasının cizye vergisi Van askerine aittir. Sene başında Van'dan bir ağa gelip bahsedilen Arabî reayadan haraçları tahsil edip, Van askerine ulûfe verilir. Han'ın bu haraç da alakası yoktur fakat Muş sahrasının tüm haracı, senelik 26 bin kuruş toplanır. Revan fatihi Sultan Murad Han, Revan fethinin sonrasında hizmeti karşılığı Han'a Muş'un haracını ihsan etmiştir. Han bahsedilen hasdan ve bâc-ı bâzârın mahsulünden Bitlis Kalesi dizdarının ve iki yüz adet kale neferlerinin ücretlerini verir. Kale anahtarları gece ve gündüz kendinde durur. Böyle serbest hükümettir ve hayli geniş eyaleti vardır¹⁸⁰. Evliya Çelebi her ne kadar serbest bir hükümettir dese de hükümet sancaklar özel bir statüye sahip olmakla beraber tamamen muhtar ya da bağımsız hareket edebilecek konumda olmamışlardır. Bu sancakları idare eden beylerin sancak üzerindeki hakkı, sadece görünüşte ortaya çıkan bir mülkiyet hakkı idi. Osmanlı

¹⁷⁶ Mehmet İnbaşı, "18.yy Bitlis Sancağı ve İdarecileri", *Ankara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 33, Erzurum 2007, s. 245.

¹⁷⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 64.

¹⁷⁸ Bu sistemde Osmanlı devletinde bazı aşiret beylerine itaat ve hizmetleri karşılığında Mîr Aşiretlikler teveih edilmiştir. Bunlar aşiretliği sınırı içinde bulunan tımar ve aşiretlerine vali ve hâkim konumunda hükmederlerdi. Ancak bir sancakbeyi veya hakim makamında da değillerdi. Hangi sancağa bağlı iseler o sancakbeyinin bayrağı altında sefere katılırlardı. Bkz., Orhan Kılıç, *XVI ve XVII yy Van*, s. 126.

¹⁷⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 64.

¹⁸⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 64.

Devleti'nin bunlar üzerinde her türlü tasarruf hakkı her zaman saklı kalmıştır. Nitekim yurtluk ve ocaklık sancaklara zaman zaman müdahale edildiği gibi aynı durum hükümet sancaklar için de geçerli olmuştur¹⁸¹. Bitlis Sancağı/ Hükümeti statü olarak sancak teşkilatı kurularak 1527 tarihli kayda göre Diyarbakır Vilayetine bağlanmış, daha sonraki dönemde bazı kaynaklarda Bitlis Eyaleti şeklinde kaydedilmiş, gelişen bazı siyasi olaylar neticesinde 1535 tarihinde normal sancak statüsüne getirilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman tarafından, Van fetih edilip beylerbeylik yapılıncaya, Evliya'nın da bahsettiği dönemde Van Eyaletine bağlı sancaklardan biri olmuştur¹⁸².

2.4. Diyârbekir Kalesi

Evliya Çelebi 1655-1656 tarihlerindeki üçüncü seyahatinde Diyarbakır'a da gitmiştir. İstanbul'dan çıkıp Van'a Melek Ahmet Paşa'ya katılmak için yola çıkmıştır. Evliya Çelebi, Paşa'nın heyetine yetişmiş, Melek Ahmet Paşa yolculuk esnasında Harput'un köylerinde konaklamış Evliya Çelebiyi ise önce Ergani ve Eğil beyine göndermiş ardından ise Diyarbakır valisi Firârî Mustafâ Paşa'ya bir mektupla beraber, mal tahsili için görevlendirmiştir¹⁸³.

Seyahatnâmesinin dördüncü cildinde yer verdiği bu bölümde, şehir ve kale hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Verdiği bu bilgilerden sonra Firari Mustafa Paşa'nın Mardin ve Sencar üzerine sefere çıkmasından dolayı Diyarbakır'da olmadığını, kendisinin de bunu bir seyahat bahanesi olarak gördüğünü ve görevini yerine getirmek düşüncesiyle, Mardin ve Sencar üzerine yolculuğa çıktığını anlatır. Firari Mustafa Paşa'yla görüşüp, görevini yerine getirdikten sonra, Mustafa Paşa'dan mektup ve emanetleri alarak Van'a gider.¹⁸⁴

¹⁸¹ İnbaşı, "18. yy Bitlis Sancağı ve İdarecileri", s. 246.

¹⁸² İnbaşı, "18. yy Bitlis Sancağı ve İdarecileri", s.233.

¹⁸² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 21.

¹⁸² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Sad. Mümin Çevik)*, C.3-4, s.431- 459- 477.

2.4.1. Diyârbekir (Amid) Kalesi İsmi ve Menşei

Şehir ve kale için tarihi kaynaklarda genelde *Diyarbakır* ve *Amid* şeklinde adlandırma yapılmıştır.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde Diyarbakır ve çevresinin ne şekilde adlandırıldığı ve bu isimlerin verilme sebebini kendine has üslubuyla şu şekilde anlatmıştır. Hz. Yunus Musul halkını dine davet etmiştir, burada yaşayanlar imana gelmeyince, bölgeyi terk etmiş ve Diyârbekir'e gelmiştir, buranın halkı bir mucize istemeden kendisine inanmıştır. Hz. Yunus burada yedi yıl kalmıştır. Bu asırda Amalâk kızlarından bir melike Yunus peygambere iman etmiştir. Bu kız çok zengin olduğundan, Hz. Yunus'un öğretmesiyle, burayı siyah kayadan, Fıs kayasında yaptırdığı için kızın adına nispetle İran tarihçileri "*Diyâr'ı Bıkr*" derler, yani kız şehridir. Fakat Rum tarihçileri şehrin tüm duvarları kara kaya olmasından dolayı "*Kara Âmid*" demişlerdir. Padişah defterine de böyle tahrir olunmuştur"¹⁸⁵.

Tarihi kaynaklara baktığımızda, şehrin adı ilk olarak Asur hükümdarından (M.Ö. 1310-1281) kalma kılıç kabzasında "*Amidi- Amedi*" olarak yazılmıştır. Aynı ad Asur döneminde, Asur valilerinin isimlerini bildiren belgelerde de vardır. Bu ismin şehre hakim olan Subaru' (Hurri) lardan kalma olduğu kabul edilen görüşler arasındadır. Roma(Latin), Bizans(Yunan) kaynaklarında "*Amida- Amid*" şeklinde geçer. Süryani eserlerinde "*Âmid, O'mid, Emit, Amide*" şeklinde yazılıdır.

Dede Korkut kitabında "*Hamid*" şeklinde geçen isim, bazı kelimelerin önüne H ve G harflerini ekleyen Türkmenler arasında Hamid şeklinde geçmektedir"¹⁸⁶.

Şehrin Batlamyus tarafından zikredilen "*Ammaia*" olması muhtemel bulunduğu dair Baumgartner tarafından ileri sürülen iddia kuvvetli görünmemektedir"¹⁸⁷. Evliya Çelebi'nin de bahsettiği gibi yabancı eserlerde de kullanılan "*Kara Âmid*" şeklinde isimlendirme surların ve yapıların esmer bazalt taştan yapılmış olmasından kaynaklanmıştır.

Konuyla ilgili Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu 1183'te Artuklu Türkmenlerinin merkezi ve Akkoyunlu göçebelerinin kışlağı olan Amid şehrine kışlak merkez anlamında Türkçe "Kara" sıfatıyla "Kara Amid" denilmiştir, şeklinde görüşünü dile getirir"¹⁸⁸.

¹⁸⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 21.

¹⁸⁶ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, Ankara 1987, s. 3.

¹⁸⁷ Besim Darkot, "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Eskişehir 1997, s. 603.

¹⁸⁸ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, s. 3.

Kalenin ismi, Timur savaşlarını anlatan *Zafernâmeler* de “*Kara Kale*” ve “*Karaca Kale*” şeklinde geçmektedir.

Nazmi Sevgen bu konuda şöyle der; eskiler Âmid’i, Fis denilen Dicle’nin garbındaki bazalt kayalıklar üzerine kurmuşlardır. Kara Amid adı buradan gelmektedir. Amid Kalesi hakikaten Dicle kenarındaki kara kayalar üzerine inşa edilmiştir¹⁸⁹.

Diyarbakır adının kaynağı hakkında ise bölgede kurulmuş olmasına rağmen tam olarak kuruluş yeri bile tartışma konusu olan “*Tigranokerta*” şehrinin isminden geldiğini iddia eden görüşler de bulunmaktadır¹⁹⁰.

Konuyla ilgili bir rivayete göre; Kalenin ismi Araplar bölgeyi fethettikten sonra, Rebîa Arapları’nın iki büyük kabilesinden biri olan ve Dicle kenarlarında yaşayan Bekir b. Vâil kabilesinin yayıldığı topraklara verilen “*Diyâr Bekr- Diyâr-ı Bekr*” adına dayanır. Bu bölge için ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte VII. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçtiği tespit edilen “*Diyar-ı Bekr*” Osmanlı hâkimiyetinde “*Diyarbakır*” şeklini almış ve Âmid Beylerbeyliğinin adı olmuştur¹⁹¹.

Başka bir görüşe göre Halife Osman zamanında ayrı bir eyalet olarak tanınan Elcezire kıtası Diyar’ı mezar, Diyar’ı Bekr, Diyar’ı Rabi’a adlarıyla üç amillğe ayrılmış, *Dayaribakır* isminin de buradan geldiği tahmin edilmektedir¹⁹².

Bazı araştırmacılar Diyarbakır adının buralara Partlarla gelen *Derbik* Türklerinden gelmiş olabileceğini söylerken, bazıları da Urfa Kralı *Abgar Buhro* (Bekir) ismine izafete gelmiş olabileceğini öne sürerler. Bir görüşe göre de İran hükümdarı “*Darab*” burayı yaptırdığı için şehre Farsça “*Darabkerd*” yani Darab yaptı anlamında bu ad verilmiştir, sonraları bu isim Diyarbakır’ e dönüşmüştür¹⁹³.

1869-1905 tarihli Diyarbakır Salnamesinde ise bölgenin Amid ve sonraki dönemde Diyarbakır olarak adlandırılmasının sebebinin tam olarak bilinmediği fakat bu isimlerin nerden geldiği konusunda iddiaların olduğu belirtilmektedir. Bu iddialardan bir tanesi şöyledir; “*Amid*’in garb cihetinde vaki Rum Kapısı kurbünde şimdiki Süryani kilisesi mahalinde Hazre-i Betül Meryem namında Cesim bir kız manastırı olup Hicret-i Nebevi-yenin on dördüncü sâlinde vuku bulan Âmid’in fethinde bahsedilen manastırın ismi olan *Dâr-ı Bâkire*’den Diyarbakır namı çıkarılmıştır”¹⁹⁴.

¹⁸⁹ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 97.

¹⁹⁰ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 5.

¹⁹¹ Nejat Göyünç, “*Diyarbakır*”, *DİA*, C. 9, s. 464-465.

¹⁹² Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 98.

¹⁹³ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 5.

¹⁹⁴ *Salnâme-i Diyarbakır (1869-1905)*, C. 5, İstanbul 1999, s. 300.

Netice itibariyle gerek Evliya'nın belirttiği, gerekse birçok kaynaklarda geçtiği gibi Amid ve Diyarbakır isimlerinin kaynağı ve kullanım şekilleri konusunda farklı birçok rivayetler ve bilgiler bulunmaktadır. Şehir ve kale için kullanılmış iki isimde gerçek çıkış yerleri kesin olarak belli değildir.

2.4.2. Diyârbekir Kalesinin Tarihi

İlkçağlardan itibaren Diyarbakır ana yolların kesiştiği bir coğrafyada bulunması nedeniyle tarihi öneme sahip olmuştur.

Bölgedeki ilk yerleşmenin şehrin doğusunda, 80 metre kadar yükseklikte bulunan Fis Kayası üzerindeki İç-Kale olduğu sanılmaktadır¹⁹⁵. Fis Kayasının ilk yerleşme yeri olduğu yönündeki bu görüş, Evliya Çelebi'nin Hz. Yunus'la başlattığı kalenin ilk kuruluş yeriyle ilgili verdiği bilgilerle aynı yöndedir. Şehrin tarihini çok daha eskilere götüren görüşler olmakla birlikte, şehrin milattan önce 2300'den beri bir yerleşim merkezi olduğu, kalesinin bir kısmının milattan önce IV. yüzyıldan kaldığı sanılmaktadır.

Kaynaklarda Huri kentinin surlarla çevrilmesinin ilk kez, 330-338- 349 yıllarında gerçekleştiği yolunda üç ayrı bilgi bulunmaktadır¹⁹⁶. Bizans İmparatoru Constantius tarafından etrafı bir sur ile çevrilen Amida, 10 sene sonra Şapur tarafından muhasara edildiği sırada burada bulunmuş olan Ammien Marallin'e göre, burası küçük ve emniyetsiz bir mevkiden ibaretti. Birkaç defa İranlıların saldırılarına uğramış, bazen bunların eline geçmişse de, İmparatorluğun ileri kalesi olma rolünden de geri kalmamıştır¹⁹⁷.

M.Ö. 9. yüzyılda Bit Zamani kabilesinin başkenti olduğu dönemde ise eski surun onarıldığı dışında bilgi bulunmamaktadır¹⁹⁸.

Kalenin tarihini Hz. Yunus'tan başlatan Evliya Çelebi, Diyarbakır Kalesi'nin hâkimlerinden bahsederken “devletten devlete geçmiş” şeklinde genel bir ifade kullandıktan sonra “Enûşirvân'dan sonra Ermenilerin eline geçmiş ve Ermeniler tarafından imar edildiği için tarihçiler Ermeni vilayetinden sayarlar” demiştir.

Enûşirvân tarihi dönemlerde adaletiyle tanınmış İran hükümdarıdır. Bölgedeki Ermeni varlığı ise eski dönemlerden beri bilinen bir durumdur. Bu coğrafyada Roma-

¹⁹⁵ Remzi Balin, *Diyarbakır*, İstanbul 1966, s.10.

¹⁹⁶ Canan Parla, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *OTDÜ-MFD*, Ankara 2005/1, s. 61.

¹⁹⁷ Darkot, “Diyarbakır”, s. 602.

¹⁹⁸ Parla, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, s. 59.

Bizans, İran, Arap ve Türk devletleri ayrıca yerel beyler ve aşiretlerin birbirleriyle mücadeleleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Evliya'nın belirttiği şekilde bir Ermeni hakimiyeti bulunmamaktadır.

Evliya Çelebi bölgenin Müslümanların hakimiyetine girmesinden şöyle bahseder: Hz. Ebu Bekir döneminde Hazreti Halit kaleyi Kâyasıra Ermenilerinden fethetmiştir. Bu sırada kaledekilerden bazıları kendilerini iç kaleden aşağı atıp Fıs kayası üzerine düşüp parça parça olmuşlardır¹⁹⁹.

Kaleyi, 639 senesinde El Cezire bölgesinin fethiyle görevlendirilmiş olan İyaz b. Ganm'ın komutanlarından Hâlid b.al-Valid Amidi fetih etmiştir. Bazı kaynaklarda ise kaleyi bizzat İyaz b. Ganm'ın fethettiği Hâlid'in ise kalenin ele geçirilmesinde büyük yararlılık gösterdiği yolunda bilgiler bulunmaktadır²⁰⁰.

Evliya Çelebi sonraki dönemde tekrar Ermenilerin eline geçmiş, Abbasi Sultanlarından Evhadehullah (Evliya daha öncede Bitlis kalesini anlatırken tam olarak kim olduğu bilinmeyen bu Abbasi sultanından bahsetmiştir) oğlu zamanında kaleyi sultana yedi şart üzere teslim etmişlerdir demekte ve şartları da şöyle sıralamaktadır.

- 1.Şart: Ömer ahdi üzere birer altın cizye vereler.
- 2.Şart: Kaledeki kiliseler yıkılmaya
- 3.Şart: Kaledeki papaz, patrik, keşiş ve ruhbanları haraç vermeyeler.
- 4.Şart: Tüccarları Müslümanlar gibi gümrük öşrü vereler.
- 5.Şart: Kale içindeki evlerinde oturalar.
- 6.Şart: Eski meşadlarında ölülerini gömüp, mezarlıkları bağ bahçe yapılmaya.
- 7.Şart: Alaca Desârlarına bir kimse mani olmaya.

Bu yedi şart kabul edilince kaleyi teslim ettiler. Hala kale içinde yaşayan gayri müslimler için bu yedi şart üzerine geçmiş sultanlardan fermanları vardır²⁰¹.

Evliya'nın bahsettiği sulhla şehrin ele geçirilmesi yolundaki rivayetler, Abbasiler döneminden ziyade daha öncesindeki İyaz b. Ganm'ın fethiyle ilgili olarak anlatılmaktadır. Sulhla mı yoksa kuvvet kullanılarak mı ele geçirilmiştir, her iki yönde de rivayetler ve değerlendirmeler bulunmaktadır.

Evliya Çelebi'nin Ermeni hakimiyetine vurgu yapması Ermeni varlığı dolayısıyla buraya yapılan sosyal ve kültürel adlandırmalarla ilgili olmalıdır.

¹⁹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 21.

²⁰⁰ Mükrimin H. Yinanç, "Diyarbakir Şehir ve Bölgesindeki Vuku'atın Tarihi", *İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997, s. 606.

²⁰¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 22.

Abbasilerin ise ilk zamanlarından itibaren bölgede faaliyetlerini görmekteyiz. Abbasi halifeleri zamanında Diyarbakır, El-Cezire vilayetine merbut âmilliklerden birini teşkil etmişti²⁰².

Evliya Çelebi, Osmanlı Devleti'nin bölgeye hakim olmasını; Burası sultandan sultana geçerek, Sultan Selim döneminde Osmanlı hakimiyetine girmiştir, şeklinde verdikten sonra bu hakimiyetin nasıl gerçekleştiğini şöyle anlatır: Sultan Selim, Çıldır savaşına giderken Diyarbakır Kürtleri yol kesip Müslüman askerlerine Kemah, Tercan, Bayburt, Hanice yollarında hayli zarar verdiler. Bu kötü durumu Selim Han öğrenince, hemen Diyarbakır hakimine bir muhabbetnâme ile dergah-ı âli kapıcıbaşısını gönderir ve “Benim kardeşim, lütfedip idareniz altında olan zararlı Kürtleri defedip yola getiriniz” diye ricada bulunur.

Hakim, mektubu okuduktan ve konu hakkında bilgi sahibi olduktan sonra mektup ile bir kişi gönderip “Eğer Şah İsmail'den intikam alabilirsen, benimde Diyarbekir' imin iki yüz bin tüfekli Kürt'ünden intikam alalım diye” mektubu geldiğinde “Halkın dili, Hakk'ın kalemidir” hadisini söyler. ”Diyarbekir Hakimi bize icazet vermiş ve Diyarbekir'imın Kürtlerinden intikam alalım demiş, olmaya illâ hayır” deyip, Çıldır tarafına gazaya gider. Allah'ın yardımıyla Şahı hezimete uğratınca, Osmanlı askeri zafer kazanmış olarak Erzurum'a girip, yüz bin İslam askerine Bıyıklı Mehmet Paşa'yı kumandan ilan eder.

Paşa Diyarbakır Kalesi'ni kuşatır. Kuşatma yetmiş gün devam eder, Dağkapısı ve Mardinkapı taraflarında top darbelerinden kale duvarları nice yerinden tahrip olur. Gaziler yürüyüşe geçmiş iken görürler ki, Mardin tarafından çok sayıda asker geliyor. Askerlerin önde gelenlerinden birkaç tanesi orduya gelir, mektupları Bıyıklı Mehmet Paşaya verir, mektuplar okununca paşa çok sevinir, ”Ey Gaziler, Çıldır savaşında bize yardıma gelen Amâdiye hakimi Monlâ İdris Hazretleri kırk bin askeriyle yine yardıma gelirmiş, O görünen askerler odur, hemen gelip Ordu-yu Hümâyun'un bir tarafına konsunlar, diye ferman buyurur. O an Molla İdris'in askeride gelip aman vermeyerek siperlere girerler.

Bu hali kalenin içinde olan Kürtlerde görür ”Emân, ey güzide-i Âli Osman” der, Diyarbakır kalesini barış ile Bıyıklı Mehmet Paşaya verirler.(Molla İdrisi Amâdi' nin yardımıyla) Daha sonra kale içinden bütün perişan ve çıplak Kürtler hakimleriyle

²⁰² Yinanç, “Diyarbekir Şehir ve Bölgesindeki Vuku'atın Tarihi”, s. 607.

Mardin'e varırlar, orda dahi duramazlar. Bu haber Tercan sahrasında bulunan I. Selim Han'a 921 tarihinde varır, adı geçen komutana sürekli Diyarbakır'ı, Monla İdris' ede sürekli Amadiyye'yi verir, antlaşmalar yazılır. Onun için Rum tarihçiler, "Bıyıklı Mehmed Paşa eliyle ve Molla İdris yardımıyla, Selim Han'ın fethi" fetihnamesini böyle yazarlar²⁰³.

Evliya Çelebi'nin Osmanlı devletinin Diyarbakır'da hakimiyet kurmasını anlattığı dönem ile bu dönemin öncesi duruma bakacak olursak; Akkoyunlular 1401-1507 tarihleri arasında Diyarbakır merkez olmak üzere bir devlet kurmuştur²⁰⁴. Bu dönem akabinde bölgede Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri ve Türkmen beyleri arasında mücadeleler yaşanmış, sonrasında ise Şah İsmail bölgedeki bazı şehirleri ele geçirmiştir.

Fakat muhtelif kalelere hakim olan Kürt reisleri Sünni oldukları için Şah İsmail'e tabi olmak istememişler ve kanlı mücadeleler olmuştur. Yavuz Sultan Selim İran'a yürürken Akkoyunlu hükümdarı Sultan Murad'ı Diyarbakır'ı almaya memur etmiş fakat Safeviler, Akkoyunlu hükümdarını yenmiştir. Çaldıran harbinden sonra Yavuz Sultan Selim İdris-i Bitlisi'yi Kürt beylerini Safeviler aleyhine çevirmesi ve bölgede isyanlar çıkarması için memur etmiştir. Bitlisi bu konuda başarılı olmuş, Diyarbakır Osmanlı devletine tâbiyetini bildirmiş, bunu duyan Safevi valisi Kara Han şehri kuşatsa da halkın müdafâsıyla karşılaşmıştır.

Osmanlılar şehre Yiğit Ahmet kumandasında takviye göndermişler. Bölgede mücadeleler devam ederken, Dulkadirli ülkesine sefer yapıp burayı alan Sultan Selim, Bıyıklı Mehmet Paşa'yı Diyarbakır bölgesinin fethiyle görevlendirmiş, Rum Beylerbeyi Şadi Paşa'yı da onun yardımına göndermiştir. Yapılan mücadeleler sonucunda Karahan kuşatmayı kaldırıp Mardin tarafına çekilmiş ve şehir 1515'de Osmanlı idaresine girmiştir²⁰⁵.

Bu tarihte Bıyıklı Mehmet Paşa'nın beylerbeyliğine tayiniyle Osmanlı idari teşkilatı içerisinde, beşinci eyalet olarak teşkilatlanmıştır²⁰⁶.

Evliya Çelebi, Sultan Selim'in Diyarbakır'ı ele geçirmek istemesini özellikle bazı Kürt gurupların saldırganlıklarıyla bağlantılı şekilde vermiş, siyasi ve dini yönü ağır basan bölgedeki Şii-Sünni mücadelesinden bahsetmemiştir. Evliya Çelebi, Molla

²⁰³ Evliya Çelebi, *Seyhatname*, C. 4, s. 22.

²⁰⁴ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, s. 5.

²⁰⁵ Yinanç, "Diyarbakır Şehir ve Bölgesindeki Vuku'atın Tarihi", s. 622-623; Göyünç, "Diyarbakır", s. 466.

²⁰⁶ Yılmazçelik, *XIX. İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 8.

İdrisi dediği, İdris-i Bitlisi'nin Diyarbakır'ın alınmasında katkısından bahsetmiştir fakat kalenin alınmasına yardım için gönderilen Rum Beylerbeyi Şadi Paşa'nın yaptıklarından bahsetmemiştir. Kalenin alınması sırasında ve öncesinde yapılan mücadeleyi tamamen bölgedeki bazı Kürtlerle alakalı vermiştir. Safevi komutanı Karahan'ın kuşatmayı kaldırıp Mardin'i çekilmek zorunda kalmasını ise Kürtlerin hakimleriyle birlikte çekilmesi şeklinde anlatmıştır. Safevi güçleriyle yapılan mücadeleden sonrasında da Diyarbakır halkının Osmanlıyı sevinçle karşılamasından bahsetmese de, bölgede ki Safevi Osmanlı mücadelesinde bölge halkının Osmanlı'dan yana tavrını koyduklarını ve bu yönde mücadele ettiklerini belirtmiştir.

Evliya Çelebi konu hakkında şöyle bilgiler vermeye devam etmiştir; Sultan Süleyman Bağdat seferine giderken Diyarbakır'ın su ve havasından hoşlanmış, "Âmar ola benim Kara Âmidim" diye kışlık vermiş ve sikkesinde "Sultan Süleyman b. Selim Han azze nâsruhu, duribe (fi) Kâra Amid" yazan üç ayda on bin kese akçe kestirmiştir. Hala tarla ve topraklarda gömülü Kara Amid adıyla bu saf gümüş sikke çoktur. Daha sonra bu Diyarbakır vilayetini ayrıca kaydettirip vezirlere eyalet etmiştir²⁰⁷.

Evliya Çelebi bu tarihi bilgileri verdikten ve Süleyman Han'ın Kanunnamesi'nden bahsettikten sonra şehrin idari teşkilatlanmasını detaylı şekilde anlatmıştır.

Evliya Çelebi'yle aynı dönemde yaşamış olan Tavernier İran'a yaptığı altı sefer sırasında Diyarbakır ve Van'dan geçilerek izlenecek ve şimdi pek kullanılmayan bir yol güzergahından da bahseder, Diyarbakır'la ilgili bilgileri Seyahatnâmesine taşır.

Tavernier, Diyarbakır'a Türklerin "Kara Amid" adını verdiklerini söyler ve şu şekilde bahseder; "Yarım ay biçimini alan Dicle'nin sağında, bir tepe üstünde kurulmuş büyük bir kent; kentin surlarından ırmağa kadar bir uçurum uzanmakta. Kent çift surlarla çevrili dış surda yetmiş iki burç göze çarpıyor. Bu burçların İsa'nın yetmiş iki müridinin onuruna yapıldığı söylenmekte. Kentin yalnızca üç kapısı var; batıya bakan kapısında, Constantinus adlı birinden söz eden Yunanca ve Latince bir kitabe var. Kentte güzel iki üç meydan ve Hristiyan kilisesinden çevrilmiş görkemli bir cami vardır. Cami çok güzel galerilerle kuşatılmış; galerilerin çevresinde mollalar, dervişler, sahaflar ve kağıt satıcıları ve dinle ilgili benzer şeylerle uğraşan diğer kişiler oturuyorlar. Kente bir mil uzaklıkta, kuzey yönünde, Dicle'nin bir bölümünün önü kesilmiş bir kanalla su getiriliyor." Tavernier devamında Diyarbakır'ın bol, bereketli bir

²⁰⁷ Evliya Çelebi, *Seyhatname*, C.4, s. 22.

şehir olduğunu, burada Hristiyan halklarında yaşadığını belirttikten sonra, buranın paşasının Osmanlı Devleti'nin bir veziri olduğunu ve gerek duyulmadığı için emrinde az piyade askerin bulunduğunu belirtir. O'na göre kente sürekli saldıran Kürtlerin ve Arapların hepsi atlıdır. Bu yüzden Paşa yirmi binden fazla süvari çıkarabilir²⁰⁸.

2.4.3. Diyarbakır Kalesinin Yapısı

Diyarbakır, kale ve şehir tarihinin bir araya geldiği, kale-şehir özelliklerini birlikte sunan güzel örneklerden biridir. Genel görünümüyle bir kalkan balığını andıran kale, dış kale ve iç kale olarak ikiye ayrılır.²⁰⁹

Şehri çepeçevre saran surlar dış sur, asıl sur ve iç kale den oluşmaktadır. Birinci kısımdaki dış sur diğer surlara göre daha zayıf yapıda olduğundan günümüzde kalıntılarına rastlamak mümkündür. Asıl sur dış surun birkaç metre içerisinde ve ona paralel olarak şehri kuşatan uzunluğu 5 km'den fazla olan surdur. Şehrin kuzeydoğusunda yer alan sur ise iç kale surudur²¹⁰. Evliya Çelebi kaleyi ve bu coğrafyayı şu şekilde tasvir etmektedir; Yalçın bir kaya üzeredir. Fakat bu büyük dağın yüksek zirvesi yeşilli, laleli geniş bir ovadır. Kalenin doğu tarafı ve kuzey tarafına eğilen yönü gökyüzünün zirvesine yetişmiş kayalar üzerindedir, Fıs mağaraları bu yüksek kayaların altındadır. (Evliya'nın bahsettiği kısım İç Kale'nin bulunduğu ve ilk kale yerleşmesi olarak kabul edilen kuzeydoğu tarafıdır.) Hz.Yunus Aleyhisselam'ın makamı ordadır. Oradan aşağı bakmaya insan cesaret edemez. Büyük Şatt nehri aktığında iki tarafı da gül bahçeleri, örülmüş gibi bostan ve güzel kokular kaplar, burası her yıl beş altı ay, Diyarbakır halkının Şatt'ul Arab fasıllarını yaptıkları mesire yerleridir. Kalenin burç ve surları üzerinden aşağıya hareket eden büyük nehre bakıldığında, nehir sanki bir dağcık gibi görünür. Kalenin bahsedilen tarafı da bu merteye göğe yükselmiştir. Fakat yıldız tarafı, güneybatı ve güney tarafları düz zemindedir. Ve duvarının boyunun tümü kırk zira (75-90cm.)'dir. Onar arşın eninde esas duvarı(temel) vardır. Ve bütün kuleleri yüksektir, tümü dişli bedendir (kale duvarı). Bu süslü kale siyah yontulmuş taştan yapılmış olduğundan "Kara Âmid" derler²¹¹.

Evliya'nın da bahsettiği gibi şehri ve surlarını şekillendiren genel coğrafyaya baktığımızda; Diyarbakır Kalesi, Karacadağ sönmüş volkan kütesinden çıkıp birçok

²⁰⁸ Tavernier, *Tavernier Seyahatnâmesi*, s. 287.

²⁰⁹ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 135.

²¹⁰ Balin, *Diyarbakır*, s. 26-27.

²¹¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 24.

toprak tabakalarının ve bazalt lavlarının meydana getirdiği yaylanın Dicle vadisine takriben 100 m. irtifadan hakim dik kenarı üzerinde, sahanlık şeklinde düz bir zemine yerleşmiştir. Bu zeminin bir taraftan dik yarılarla çevrilmesi ve Dicle'nin bir bükümüyle yarı kuşatılmış olması mevkiin sur inşasını ve müdafaasını kolaylaştırmıştır²¹². Bahsettiğimiz gibi Dicle vadisinin sağ tarafında bulunan şehrin kurulduğu düzlükte Dicle nehri arasındaki zemin, doğu ve güneydoğuda kayalık ve dik bir kenar meydana getirmektedir. Kurulmuş olduğu yerde topoğrafyanın gösterdiği bu elverişli şartlar şehrin etrafını kuşatan surların biçimini de tayin etmiştir. Şehrin her tarafı surlarla çevrilmiş olduğu halde lav akıntılarının sona erdiği bazı kesimler yüksek yarılar halinde bulunduğundan(Fis Kayası adı verilen yerde olduğu gibi) buralarda sur yapmaya gerek görülmemiştir²¹³.

Evliya Çelebi kalenin kurulduğu coğrafyayı anlattıktan sonra, surların şekli ve sağlamlığından da bahseder. “Geometri bilgisine sahip üstat bu kaleyi dörtgen şekliyle kuzey güney boyunca inşa edip, bütün kuleleri ve dışlı bedenleri birbirine bakar. Kuşatma sırasında birbirini korur²¹⁴.”

Evliya'nın belirttiği gibi arazinin topoğrafyasına uygun olarak yapılan Diyarbakır Kalesi, köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen biçiminde plan göstermektedir²¹⁵. Merkezde kesişen kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu iki ana yolu ve bu yollarla bağlantılı dört ana kapısı ve gizli geçitleri bulunmaktadır. Evliya Çelebi, kalenin surlarından şu şekilde bahsetmeye devam eder; Sert bir taştan yapılmakla, zemini dahi sert bir kaya üzerine inşa edildiğinden, düşman kuşatsa dahi bir taraftan sürüp zafer kazanması mümkün değildir. (Osmanlı devleti şehri ele geçirmeden önce Safevilerin muhasarası bir yıl kadar sürmüştür. Evliya böyle bir tahminde bulunurken bu durumdan fikir yürütmüş olmalıdır.) Ancak muhasara bir sene olursa kalenin içinde kıtlık olur ve kaleyi teslim ederler. Dörtgen şeklinin doğusu en dip (uçurum) olduğundan hendek lazım değildir. Kuzeyi, güneyi ve batısında hendeği bulunur, kare şeklinin köşelerinde Ye'cüc misali seddin burçları vardır ki bunlar sanki Kaf kulesidir. Fakat diğer kaleler gibi üçer, dörder kat değildirler ancak bir kat sağlam duvardır²¹⁶. Evliya'nın da bahsettiği gibi surlar doğuda, doğrudan doğruya yalçın kayalar üzerinde yükselmekte ve

²¹² Darkot, “Diyarbakır”, s. 602.

²¹³ Metin Tuncel, “Diyarbakır”, *DİA*, C. 9, Ankara 1994, s. 470.

²¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyhatname*, C. 4, s. 24.

²¹⁵ Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, s. 35.

²¹⁶ Evliya Çelebi, *Seyhatnâme*, C. 4, s. 24.

diğer taraflarda 6-15 m. genişliğinde olan ve günümüzde kısmen dolmuş hendeklerle çevrilmiş bulunmaktadır²¹⁷.

Diyarbakır üzerine çalışmaları bulunan Şevket Beysanoğlu'nun verdiği bilgilere göre, 1232 tarihinde Eyyubi Sultanı yıkmadan önce dış surlar iki taneydi ve bu surların arasında geniş ve derin bir hendek vardı. Yine daha öncesinde bölgeye gelmiş olan İranlı şair ve bilgin Nâsır-ı Hüsrev de Sefernâmesinde, dış surun yanında başka bir surdan bahsetmekte, onunda aynı taştan yapıldığını belirtmektedir²¹⁸. Bu surlar hakkında Evliya Çelebi sadece surun etrafında olan hendeklerden bahsetmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi Tavernier' da Seyahatnâmesinde şehir 72 kuleli çift sıra surla çevrilidir, demektedir²¹⁹. 1900'lü yıllarda kale hakkında önemli araştırmalar yapmış A. Gabriel esas duvarlarının kalınlığını 3.5 metre olarak verdiği surlarda, 82 burcun bulunduğunu belirtmektedir²²⁰.

Kalenin dış surları hakkında verilen bilgilere baktığımızda Evliya Çelebi'nin anlattığı dönemde dış surların tek olduğunu ve etrafında hendeklerle çevrildiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Tavernier'in çift surlardan bahsetmesi, surların genişliğinden kaynaklanmış olabilir. Kalenin mimarisi hakkında Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bilgiler daha detaylı ve doğru görünmektedir. Şehrin dış surlarının dört kapısı Tavernier Seyahatnâmesinde üç olarak geçmektedir, Oysa Evliya Çelebi bu konu hakkında şu detaylı bilgileri vermektedir. Bütün kapıları sağlamdır; Evvela kuzey yönüne açık dağ kapısı; Şerbetin'e, Eğil'e, Arganiv'e, Çermik'e, Harput ve Palu'ya giden bu dağ kapısından açılır.

Batı yönüne açılmış Rum kapısı; mezarlığa ve Karadağlara gidenler bu büyük kapıdan gider. Güney kısmına Mardin kapısı açılmıştır. Doğu tarafına bakan Yeni Kapı'dır. Bundan aşağı Şatt kenarına inip, köprüden Şatt'ı geçip oradan Mifârıkîn Kalesi'ne, Batman Köprüsü'nü geçip bir menzilde Hazzo Kalesi'ne varılır. Bir kapıda paşanın olduğu iç kale sarayında, doğu yönünde Şatt Nehri'ne açılır, Uğrun kapısıdır. Fakat büyük kapı (ana-yol) değildir²²¹. Gerçekten de kaleye kuzeyden Harput –Dağ kapısı ile doğudan Yeni- Şat –Dicle kapısı ile batıdan Urfa- Rum yani Anadolu kapısı ile güneyden de Mardin kapısı ile girilen dört kapısı bulunmaktadır²²². İç kaleye gelince,

²¹⁷ Darkot, "Diyarbakır", s. 602.

²¹⁸ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s.139-140.

²¹⁹ Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, s. 553.

²²⁰ Yılmazçelik, *XIX. İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 17.

²²¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 24.

²²² Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s.101.

surlar dahilinde kalan sahanın kuzeydoğu köşesine rastlar ve dairenin dörtte biri şeklinde bir duvar ile şehirden ayrılır, bunun Dicle tarafına doğru açılan küçük bir gizli kapısı bulunur (Oğrun Kapı)²²³.

Evliya Çelebi kalenin uzunluğu hakkında şöyle demektedir: Bu sağlam kapılar ile örtülmüş sağlam surun çepeçevre kendi adımla on bir bin germe adımdır. Fakat doğu tarafı köşesi paşa sarayı olup Gayya çukuru ve farklı uçurum olmakla adımlamak mümkün olmamıştır. Ancak dağ kapısından, Mardin kapısına varıncaya kadar kalenin içi iki bin adım yerdur. Buna göre yalçın kaya üzerinde adımlayamadığımız duvarın uzunluğunu iki bin adım hesap edip bu şekil üzere Kara Âmid Kalesi çepeçevre on dört bin adım olur²²⁴. Günümüz ölçü birimlerine göre; Kale kuzeyden güneye 1300, şarktan garba 1700 metre uzunluğunda, muhitide 5 kilometre imtidadındadır, duvarların kalınlığı 3-5 metre arasında değişir. Sûrun üzeri aynı genişlikte bir yolla muhattır. Bu yol kale ve burçları birbirine bağlar²²⁵.

Evliya Çelebi, kaledeki bazalt kayalardan şu şekilde bahseder; Bu kalenin Şatt'a bakan tarafında kuzeye yönelen köşesinde Diyarbakır kalesinin kayası, öyle bir taştır ki siyah taştır (hacer-i esved) , taş-demir(demir gülle) tesir etmez. Bir acayip, garip madendir ki, bunun vasfını anlatmaya dil yetersizdir²²⁶. Evliya'nın bahsettiği bazaltdan yapılmış surların sağlamlıkları gerçekten dikkate değerdir. Diyarbakır Salnamesinde Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde verdiği bilgiler daha detaylı şekilde anlatılmıştır; şehrin etrafını saran sur devren beş bin metre ve duvarların yüksekliği on dokuz bazen on beş metre ve sahnı (alanı) bir buçuk bazen iki buçuk metredir. Bahsedilen duvarlardan yüksekliği noksan olanların mevkiileri yüksek olduğundan devri sureti muntazama ve (düz) müsteviye' dedir. Bahsedilen surun seksen iki adet büyük kule olarak şu kulelerin her biri kavsen (yay) elli bir ve yüksekliği yirmi bir yirmi iki metre olup tümü sağlam ve müstahkem kargir olmak üzere bina olunmuştur. Bu kulelerin her birinde üstte ve altta ikişer büyük ambar olup işbu ambarların her birisi yirmi beşer bin ölçek İstanbulî zahire alacak derecede geniş bulunmuştur²²⁷. Evliya Çelebi, Seyahatnâmesinde iç kaleyle ilgili ayrıntılı şekilde bilgi vermektedir; tam dört bin adımdır. İçinde yüzeli adet hücre ve çeşitli divanhaneleri olan büyük bir saraydır. Her

²²³ Darkot, "Diyarbakır", s. 602- 603.

²²⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 24- 25.

²²⁵ Göyünç, "Diyarbakır", s. 470.

²²⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 25.

²²⁷ *Salnâme-i Diyarbekir (1869-1905)*, C. 2, s. 365.

gelen vezirler ve vekiller birer hücre, hamam, havuz ve şadırvanlar inşa etmiş, kat kat süslü bir saray olmuştur.

Bütün pencereleri ve balkonları Şattu'ul Arab'a ve Sa'di köy sahrasına ve Karadepe'ye bakıp, manzarası her yeri görür. Sarayın eski bir divanhanesi vardır. Önceki sultanlardan Sultan (?) kalan bir binadır. Bunda olan eski üslup, renkten renge giren nakışlar ancak Mısır Kahire'sinde Sultan Kalava'nın kalesinde olur. Bu iç kalenin tümü(?) adet neferathanelerdir. Bir hamam ve bir Hâlid ibn Velîd camisi vardır²²⁸, demekte fakat Hz. Halid'in oğlunun mezarından bahsetmemektedir. Diyarbakır Salnamesinde, Hz. Faruk'un hilafeti zamanında Hazret-i Halid bin Velid, Amid' i muhasara altına alan Asım bin Ganem Hazretlerine yardıma gitmiş ve fetih sırasında Hazreti Halid'in oğlu Süleyman şehid olup iç kaledeki caminin bitişiğine defnedilmiştir²²⁹. Bu ve buna benzer rivayetler bulunmaktadır. Evliya Çelebi'nin Halid b. Velid'in inşa ettirdiğini söylediği İç Kale (Hz. Süleyman) Camisi'nin, İnaloğulları vezirlerinden Cemalüddeve unvanıyla anılan Nisanoğlu Kemâleddin Ebu'l- Kasım Ali tarafından (1160) yaptırıldığı kabul edilmektedir²³⁰. Kal'a Camiî adıyla geçen bu cami için belgelerde "Nasıriye" ve "Tahiriye" isimlerinin de kullanıldığını görmekteyiz²³¹.

Daha öncede bahsettiğimiz gibi, Tavernier'de eskiden kilise olan çok güzel bir camiden bahsetmektedir. Bunun bahsedilen camimi yoksa başka bir camimi olduğu bilinmemektedir²³². Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi İç kale, asıl kalenin kuzey tarafındadır. Dicle'ye bakan dik yamacın üzerinde, Diyarbakır şehrinin bina edildiği düzlük içerisindeki yegâne tümseği çevrelemiş olan kısımdır. "Oğrun kapı" denilen gizli küçük bir kapı ile Dicle' ye açılan iç kale Amid'in ilk tahkimatını ifade eden küçük bir kaledir.

İç kalenin inşa tarihi bilinmemektedir. Hurriler zamanında (M.Ö. 2000'li yıllar) burada bir kale yapıldığı sanılmaktadır. M.S. 349'da İmparatorluğu döneminde şehrin etrafı surlarla çevrilmiş, 365-375 yılları arasında da surun batıya doğru genişlemesiyle dış kale asıl halini almıştır²³³. İç Kale'de Dicle'ye açılan Oğrun kapı, değirmenlere giden Küpeli kapı, Fatih ve Saray kapıları bulunmaktadır. İç kaleyi saran ve şimdiki

²²⁸ Evliya Çelebi, *Seyhatnâme*, C. 4, s. 25.

²²⁹ *Salnâme-i Diyarbakır (1869-1905)*, s. 195.

²³⁰ Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, s. 37.

²³¹ İbrahim Yılmazçelik, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır" (Fırat Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi), Elazığ, 1991, s. 100-101.

²³² Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, s. 553.

²³³ Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, s. 34.

Artuklu kemerinden geçen ilk surlar daha sonra yıkılmış, Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1524-1526 yıllarında surlarla çevrilerek genişletilmişti. İç kale de 16 burç ve 4 kapı bulunmaktadır. Fetih ve Oğrun kapıları dışarıya, Saray ve Kûpeli kapıları iç tarafa yani şehre açılır²³⁴.

Evliya Çelebi, iç kaledeki su değirmenlerinden de bahseder: On adet su değirmenleri vardır. Başka bir iç kalede böyle bir su değirmeni yoktur. Bu iç kalenin değirmenlerinin suyu kudretten yine iç kale içinde kayadan doğar, değirmenleri çevirip, paşa sarayından geçip, kale duvarından bir demir kafes pencereden çıkıp Fıs Kayasından taştan taşa kendini vurarak coşkun şekilde akar ve Şatt'a karışır. Saf bir sudur, iç kaleyle aynıdır. Evliya iç kalede günümüze herhangi bir kalıntısı kalmayan ihtişamlı bir saraydan bahseder; Buraya paşalar geldiğinde, bütün vezirler bu Diyârbekr'in iç kalesinde olurlar. Başta bu sarayı yapan, Birinci Selim'in veziri fâtihtir Bıyıklı Mehmet Paşa'dır. Hayli geniş büyük bir saraydır. Daima bekçileri hazır olup, bekçilik yaparlar²³⁵. Şehrin iç kalesinde Evliya'nın anlattığı saray dışında Artukoğullarından kalan diğer bir saray daha bulunmaktadır. 1535 tarihinde Irakeyn Seferi dönüşünde Kara Âmid'i tasvir eden Matrakçı Nasuh'da minyatüründe kale içinde büyük yapıları tasvir etmiştir²³⁶. Bu yapıların bahsedilen saraylardan biri olma ihtimali yüksektir.

A. Gabriel'e göre, iç kalenin bulunduğu tepe Amida'nın en eski yerine ve ilk tahkimatına tekabül etmekte olup, Bizans devrinde şehri kuşatan surlar inşa edildikten sonra burası iç kale rolünü oynamış, Artukoğulları zamanında önemli istihâlelere uğramış ve XVI. asırda Osmanlılar tarafından fethedildikten kısa bir süre sonra, yeni bir duvar inşasıyla, iç kalenin sahası genişletilmiştir²³⁷.

Evliya Çelebi, Diyarbakır'da bulunan mimari eserlerden bahsederken Câmî-i Kebir, Peygamber Câmîi, İskenderpaşa Câmîi, Behrampaşa Câmîi, Melek Ahmedpaşa Câmîi, Kara Câmîi, İpariye Câmîi, Hüsrevpaşa Câmîi , Alipaşa Câmîi, Hasır Câmîi , Muallak Câmîi, Rumiye Şeyhi Azizefendi Câmîi , Şemsiefendi Câmîi, Bıyıklı Mehmedpaşa Câmîi, Halid bin Velid Câmîi gibi camilerden bahseder ve bunların dışında mahalle mescitlerinin de bulunduğunu belirtir.

²³⁴ Güneerdoğu Anadolu Rehberi, "Diyarbakır", *Diyarbakır 2007*, s. 121.

²³⁵ Evliya Çelebi, *Seyhatnâme*, C. 4, s. 25.

²³⁶ Göyünç, "Diyarbakır", s. 467.

²³⁷ Darkot, "Diyarbakır", s. 602.

Evliya Çelebi, Diyarbakır'ın bu camilerin her birinin birer müderrisi ve ikişer de medresesinin olduğunu söyler. Bu medreselerin başlıcalarını sayar ve bu medreselerde okutulan ilimleri anlatır; Câmi-i Kebir'de-Mercaniye Medresesi, Peygamber Câmii-Medresesi, Mardin Kapısında-Hüsrevi Medresesi, Sarolizâde Medresesi, Şeyh Rumî Medresesi, Tefsir Medresesi. Evliya Çelebi şehirdeki tekkelerin isimlerini de verir; Hâcegânî tarikatında Şeyh Rumî Tekkesi, Balıklı Tekkesi, İpariye Tekkesi. Evliya şehirde bulunan çeşmeler, kervansaraylar, çarşılar, hanlar ve hamamlardan da kısaca bahseder²³⁸.

Bahsettiğimiz gibi, Evliya Çelebi'de şehri saran surlar, iç kale ve şehirdeki mimari eserler ve şehir hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Yalnız surların içinde olan ve dönem dönem adeta tarihe ışık tutan kitabelerden bahsetmemiştir. Diyarbakır Kalesi'nin duvarlarındaki bu kitabeler kale tarihi ile ilgili önemli kaynaklardır, kitabelerin birkaç tanesi Bizans döneminden diğerleri ise İslam döneminden günümüze kalmıştır²³⁹.

2.4.4. Diyarbakır Kalesi ve Şehri'nin İdaresi

Evliya Çelebi, Diyarbakır eyaletinin idaresini Sultan Süleyman'nın kanunnâmesinden aktararak verdiğini belirtir. Diyarbakır kale şehir özelliği gösterdiğinden, kalenin yönetimi ve kaledeki görevliler şeklinde bahsetmez. Diyarbakır önemli bir eyalet olduğundan bununla ilgili idari yapılanmayı anlatır ve şöyle der; Diyarbakır üç tuğlu vezârettir²⁴⁰. Konuyla ilgili idari yapılanmaya bakıldığında; Eyaletlerin idaresi Sultan Süleyman'nın vefatına kadar beylerbeğilere yani iki tuğlu paşalara verilirken, daha sonra mühim olan eyaletlerin bazılarında vezir rütbesiyle valiler tayin edilmiştir. 992 H.-1584 M. senesinde Diyarbakır, bunu takip eden senelerde vezirlerin çoğalmasıyla diğer eyaletlerde vezirlere (3 tuğlu paşalara) verilmiştir. Evliya Çelebi'nin bu konuda verdiği bilgiler doğrudur²⁴¹.

Evliya Çelebi şöyle devam eder; Kanun üzere vezirinin hassı on iki kere yüz bin ve altı yüz altmış(120.660) akçedir. Hepsi on altı sancak olup, beş sancağı da hükümettir. On dokuz sancağın on ikisi diğer eyaletlerdeki gibi olup, tımar ve zeâmetlidir. Başındakiler devlet tarafından tayin ve azil olunur. Amma sekiz sancağı Kürt beylerininindir. Fetih zamanında Bıyıklı Mehmet Paşa'nın isteği üzerine o beylere

²³⁹ Bkz., Parla, "Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", s.57-84.

²⁴⁰ Evliya Çelebi, *Seyhatname*, C.4, s.22.

²⁴¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III/2, Ankara 1995, s. 291.

padişah yazılarıyla yurtluk ve ocaklık adı ile devamlı olarak verilmişti. Bu kişiler göreve tayin ve görevden alınmayı asla kabul etmezler. Beylerden biri ölünce, sancağın idaresi oğullarına veya akrabasına verilir. Fakat diğer sancaklar gibi gelir kısımları tahrîr olunup içinde tımar ve zeametleri vardır. Bir sefer olduğunda, zeâmet sahibi ve tüccarlar alaybeyi veya çeribaşlarıyla Diyarbakır vezirlerinin kolunda sefere giderler. Ferman olunan hizmete gelmezlerse sancakları oğullarına veya akrabasına verilir. Bu sancaklardan başka beş sancak daha bu şekilde idare olunmak üzere kayda geçmiştir. Bunların içinde timâr-u ze'âmet yoktur. Evkaf gelirleri her ne ise hakimlerine aittir. Bunların isimleri padişah tarafından "Cenâb" lakabıyla yazılır. Evliya Çelebi daha sonra Diyarbakır'ın Osmanlı sancaklarının, yurtluk ve ocaklık sancaklarının ve hükümetlerinin hangileri olduğundan bahsettikten sonra eyaletin askeri hakimleri hakkında kısaca bilgi verir²⁴².

Evliya'nın da belirttiği gibi, Diyarbakır Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra beylerbeylik kurularak 4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa'ya verilmiştir. 1522 tarihinde bu beylerbeyliğine bağlı 16 kale, 29 şehir bulunmaktaydı²⁴³. Aynî Ali Efendi Diyarbakır Eyaletini anlatırken yurtluk, ocaklık ve hükümet sancakları tarif etmiş, bu tarif bazı risalelerde aynen tekrar edilmiş ya da araştırmacılar bu tariften faydalanmışlardır;"Eyalet-i Diyarbekir on bir Osmanlı sancağı ve sekiz ekrâd beyi sancağı ve beş hükümettir. Bu sekiz ekrâd sancağı hin-i fetihde gerçi sancak tarikiyle verilmiştir ve sancak itibar olunur, lâkin yurtluk ve ocaklık üzere olub azl ve nasb kabul etmezler fevt oldukta vâli arzıyla oğullarına verilir harice verilmez lakin sancaklar gibi ebvâb-ı mahsulatı tahrir-i defter olunur, içinde ze'âmet vardır. Sefer oldukta zü'ema ve erbab-ı timâri ve alaybeyisi ile sancakbeyi sa'ir sancaklar gibi beylerbeyisi ile konup göçüp bayrağı altında sefer hidmetin eda iderler. Fermân olan hizmete gelmezler ise sancağı oğluna veya akrabasına verilür. Amma hükümetler tahrir olmamıştır. İçinde ze'âmet ve timâr yoktur. Hâkimleri mülkiyet üzere zabt u tasarruf iderler mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kadem olub ebvâb-ı mahsulatı her ne ise kendüleri mutasarrıfdir"²⁴⁴. Görüldüğü gibi Evliya Çelebi'de hemen hemen aynı bilgileri vermiştir.

²⁴² Bkz., Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 22- 24.

²⁴³ Göyünç, "Diyarbakır", s. 468- 469.

²⁴⁴ Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 136.

2.5. Erzurum Kalesi

Evliya Çelebi, Erzurum Kalesiyle ilgili Seyahatnâmesinin 2. cildinde bilgi vermiştir. Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde, Defterdarzade Mehmet Paşa'yla Erzurum'a gittiği dönem öncesinde kendisinin Abaza Paşa olduğunu söyleyen bir kişinin tekrar isyan girişiminde bulunduğunu ve katledildiğini belirtir, sonrasında Erzurum'da tekrar düzen sağlanmıştır.²⁴⁵

Evliya, Erzurum hakkında bilgi vermeden önce Erzurum Kalesi'ne 1640 tarihinde Serdar Çelebi Mehmet Paşa'yla²⁴⁶ ihtişamlı girişlerinden bahseder. Erzurum'un Erzincan kapısından içeri girdiklerini top atışları ve kaledeki askerlerin törenleriyle ne şekilde karşılandıklarını anlatır.

Devamında paşanın saraya girmesinden sonra ziyafetlerin verildiğini, büyük divanın toplanıp davaların görüşüldüğünü burada hazır bulunan askeri görevlilere hediyeler verildiğini belirtir. Kendisine de saray içinde Tekeli Mustafa Paşa binasında bir oda tahsis edildiğini, burada bütün ihtiyaçlarının karşılandığını anlatır. Burada kaldığı müddetçe bazen nedimlik, bazen gümrük kâtipliği yapıp, fırsat buldukça Erzurum'u öğrenmeye başladığını ve bütün kanunname ve defterhane sicillerine bakıldığını söyler.²⁴⁷

Erzurum'dayken Şuşik Beyi üzerine yapılan sefere katılır, Revan, Tebriz, Bayburt, Tortum'a gider, Gürcistan üzerine sefere katılır gördüklerini geniş şekilde anlatır.²⁴⁸ 1066 yılında Melek Ahmet Paşa'nın verdiği ulaklık göreviyle İstanbul'a giderken de Erzurum'da konaklamıştır.²⁴⁹

²⁴⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (Sad. Mümin Çevik), C. 1-2, s. 514.

²⁴⁶ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Defterdarzade Mehmet Paşa'ya Serdarlıkla Erzurum eyaletinin verildiğini, Paşayla birlikte İstanbul'da yola çıkıp, Erzurum'a geldiğini anlatır. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s.103-104 ; Defterzade Mehmet Paşa beylerbeyi olarak gönderilirken, Evliya Çelebi'de hafızlığı ve güzel sesi dolayısıyla onun müezzini ve muhasibi olarak tayin edilir. Yusuf Çetindağ, *Evliya Çelebi*, İstanbul 2011, s.155.

²⁴⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Haz. Zekeriya Kurşun-S.Ali Kahraman- Yücel Dağlı), C. 2, İstanbul 1999, s. 104.

²⁴⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (Sad. Mümin Çevik) C.1-2, s. 644.

²⁴⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (Sad. Mümin Çevik) 3- 4, s.755.

2.5.1. Erzurum İsminin Menşei

Evlîya Çelebi, Erzurum isminin nerden geldiği konusunda bilgi vermemiştir. Bu konu hakkında sadece bazıları “*Ere zulûm*” demişlerdir şeklinde bir ifade kullanmıştır.

Erzurum bölgesine verilen isimlendirmelere baktığımızda Romalıların istilasından önce burayı Ermenilerin, “*Karin-Karna-Garin*” diye adlandırdıkları ve biraz daha uzunca bir adla şehre Karin mıntıkasının beldesi manasına “*Karnoi- Kalhak*” adı verildiği belirtilir. Arap coğrafyacıların ve tarihi coğrafya bilginlerinin bu son adı kendi dillerine uydurarak “*Kalikala*” yaptıkları söylenir. Yunan tarihçileri de bu adın sonuna nispet eki getirerek “*Karintis- Karanitis*” yapmışlardır²⁵⁰.

Roma devleti burayı ele geçirince Anadolius tarafından kalesi inşa edilen şehre, imparatorun adına izafeten “*Theodosiopolis*” ismi verilmiştir²⁵¹.

Belâzürî'nin naklettiği bir rivayete göre şehir adını yaptıran kişiden almıştır. Bizans'ın Armanyak eyaleti melikinın karısı Melika Kali bu şehri yaptırmış, O'nun lütuf ve ihsanıyla yapılan kaleye “*Kalikala*” denilmiştir. İhsan ve Atiyye anlamına gelen “*Kali*” kelimesinin hangi dilden olduğu bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda İslamiyet döneminde halının burada icat edilmesinden dolayı bu adı aldığı söylenir. Farsça' da kıymetli halı ve kilime “*Kali- Kalim*” denildiği belirtilir. Türklerin bölgeye “*Karun ili*” dedikleri ve Dede Korkut kitabında da Türklerin Karun İli ile Erzurum'u kastettikleri görüşü bulunmaktadır²⁵². Arapların “*Erzenerrum*” demelerine sebep, Ahlat yakınındaki Erzen kasabasından ayırt etmeleri, bunun yanı sıra burayı Romalıların elinden almış olmalarıdır²⁵³. Diğer bir görüş ise Erzen'in Selçuklular tarafından tahrip edilmesi üzerine kurtulabilen ahalsinin Theodosiopolis'e (Kalikala=Karin) iltica etmelerini müteakip bu şehre Erzen denilmesidir. Türk hakimiyetinin ilk safhalarında bu adın sonuna Meyyâfârikin ile Siirt arasındaki Erzen'den ayırmak üzere, Anadolu'ya aidiyetini belirtecek Rum kelimesi ilave edilerek, “*Erzen al-Rûm*” denilmiştir. Selçuklular tarafından basılan sikkeler üzerinde şehrin adı “*Arzan al-Rum, Arzan Rum ve Arzurum*” şeklinde geçmektedir. Romalıların hisarı anlamında “*Arz Romanorum*”, Rum'un en yüksek yeri manasında “*Erzen al-Rûm*” tabirlerinin kullanıldığı yönünde görüşlerde bulunmaktadır²⁵⁴.

²⁵⁰ İ.Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 10.

²⁵¹ Besim Darkot, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Eskişehir, s. 341.

²⁵² Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s. 11.

²⁵³ Vehbi Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, İstanbul 1942, s. 6.

²⁵⁴ Darkot, “Erzurum”, s. 342.

Ermeniler, Araplar, Rumlar ve Türkler tarafından farklı şekilde isimlendirmeler yapılsa da, günümüzde kullanılan Erzurum isminin şehre ve kaleye verilmesinin Selçuklular zamanında gerçekleştiği görülmektedir. Evliya Çelebi'de daha önceki adlandırmalardan bahsetmemiş, gerek şehri, gerekse kaleyi anlatırken sadece Erzurum ismini kullanmıştır. Erzurum kalesi hakkında da bilgi verirken efsanevi öğeleri anlatımına katmamış, daha sade bir anlatım kullanmıştır.

2.5.2. Erzurum Kalesinin Tarihi

Evliya Çelebi, Erzurum'un Azerbaycan tarafında Ermen vilayetlerinde geniş bir eyalet olduğundan bahseder. Gerçekten de Erzurum Anadolu'nun kuzeydoğu bölgesinde, kuzeyde Kafkasya, güneyde İran coğrafyalarının Anadolu'ya açıldığı bir kapı durumundadır. Bu nedenle sürekli bir mücadele alanı olmuştur. Nitekim 415-422 tarihlerinde Romalılar burada İran taarruzlarına karşı müstahkem bir şehir tesis etmişlerdir²⁵⁵. Evliya Çelebi'nin, Ermen vilayetlerinde demesinin nedeni ise bu bölgede olan Ermeni varlığı dolayısıyladır, bu isimlendirme Arapların bölgede yayılmaya başladığı dönemde yapılmış sonrasında da devam etmiştir²⁵⁶.

Ayrıca bu isimlendirmenin nedeni, sonraki dönemlerde bölgeye hakim olan büyük devletlere bağlı olarak Ermeni reisleri tarafından buraların yönetilmesi ve bazı dönemlerde de buraya Ermeniler tarafından yapılan taarruzlardan kaynaklanmış olabilir. Evliya Çelebi, Erzurum kalesi için, Anûşirvan binasıdır dense de gerçeği Akkoyunlu padişahlarından Erzen Bâý ibn Soknar ibn Gündüz Bâý binasıdır şeklinde bilgi verir.

Roma'nın, 572'de İranlılar'dan Husrev Anuşirvan'ın taarruzuna karşı koyduğu yolunda ²⁵⁷ bilgiler olsa da kalenin Akkoyunlular tarafından yapılmış olması bilgisi doğru değildir ve kalenin tarihi çok daha eskilere dayanır. Evliya'nın bu şekilde bilgi vermesi Akkoyunlular tarafından büyük bir tamiratın yapılmış olmasına dayanmış olmalıdır. Roma, İran mücadelesinden sonra, İslamiyet'in yayıldığı dönemde bölgede Bizans ve Arap mücadelesi olmuştur, bu dönemde bazen Ermenilerin de bu mücadelelere katıldıklarını görmekteyiz. Erzurum'da Türk hakimiyeti Selçuklular zamanında gerçekleşmiştir. Bizans kaynaklarında 1048, Ermeni kaynaklarında 1049 tarihlerinde Türklerin Erzurum'u zapt ve tahrip ettikleri yolunda bilgiler bulunmaktadır.

²⁵⁵ M.Halil Yinanç, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Eskişehir 1997, s. 345.

²⁵⁶ Bkz., M.Halil Yinanç, "Ermeniye", *İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1993, s. 317- 326.

²⁵⁷ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s.104.

Suriyeli Tarihçi Azimi'ye göre; Hicri 439 (1047/1048) tarihinde Türklerin fethettikleri Erzurum Kalesi burçlarının sağlamlığıyla alınmaz bir serhat şehri haline gelmişti. Bu sebeple XI. asrın ortasında çevresindeki şehir ve kalelerin çoğu fethedildikleri halde Erzurum uzun müddet Bizans hakimiyeti altında kalmıştı.²⁵⁸

Erzen, Tuğrul Bey zamanında amcaoğulları İbrahim Yınal ile Kutalmış tarafından tamamen harab edilince, sağ kalan halk Theodosiopolis'e yani şimdiki Erzurum şehrine çekilmiş, bundan sonra burası "Erzen-i Rum veya Erzirûm" adını almaya başlamıştır. Erzurum'da tam olarak Türk hakimiyeti Melikşah döneminde 1080 senesinde başlamış, bu tarihten Moğol istilasına kadar(1242) geçen dönemde 162 sene zengin, mâmûr bir yer olarak Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir.²⁵⁹

Evliya Çelebi, Erzurum'da ne Selçuklu hakimiyetinden, ne de Saltuklu devletinden bahsetmiş, sadece el değiştire değiştire Sultan Hasan'ın hakimiyetine girmiştir. Daha sonra onun evladı Kara Yusuf'un elinden Sultan (...) Han fetih edip, Rum eyaleti olmuştur, şeklinde bilgi vermiştir.²⁶⁰ Evliya Çelebi'nin bahsettiği dönem Moğol istilasından sonraki (XIV ve XV. yy) dönemdir. Bu dönemde bölgede bir taraftan İlhanlılar ve bu devletin devamı olan Aretna Beyliği, Çağataylar, sonrasında Timur Devleti; diğer taraftan da Anadolu Selçukluları ve Türk Beyliklerinin mücadelelerini görmekteyiz. Erzurum ve çevresinde özellikle Karakoyunlu ve Akkoyunlu mücadeleleri yoğunlaşmıştır.

(Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde bahsettiği Kara Yusuf ise Karakoyunlu devletinin hükümdarıdır, kendisinden önce devletin başında Kara Mehmet bulunmaktadır. Kara Hasan, Kara Yusuf'un amcasının oğludur, yaptıkları mücadeleyi Kara Yusuf kazanmıştır.)

Evliya'nın bahsettiği bu dönemde (1300'lü yıllar) ünlü Arap seyyahı İbn-i Batuta Erzurum' da gelmiştir ve şehir hakkında kısaca şu bilgileri vermiştir;" Erzurum Irak hükümdarının idaresi altındadır, çok geniş bir sahaya yayılmış olsa da iki Türkmen taifesinin arasında çıkan savaşlar yüzünden büyük bir kısmı harap olmuştur. (Bu iki Türkmen Beyliği bölge tarihiyle ilgili bilgi veren kaynaklara bakıldığında Akkoyunlu

²⁵⁸ Gürsoy Solmaz, *Erzurum Kars Yöresi Kaleleri (XI- XV yy)*,(Atatürk Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1994, s.17.

²⁵⁹ Yinanç," Erzurum", s. 348- 349.

²⁶⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s.104.

ve Karakoyunlu devletleridir) Bu bölgeden üç nehir geçer ve çoğu yeri bahçelidir”²⁶¹. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde, Erzurum’u anlatırken ayrı başlıklar altında Fırat ve Dicle Nehirlerinden detaylı şekilde bahsetmiştir²⁶².

Evliya Çelebi, Erzurum’un Osmanlı Devleti’nin eline nasıl geçtiğinden bahsetmemiştir. Kaynaklar Erzurum’un Osmanlılar tarafından zaptı konusunda bir şey söylememektedirler. Türkmen Beyi Sevündük Han’ın Osmanlı tabiiyetini kabul tarihini 1514-1515 senesi olarak kabul etmek gerekir. Fakat bazı kaynaklar Yavuz devrinden sonra bu beyin Safevilere tekrar bağlandığını ve Irakeyn seferini başında Vezir’i Âzâm Makbul-İbrahim Paşa Tebriz’e giderken Erzurum Türkmen Beyliğine kesin olarak son verdiğini, bu tarihte 1534 tarihi olduğunu belirtirler²⁶³.

Erzurum, Osmanlı- Safevi mücadelesinde de önemli bir merkez olmuştur.²⁶⁴ Safavilere karşı uç noktada bulunan Erzurum merkezi idare tarafından önemli bir üs olarak görülmüş, konumu nedeniyle zaman zaman iç kale ile ilgili hususlarda doğrudan müdahaleler söz konusu olmuştur. Nitekim 1613 tarihinde Erzurum muhafazasına gelen gerek kale görevlisi olan yeniçeriler ve gerekse beylerbeyinin adamlarının, kale içinde meskun bulunan ahalinin evlerinin önüne ev yapmamaları hususunda talimat verilmişti.²⁶⁵

Erzurum’da ki Abaza Mehmet Paşa isyanı ise devleti temelinden sarsan çok şiddetli bir iç buhrana neden olmuştur. Aslında bu isyanın geçmişi kaledeki yeniçerilerle, Erzurum halkı arasındaki eski bir rekabettir²⁶⁶. Evliya Çelebi’de Seyahatnâmesinde Erzurum’dan bahsederken, Osmanlı Devleti içerisinde gelişen bu önemli olayla ilgili bilgiler vermiştir. Evliya bu bölümde isyanın çıkmasına neden olan gelişmeler ve Abaza Paşa hakkında bilgi vermemiş, isyanın başlamasını ve sonrasında gelişen olayları şu şekilde anlatmıştır.

“Abaza Paşa bu Erzurum’da birden celali olup, iç kaleyi bir gece basıp bütün yeniçerileri kılıçtan geçirip ancak yeniçeri ağası kalenin dışında olup O’da Abaza rey’iyle taşrada bulundu derler. Abaza Erzurum Kalesi’ne sahip olup tam on sene asi oldu. Yedi kere üzerine mühür ile Çerkez Mehmed Paşa, Dişlen Hüseyin Paşa, Demirkazık Halil Paşa ve nice serdarlar üzerine varıp, elinden Erzurum’u alamadılar.

²⁶¹ İbn-i Batuta Seyahatnâmesi, İstanbul 1993, s. 204.

²⁶² Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s.105- 106.

²⁶³ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s.111.

²⁶⁴ Halil İnalçık, ” Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, C.4, Eskişehir 1997, s. 354.

²⁶⁵ Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, s. 68.

²⁶⁶ İnalçık, ” Erzurum”, s. 354.

İşte Erzurum bu derece sağlam, kışı sert ve amansız bir kaledir. İç kalesi de aynı sağlamlıktadır. Daha sonra Abaza üzerine, derya gibi askerle Hüsrev Paşa gitti ve Abaza teslim olmak zorunda kaldı. Abaza af dileyince Hüsrev Paşa Abaza'yı Sultan Murad Han'nın huzuruna götürdü. Bütün suçları affedilip kendisine Budin, Bosna ve Özü eyaletleri verildi, nice zaman buraların yöneticisi oldu. Murad Han Revan Seferine gideceği zaman bütün kullar Murat Han'nın, Abaza'yla Revan Seferine gitmesini istemezler, Murat Han'ı Abaza'yı katlettirmek zorunda bırakırlar ve (Kuyucu) Murad Paşa Türbesi'ne gömerler²⁶⁷.

Abaza isyanında Erzurum'da iç kalede bulunan yeniçerilerin beylerbeyine ve halka karşı olumsuz tutumları sonucu mücadeleler olmuş, bunun sonucunda bu yeniçeri düşmanlığı esas olmakla beraber, bütün Doğu Anadolu'yu Erzurum Beylerbeyliği etrafında birleştiren Celali hareketi de buna katılmıştır²⁶⁸.

Evliya Çelebi, Abaza Mehmet Paşa'nın ne zaman ve nasıl öldürüldüğü hakkında genelde kaynaklarda da yer alan bilgilerle aynı yönde bilgiler verdikten sonra aslında Abaza'nın belirtildiği şekilde öldürülmediğini söyler. Konu hakkında şu bilgileri verir; "Murad Han, kula rağmen katl etmeyüp bir gece Cezayir'e firar ettirir. Sonrasında bizim Erzurum'u aldığımız yerde Abaza Paşa Erzurum'a İran'dan gelip, tekrar isyan girişiminde bulununca ferman üzerine katl edilir. Biz Erzurum'a vardığımız zaman O'nun kapısı önünde kanı pıhtı gibi uyuşmuş dururdu. Silahtar Süleyman Paşa Abaza'yı katl etmiştir. Bunu anlatmamın sebebi Erzurum kalesinin ne kadar sağlam bir kale olduğu ve bu nedenle Celalilerin mekanı olmasıdır"²⁶⁹.

Abaza olayının ortaya çıkma sebebi; Erzurum Beylerbeyi olan Abaza Mehmet Paşanın, Sultan II. Osman'ın öldürülmesini bahane ederek kendi bölgesindeki yeniçerileri öldürmesiyle yeniçerileri ve devleti karşısına almış olmasıdır. Evliya'nın özetle belirttiği hadiseler sonucunda birkaç kez affedilen ve yüksek makamlar verilen Abaza Mehmet Paşa özellikle yeniçerilerin baskısıyla idam edilmiştir.

²⁶⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s. 104-105.

²⁶⁸ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s.115.

²⁶⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.2, s.105. Konuyla ilgili Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin ikinci IV. cildinde Murat'ın padişahlığı sırasındaki faaliyetlerini anlatırken Abaza Mehmet Paşa olayına geniş şekilde yer verir. Revan seferi öncesinde yeniçerilerin baskısıyla Sultan Murat'ın Abaza'nın yerine başkasını boğdurduğu, Abaza'nın Avrupa'ya gittiğini burada esir edildiğini birçok olaylar yaşadığını en son ise Erzurum'da tekrar ortaya çıktığını ve burada öldürüldüğünden detaylı şekilde bahseder. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Sad. Mümin Çevik)*, C.1-2, s.167-176; Bkz. Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, İstanbul 1968, s.1761-1762.

Abaza Mehmet Paşa'nın kaç tarihinde ve nasıl öldürüldüğü yolunda Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerle ilgili olarak Halil İnalçık, o dönemde 1647 tarihinde Abaza'nın Erzurum'da tekrar ortaya çıktığı yolunda şayialar bile bulunmaktadır,²⁷⁰ şeklinde bir ifade kullanmıştır.

Evliya Çelebi'nin tarihi olayları örnek göstererek anlattığı, Erzurum Şehri ve Kalesi ticari yolların kesiştiği önemli bir geçiş noktası olması ve coğrafi konumu dolayısıyla daima önemli bir yere sahip olmuştur. Erzurum, tarih boyunca Roma- İran mücadelesi, Arap- Bizans mücadelesi, sonrasında Türk devlet ve beylikleri, Gürcüler, Moğollar ve daha birçok devletin ve milletin mücadele alanı olmuştur. Osmanlılar zamanında da özellikle İran'la yapılan mücadelede adeta askeri bir üs görevi görmüştür.

2.5.3. Erzurum Kalesinin Yapısı

Erzurum Kalesi'nin ilk ne zaman yapıldığı konusu tartışmalıdır. Fakat M.Ö. I. binde yapıldığı kabul edilmektedir. Urartular ve Roma döneminde tamir görmüştür.²⁷¹ Sonraki dönemlerde de birçok kez harap olmuş ve tamir edilmiştir. Evliya Çelebi, Erzurum Kalesi'nin yapısından bahsetmeden önce kurulduğu coğrafya hakkında şu şekilde bilgi verir; Eğerli dağının dibinde bir top atımı uzaklıkta bayırlı, sarp kayalı, sağlam bir zeminde olup kuzey yönü, güney tarafı ve batısı Erzurum sahrasıdır ki enine ve boyuna ikişer fersah genişlikte çimenlik bir ovardır. Yüzlerce mamur köylerle süslüdür²⁷².

Erzurum yerleşim yeri olarak, eski devirlerden beri doğudan gelebilecek saldırılara karşı daha az korunaklı olduğundan, buranın merkezi daha batıda yani Erzurum Ovası'nda yer almıştır.²⁷³ Evliya'nın bahsettiği Eğerli Dağı bu ovanın güneyinde Palandöken kütlesine dayanmaktadır. Eski çağlardan beri doğal olarak yükselen tepenin üzerinde bir iç kale bulunmaktaydı. Ovasında ki köyler ise günümüzde 40'ı geçmektedir²⁷⁴.

Evliya Çelebi, kalenin kurulduğu coğrafyadan bahsettikten sonra şöyle devam eder; Bayır üzerinde dörtgen şeklinde, kefeki taşından yapılmış çepeçevre iki kat sağlam hisardır. Her iki hisarın arası yetmiş adımdır. Hisârîce derler ve çepeçevre hendeği vardır. Hendeğinin eni seksen adım olup(60 metre) derinliği yirmi zira'dır(10-

²⁷⁰ İnalçık, "Erzurum", s. 355.

²⁷¹ Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, s. 16.

²⁷² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s. 106.

²⁷³ Darkot, "Erzurum", s. 341.

²⁷⁴ Bkz. Darkot, "Erzurum", s.341.

15 metre). Fakat Gürcü ve Erzincan Kapılarının hendekleri o kadar derin değildir. Hepsi çepe çevre sekiz bin adımdır²⁷⁵.

Kalenin genel olarak yapısına bakıldığında, üç kat surla tahkim edildiği görülmekteydi, üçüncü sur iç kaledir. Bütün kale bir kayda göre 62, başka bir kayda göre 110 burç ve kuleden meydana gelmekteydi. Orta sur dış surdan daha alçak olarak inşa edilmişti. Dış sur 35, orta sur 30, iç kale surları 40 metre yüksekliğindeydi. Her üç sur arasındaki mesafe 30-40 metre olarak değişiyordu. Surların kalınlığı 1,36 ile 1,50 metre arasındaydı. Günümüzde dış ve orta surdan hiçbir eser kalmamıştır²⁷⁶.

Evliya Çelebi, İç Kalenin duvarının yüksekliği altmış zirâ (45,18 m) olduğunu, öteki duvarları kırkar, ellişer zirâ (30-40 m arası) yükseklikte olduğunu söyledikten sonra kalenin iki kat çevresi iki yüz on sağlam kule ile iki bin seksen bedeni vardır, hepsi kurşun mazgallı beden ve dişlerdir şeklinde bilgi vermeye devam eder²⁷⁷. Görüldüğü gibi Evliya Çelebi'nin kalenin surlarının yüksekliği hakkında verdiği bilgilerle, kaynaklarda verilen bilgiler hemen hemen aynı gibidir, aslında kale hakkında bilgi veren araştırmacılar eserlerinin çoğunda Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden de faydalanmışlardır.

Tavernier 1632'de İstanbul üzerinden İsfahan'a gittiği, ilk gezisinde, yol güzergahı üzerindeki Erzurum'a uğrar. Evliya Çelebi gibi detaylı bilgi vermese de gerek Erzurum Kalesi hakkında, gerekse yeniçerilerin kaledeki güçleri hakkında şunları söyler; "Kale, bir yükseltinin üstünde ve çift surla çevrili; kötü bir hendeği ve birbirlerine çok yakın, kare biçimde burçları var. Paşa burada oturur ve kale içinde yapıların hepsi kötü durumda olduğu için, çok kötü koşullarda barınıyor. Aynı sorun içinde bir tepenin üstüne küçük bir hisar yapılmış; burası yeniçeri ağasının evi ve paşa buraya hiç karışmıyor. Padişah paşanın yada eyaletteki kimi ileri gelenlerin kellesini almak istediğinde, bir kapıcıyla yeniçeri ağasına bir ferman gönderir ve hükümlüyü hisara çağırmasını ister. Bunun anlamı ölüm kararının alınmış olmasıdır ve idam cezası hemen oracıkta uygulanır"²⁷⁸.

Evliya Çelebi, kalenin üç kapısı (Azerbaycan, Gürcü, Tebriz) olduğundan bahseder. Erzurum iç kalesinden ve diğerlerinden, birbirlerine en sonunda dışarıya

²⁷⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s. 106.

²⁷⁶ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s.111.

²⁷⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s.106.

²⁷⁸ Tavernier, *Tavernier Seyahatnâmesi*, s. 60.

muhtelif kapılar açılırdı²⁷⁹. Ali Boran'da dış kalede açılan üç kapının bulunduğunu bunların isimlerinin Tebriz, Kars ve Erzurum kapılarının olduğunu söyler²⁸⁰.

Nazmi Sevgen kalenin dört kapısı olduğunu, Tebriz Kapısı, Gürcü Kapısı, Erzincan Kapısı ve Yeni Kapı olduğunu kaydeder²⁸¹.

İ. Hakkı Konyalı ise yerini tespit edemese de, bu dört kapıya ek olarak Rum Kapısının da olduğunu belirtir. Evliya Çelebi'nin Sultan İbrahim zamanında ki kaleyi anlatırken bahsettiği Tebriz Kapısından, Erzincan Kapsına kadar bir kat kalenin inşasına başlanıp bir adam boyu yükseltilerek yarım bırakıldığını belirttiği sur, 1737 yılında Sultan Mahmut zamanında yapılmış buraya açılan kapıya da Yeni Kapı denilmiştir²⁸². Evliya Çelebi, üç kale kapısının dışında doğu, batı ve kuzeyde varoşlarının olduğundan bahseder. Bu varoşlar dış surun çok geniş bir araziyi kaplamasından dolayı dış surla orta sur arasındaki yerlerdir²⁸³.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde, kalenin güneyinde ise Tebriz Kapısından, Erzincan kapısına varıncaya kadar bir kat kale temeline başlanmış, bazı yerleri bir adam boyu toprak üstüne çıkmışsa da tamamlanma imkanı olamamıştır, şeklinde bilgilere yer vermiştir. Evliya Çelebi, batı yönünde Azerbaycan Kapısı tarafına hendek üzerindeki köprüden geçildiğini ve iki kat demir kapısının bulunduğunu, doğu yönünde yine hendek üzerinde köprüden geçilen iki kat demir kapısı olduğunu, bu iki kapı arasında Revan'ı fetih eden on parça balyemez toplarının yer aldığını söyler.

Evliya Çelebi, kalenin kapıları hakkında bilgi vermeye devam eder; "Bir kapıda kuzey yönüne bakan yine hendekte köprü ile geçilen Gürcü kapısıdır ki iki kattır. Fakat Tebriz Kapısı tarafında göklere yükselmiş ve iç kaleye bitişik olduğu için duvarı bir kattır fakat duvarı çok sağlamdır. Kirpi gibi toprak çoktur. Topların hepsi Darağacı Mahallesi ve Gümüşlü Kümbet tarafına bakar. Gayet havâlesiz bir iç kaledir"²⁸⁴. Kalede ki topraklarla ilgili Tavernier ise şu şekilde bilgiyi verir; "Kalenin birinci ve ikinci kapısı arasında, sağ yanda hepside çok güzel yirmi dört parça top görülüyor, ne var ki toprakların

²⁷⁹ Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s. 92.

²⁸⁰ Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, s. 17.

²⁸¹ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s.119.

²⁸² Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s. 92.

²⁸³ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s.121.

²⁸⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s.106.

hiçbirinin kundağı yok ve üst üste yığılmışlar. Bunlar padişahın İran'a karşı açabileceği bir savaş- bu iki imparatorluk birbirleriyle sık sık savaşmaktadır- sırasında kullanılmak üzere Erzurum'a getirilmiş"²⁸⁵.

Erzurum'daki iç kaleye bakacak olursa şehrin ortasında ki tepede 50×130 metre ölçülerinde doğu batı doğrultusunda dikdörtgen bir plan çerçevesinde kurulmuştur²⁸⁶. Eskiden ikinci ve üçüncü surun çevirdiği şehre "Kale-içi" denildiği gibi tepedeki dört köşeli kaleye de "İç-kale" denirdi. Burada ev yoktu, sade yeniçeri ve topçu kışlaları, depo ve ambarlar vardı²⁸⁷. Evliya Çelebi, günümüzde saat kulesi olarak kullanılan kule hakkında da bilgi verir."Dış kaleye karşı göklere uzanmış bir tuğla minare gibi yüksek kulesi var. Kesikkule adıyla ün kazanmış üstü tahta örtülü değerli bir köşktür. On adet uzun sürahi ve ser-âmed topları var ki, kalenin dört tarafındaki sahralara kuş uçurmazlar. Kulenin yüksekliği yüz zirâ'dır." Evliya'nın bahsettiği kesik kule iç kalede tuğladan yapılmış, yüksek, muhkem, üzeri kurşun örtülü bir ahşap külah çatıyla kapalı Emir Saltuk'un²⁸⁸ eseridir.1184'te yapıldığı tahmin edilmektedir. Yüksekliği 80 metredir. Genişçe bir minareyi andıran yapı içine 500 kişiyi alacak genişliktedir²⁸⁹.

Evliya, kaledeki evlerin hepsinin toprak örtülü eski tarz evler olduğunu belirttikten sonra, kalede toplam olarak bin yedi yüz evin bulunduğunu. Erzurum eyaletinde gördüğümüz öteki köy ve kasabaların hepsinin de toprak örtülü yapılar olduğunu söyler. Evliya Çelebi, yüz on adet kat kat odalı, altlı üstlü divanhane ve yüksek köşklere oluşan paşa sarayından bahseder, sarayın biri şadırvan üzerinde yüksek bir kapı olan Divan kapı ve diğeri Uğrun kapı adında daima kapalı olan kapısıdır. Sarayın geniş bir meydanın olduğunu ve burada daima cirit oynandığını söyler, buradaki meşhur sarayların Mahkeme-i Şer'i Resûl-i Mübin Sarayı, Ca'fer Efendi Sarayı, Küçük Abaza Paşa Sarayı, Kefeniğnesioğlu Sarayı, Hacı Murâd Sarayı ve Hânım Sarayı olduklarını belirtir.

Evliya Çelebi, burada halkın yaşadığı evlerinin hava koşullarının sert olmasından dolayı genelde tek katlı olduğunu, damlarında muşambalı bacaları ve keçe

²⁸⁵ Tavernier, *Tavernier Seyahatnâmesi*, s. 60.

²⁸⁶ Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, s.17.

²⁸⁷ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s.121.

²⁸⁸ Erzurum'a saat kuleyi yaptıran Biygu'nun babası Eb-ül-Kasım Erzurum'a yerleşerek torunu Saltuk'a nispetle anılan beyliğin temelini atmıştır. Saltukoğulları kaleyi imar ve tamir eylemişlerdir, günümüze ulaşan eserlerin büyük kısmı Saltukoğullarına aittir.Bu beyliğin hakimiyeti 134 yıl sürmüştür. Bkz. İ.Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, s.104.

²⁸⁹ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s.118.

kaplı kapılarının olduğunu belirttikten sonra ibadethanelerinin de hamam gibi sıcak olduğunu anlatır ve netice itibariyle burayı ilim tahsil edilecek memleket olarak görür.

Evliya Çelebi, şehirde yetmiş yedi tane cami ve mescidin bulunduğunu ve en eskilerinin Ulu Cami olduğunu söyler. Bu cami Tebriz kapısının iç yüzünde toprak örtülü ve tek minareli, Akkoyunlu binasıdır şeklinde bilgi verdikten sonra mimarisinden bahseder ve bir tarafına Revan seferi zahiresi için saklanmış peksimetlerin koyulduğunu anlatır²⁹⁰.

Genel olarak baktığımızda 12. yüzyıl Anadolu camileri Türkiye Selçukluları ile Selçuklulara bağlı beylikler tarafından inşa edilmişlerdir. Caminin Saltuklu hakimiyeti döneminde yapıldığı yönünde görüşler ağırlıklıdır, buna göre Cami 1179 tarihinde Saltuklu hükümdarı Melik Muhammed tarafından yapılmıştır²⁹¹.

Eski Medrese Camisi ise Ulu Cami'nin doğusuna bitişik, duvar duvaradır. Çifte minarelidir, Akkoyunlu padişahları ya da Uzun Hasan tarafından yapıldığı söylenir. Saldırıları sırasında çok tahrip olmuştur. Tebriz kapısının iç tarafında benzersiz bir kapısı ve göz alıcı iki minaresi vardır. Cami harap olduğundan 4. Murad tamir ettirip burada top imalathanesi yaptırmıştı. Paşa sarayı kapısının önündeki yolun karşısında Süleyman Han'ın veziri Lala Mustafa Paşa tarafından, Lala Mustafa Paşa Camii yaptırılmıştır. İstanbul tarzı yüksek kubbeli her tarafı kurşun kaplı bir camidir. Sultan Süleyman'nın mimarı Sinan Ağa'nın eseridir. Önemli bilgin ve imamlar burada bulunmuşlar, ders vermişlerdir. Bütün kubbeleri kurşunla kaplı yeni yapılmış yüksek kubbeli cami ise Cafer Efendi Camisidir. Evliya kale içinde eski yöntemle inşa edilmiş cemaati az olan bir camiden daha bahseder fakat ismini vermez²⁹². Evliya Çelebi'nin bahsettiği cami Erzurum Kale Camisi olmalıdır. Evliya'nın eski yöntemle yapıldığını belirttiği cami inşa tarihlerine göre incelendiğinde 12. yüzyılda Anadolu'da yapılan camilerinin ilkidir²⁹³.

Evliya Çelebi, en eskilerinin Ulu Cami olduğunu belirtmiştir. Fakat yapılaş tarihlerine baktığımızda Erzurum Kale Camii'nin (1124-1132), Ulu Cami'den(1179) daha eski olduğu ortaya çıkacaktır. İç kaledeki bu cami kalenin güney suruna bitişik olarak yapılmıştır. Bu caminin belirttiğimiz gibi Ebü'l- Muzaffer'in Saltuklu Emirliği yaptığı dönem olan (1124-1132) tarihleri arasında yapılmış olduğu tahmin edilmektedir.

²⁹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s.106.

²⁹¹ Güler- Kolay, "12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri", s. 83- 90.

²⁹² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s.107.

²⁹³ Güler- Kolay, "12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri", s. 83- 90.

Mescit surlardan ve iç kale burcundan yararlanılarak kareye yakın dikdörtgen bir planla yapılmıştır²⁹⁴.

Evliya Çelebi, bunların dışında dış surların kapılarının dışındaki cami ve mescitlerden kısaca bahseder. Kısa cümlelerle buradaki medreseler, hamamlar, çeşmeler vb. yapılara da yer verir.²⁹⁵

Görüldüğü gibi Evliya Çelebi kalenin ilk nasıl kurulduğıyla ilgili bilgi vermese de, sonraki dönemleri özellikle Osmanlı Devleti zamanındaki siyasi olayların yanı sıra kalenin mimarisi hakkında da detaylı bilgiler vermiştir.

2.5.4. Erzurum Kalesinin İdaresi

Evliya Çelebi, Erzurum'un idari yapısı ve genel durumuyla ilgili olarak daha önce bahsettiği Abaza'nın buraya sığındığı dönemden beri Osmanlıların burayı dikkate alıp hesapsız cephane ile altı bölük ağası arttırdıklarını söyler ve devam eder; "Tümü iki bin beş yüz kulu ve dizdarı, on iki ağası ve iç kalesinde buğday ambarları, yüz seksen parça topları ve Tebriz Kapısında iki küçük hisar arasında Murat Han'ın on iki balyemez topu vardır. Padişah tarafından vezirinin hassı on iki kere yüz bin ve on dört bin altı yüz akçedir. Ve Eyaleti on iki sancaktır²⁹⁶."

Evliya Çelebi'nin anlattığı dönemde Erzurum Osmanlı Devleti'nin eyaletlerindendi ve daha önce Diyarbakır Kalesini anlattığımız bölümde bahsettiğimiz gibi vezir rütbesinde kişiler tarafından yönetiliyorlardı²⁹⁷.

Evliya devam eder; Hazine defterdarı, defter kethüdası, tımar defterdarı, çavuşlar kethüdası, çavuşlar emini, katibi vardır, alaybeğisi ve çeribaşısı dahi vardır."²⁹⁸ Evliya Çelebi, Erzurum'un sancaklarını sayar; Sancağ-ı Karahisar-ı Şarki, livâ-yı Kiği, Pasin, İspir, Hınıs, Malazgird, Tekmân, Kurucan, Tortum, Mecingird, Mamrovan, Erzurum paşa tahtı sancağıdır²⁹⁹. Tarihi kaynaklara bakıldığında Evliya'nın anlattığı gibi, bu dönemde Erzurum Eyaletine bağlı on iki sancak bulunmaktadır.

Mal defterdarının hassı 1.152.900, zeamet kethüdasının hassı 50000, zeamet defterdarının tımarı 20.200, Erzurum Sancağında tüm zeamet 56 ve tüm tımar 2219'dur.

²⁹⁴ Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, s. 17-18.

²⁹⁵ Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s. 107.

²⁹⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s.107.

²⁹⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 290.

²⁹⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s.104.

²⁹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s.104.

Erzurum Eyaletinin tüm sancaklarında olan tımar ve zeametlerin kılıçları 5279 kılıçtır³⁰⁰.

Erzurum Eyaletinde ulufeli yeniçerilerim dışında, kale muhafazasında bulunan askerlerin çoğuna da tımar verilmiştir³⁰¹.

Erzurum Beylerbeyliği'nin hassı imparatorluk eyaletleri içinde en yükseklerinden olup, bu dönemde 1.214.600 akçedir. Bütün Beylerbeyliği'nde 120 zeamet ile tezkireli tezkiresiz 5.157 tımarlı süvari vardır, Evliya Çelebi yukarıda belirttiğimiz gibi bu sayının 5279 olduğunu söyler, cebelûları ile Evliya'nın 8000 olarak belirttiği bu sayı 7800'e varmaktadır, rakamlar, birbirine oldukça yakındır. Bu sayılarla Erzurum tımarlı süvari kuvveti olarak eyaletler içerisinde 4. sırada bulunmaktadır³⁰².

Evliya Çelebi kaledeki askeri mevcutla ilgili şu bilgileri ilave eder; "İlgili Sultan Süleyman kanunu gereğince savaşta alaybeğlerinin bayrağı altında bayraklarıyla on iki bin asker olur. Paşasının da hass-ı hümayununa göre cebelûleriyle iki bin asker olur. Erzurum'un mert savaşçı yiğitleri vardır. Erzurum beş yüz akçe şerif mevleviyettir." Ve yayabaşılardan yeniçeriağası ve yedi oda Dergâh-ı Ali yeniçerileri ve bir oda topçu ve bir oda cebecileri vardır. Bunların hepsi iç kalede otururlar.

1701 yılında Erzurum'a gelen ve burda on bir aydan fazla kalan Fransız seyyah Tournefort Erzurum'da 18 bin Türk, 6 bin Ermeni ve 400 Rum'un yaşadığını söyler. Türk nüfusunun 12 bininin yeniçerilerden oluştuğunu belirtir. Ayrıca tımarlı sipahinin elinde 7800 atlı askerin olduğunu belirtir³⁰³.

Gerek Evliya, gerekse Tournefort'un kaledeki askeri nüfus yoğunluğuyla ilgili verdiği bilgilere baktığımızda kalenin önemli bir askeri üs olma özelliği dikkati çekmektedir. Evliya Çelebi sayı olarak vermese de yetmiş mahallede Müslüman, yedi mahallede ise Ermenilerin yaşadığını Kıptî ve Yahudi'sinin olmadığını söyler³⁰⁴.

³⁰⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 2, s. 104.

³⁰¹ İnalçık, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, s. 353.

³⁰² İnalçık, "Erzurum", s. 353.

³⁰³ Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları(1530-1699)*, s. 558.

³⁰⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 106.

2.6. Mardin Kalesi

Kaleler Şehri olarak da geçen Mardin Şehri ve Kalesi hakkındaki bilgileri Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin 4. cildinde vermektedir. Daha öncede bahsettiğimiz gibi İstanbul'dan Van'a Melek Ahmet Paşa'ya katılmak için yola çıkmıştır. Evliya Çelebi, Paşa'nın heyetine yetişmiş, Melek Ahmet Paşa, Evliya Çelebi'yi Diyarbakır Valisi Mustafa Paşa'ya mal tahsili için göndermiş, Paşanın Mardin ve Sencar bölgesine sefere çıktığını öğrenince bunu bahane görerek Evliya Çelebi'de bu bölgeye gitmiştir. Yol güzergâhında ki Mardin Kalesi hakkında bilgiler vermiştir.

2.6.1. Mardin Kalesi İsmi ve Menşei

Evliya Çelebi, Mardin kalesine verilen bu ismin nerden geldiği ve kalenin ilk nasıl yapıldığı konusunda şöyle demektedir; Rum ve Yunan tarihçileri kale hakkında kendi Hıristiyan inançlarına göre pek çok özellik ve hayaller yazmışlardır. Ama Makdisi'ye göre bu kalenin inşasına sebep bizzat Hz. Yunus'tur. Hz. Yunus Musul yakınında Beledü'ül- Hatib şehrinde oturur. Yazın yaylaya çıkıp Mardin dağında istirahat ve ibadet ederdi.

Hala Mardin dağında kalanlar buraya Savm'a-i Yunus derler. O asırda bu dağa Şahika dağı derlerdi, burada büyük bir ejderha ortaya çıkmıştı, Hz. Yunus'a iman edenlerden binlerce ümmeti yemişti sonra nice inanmayanlar Hz. Yunus'tan mucize istemiş, bu dağdaki ejderi öldürürsen sana iman ederiz demişlerdi. Yunus peygamber nübüvvet kuvvetiyle ejderhaya taş vurup öldürünce üç bin inanmayan iman edip, Hz. Yunus'a komşu olup gündün güne zengin ve bey olmaya başlamışlardı. İşte bu dağda ejder olduğu için dağa Mâr dağı ve şehre de Mardin demişlerdir³⁰⁵.

Evliya Çelebi'nin bahsettiği “mâr” kelimesi Farsça da yılan kelimesinin karşılığıdır.

Evliya'nın anlattığı bu rivayete benzer şekilde kaledeki yılanların varlığıyla ilgili

³⁰⁵Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 42- 43.

1300'lü yıllarda Mısır'da yaşamış alim Kalkaşendî'nin, Subhu'l-Aşa isimli eserinde Mardin Kalesinden şu şekilde bahseder; "İçinde soktuğu zaman insanı derhal öldüren yılanların olduğu Mardin'in tepesindeki büyük kale"³⁰⁶.

Evliya Çelebi, kale tarihiyle ilgili böyle bir rivayet duymuş veya bölgedeki yılanlarla ilgili gördüğü veya duyduğu şeyleri bilinen üslubu üzere şekillendirerek anlatmış olabilir.

Evliya Çelebi başka bir rivayeti şöyle anlatır; Yunus peygamber ümmetinden, büyük mal varlığına sahip ulu bir beğ vardı. Yunus peygamberin duasıyla ikiz evladı oldu, Hz. Yunus isimlerini "Merdeyn" diye koydu. Bu iki genç kırk yaşına geldiklerinde Hz. Yunus'un talimiyle, Mâr dağının üstünde büyük bir sur inşa ettiklerinde Hz. Yunus bu kaleye *Merdeyn* demiştir. Zira iki merd-i meydân binâ etmiştir. Onun için Merdeyn'den yanlış Mardin derler. Acem diyarında yılan, çıyan ve ejderha kanı olduğundan "Kal'a-i Mâr-ı dîn" derler, Arap diyarında "Kal'a-i Şâhika" derler, Rum diyarında "Mardin" derler³⁰⁷.

Mardin isminin kaynağı ve söyleniş şekilleri konusunda kaynaklarda farklı rivayet ve bilgiler bulunmaktadır. Mardin isminin "*Maride*" veya "*Maridus*" olduğu ve Sâsâni'lerin kumandanlarından Mardius zamanında ihya edildiği için bu ismi aldığı rivayet edilmektedir³⁰⁸.

Mardin isminin nerden geldiği konusunda rivayetlerden birini, Vâkıdî adında bir müellif, şöyle aktarmaktadır. Dîn adındaki bir İranlı zahit Mardin'nin bulunduğu dağın tepesinde yerleşmiş, orada ibâdetle vakit geçirmiştir. Zamanla şöhreti Horasan ve doğunun diğer ülkelerine yayılmış, bir gün Heraklius tarafından gönderilen bir kumandan, buraya gelerek zahitle önce dostluk peydâ edip sonra da onu öldürmüş ve burada bir kale inşa ettirmiştir. Böylece "Dîn öldü" manasına gelen Arapça *mâte Dîn*'den de Mardin kelimesi türemiştir³⁰⁹.

Yine konuyla ilgili bir görüşte, Mardin şehri dolayısıyla kalenin isminin, şehrin üzerinde kurulduğu tepeden geldiği yönündedir.

Mardin'den ilk defa doğrudan doğruya bahseden müellif- tabi bugünkü bilgilere nazaran- M.S. IV. yüzyıl Roma tarihçilerinden Antakyalı Ammianus Marcellinus'tur. O

³⁰⁶ Mehmet Azimli, "Klasik İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihten Artuklular'a Mardin", *Uluslar Arası Mardin Sempozyumu*, 27- 28 Mayıs, Mardin 2006, s. 1.

³⁰⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 42- 43.

³⁰⁸ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 259.

³⁰⁹ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, s. 4.

Diyarbakir- Nusaybin yolunun Izala dağı üzerinden, ‹Maride ve Lorne kaleleri arasında› geçtiğini kaydeder. Burada adı geçen “*Maride*” Mardin’dir.

Ermenice kaynaklarda Mardin ismine Merdin, Süryani kitaplarında “*Merdo, Merdi, Merde, Marda ve Mardin*” şeklinde okunuşlarına rastlandığı, Süryani imla farklarının bu kelimenin belirli, belirsiz ve çoğul şekillerindeki ayrılıklardan doğduğu izah olunmaktadır. Eski Arap kaynaklarında genellikle “*Mârdin, Mîrdîn, Merdîn veya Merden*” şeklinde yazıldığı görülmektedir³¹⁰. Yine Süryaniler, Mardin’in halk arasındaki telaffuzunun Merdin olduğunu, bununda Süryani dilinde kale anlamına gelen Merdo’nun çoğulu olduğunu bildirerek bu havalide bulunan dört meşhur kaleyi sayarlar³¹¹.

XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde şehri ziyaret eden İbn-i Battûta’nın Seyahatnâmesinde Mardin şehrinin güzelliğinden ve büyüklüğünden bahsettikten sonra, tepede yer alan büyük kalesine “*Kal’atü’ş-şehba*” dendiği belirtilir³¹². Mardin kelimesinin en eski isminin “*Ardobe*” olduğunu veya “*Marde*” kelimesinden türeyip bu kelimenin cemisi olup Süryanice ve Aramca kale anlamına geldiği de görüşler arasındadır.³¹³

Modern araştırmacıların görüşlerine göre, Mardin kelimesi savaşçı bir kavim olan Mardeler’le ilgilidir, Mardeler’in İran hükümdarlarından Erdeşîr (226-240) tarafından buraya yerleştirildiği zikredilir³¹⁴. Bu savı ileri sürenlerin başında olan J.Hammer aynı kavmin dini uzantıları olan Yezidi ve Şemsilerin Mardin’deki kalıntılarıyla da bu görüşünü destekler³¹⁵.

Mardin’nin gerçek adının Mardin olarak halk arasında şöhret bulduğu ve “kaleler” anlamına geldiği de öne sürülen görüşler arasındadır. Bu adın şehrin tabii savunma yeri olma ve gözetleme faaliyetlerini yapmaya uygun bulunma özellikleriyle ilgili olması muhtemeldir. Şehrin bugünkü adı Arapça kaynaklarda geçen *Mâridîn*’den gelmiştir³¹⁶.

³¹⁰ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 2- 4.

³¹¹ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 6.

³¹² Mehmet Taştemir, “Mardin”, *DİA*, Ankara 2003, s. 46.

³¹³ Azimli, “Klasik İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihten Artuklular’a Mardin”, *Uluslar Arası Mardin Sempozyumu*, s.1.

³¹⁴ Taştemir, “Mardin”, *DİA*, s.43.

³¹⁵ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* (Çev. Vecdi Bürün, Osman Demirtepe), İstanbul 1993, C. 2, s. 452.

³¹⁶ Taştemir, “Mardin”, *DİA*, s.43.

Mardin Kalesi X. yüzyılda Al-Bâz (Şahin Kalesi), XIV. yüzyılda “*Kal’atü’l Şahba, Kal’at-ı Kuh veya Kal’at gurâb (Kergâ)*”adları ile anılmaktadır³¹⁷.

Mardin isminin kaynağı hakkında görüldüğü gibi pek çok rivayetler bulunmaktadır, geçmişten günümüze kaynakların çoğu, kaleye ve şehre verilen ismin bazı ses değişiklikleri olsa da Mardin olduğu konusunda hemfikirdirler.

2.6.2. Mardin Kalesinin Tarihi

Evliya Çelebi, Mardin Kalesinin tarihini Hz. Yunusla başlatır. Mardin’in eski tarihi hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Bu bölgenin eski çağlardaki tarihini öğrenmek amacıyla höyüklerde yapılan kazı çalışmaları sonucunda elde edilen bilgilere baktığımızda M.Ö. 5000’lere giden kültürlerin izlerine rastlanmıştır.

M.Ö. 3000 yıllarında Kuzey Mezopotamya’da Subartu adlı savaşçı oymakların var olduğu, Sümer-Akadlar’dan kalma belgelerden anlaşılmaktadır. M.Ö. 2000 de Mitanniler Zagros dağlarının üzerinden Yukarı Mezopotamya’ya gelmişlerdir. Sınırlarını Waşşugani merkez olmak üzere Kerkük’ten Hatay’a kadar genişletmişlerdir. Waşşugani’nin yeri tam olarak bilinmemekle birlikte bu merkezin Mardin il sınırları içerisinde olduğu tahmin edilmektedir³¹⁸.

Bu bilgiler bölge hakkında fikir edinmemize yardımcı olsa da, Mardin Kalesiyle ilgili kesin bilgi veren kaynaklar elimizde bulunmamaktadır.

Bu coğrafyada Subari, Sümer, Akad, Babil, Hitit, Asur gibi bölge devletlerinin hakimiyetleri görülmüştür. Sonrasında Romalılar ve Persler arasında mücadele alanı olmuştur, bunların halefleri Bizans ve Sasaniler zamanında da hakimiyet mücadelesi devam etmiştir.

Evliya Çelebi, Mardin’de hakimiyet kuranlardan şöyle bahseder; Mardin Kalesi nice hükümdarların eline geçip, sonunda bir müddet Dara Şah’a taht merkezi oldu. Dara buranın avcılığından hoşlanmıştı, temmuz ayında burada, kışın ise Nusaybin yakınında Karadere yani Kara(Dara) şehrinde kalırdı³¹⁹.

Evliya Çelebi’nin bahsettiği Dara Şah bölgede hakimiyet kurmuş önemli Pers hükümdarlarından. Dara denilen bölge ise Mardin’nin 30 km güneydoğusunda bulunan kalesiyle birlikte günümüze kadar kalıntıları kalmış olan büyük bir antik

³¹⁷ Boran, *Anadolu’daki İç Kale Cami Ve Mescitleri*, s.105.

³¹⁸ Abdülkaki Bozkurt, *El-Cezire Fatihi İyaz Bin Ğanem ve Mardin’in İslamlaşması*, (Selçuk Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2006, s. 10.

³¹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 43.

kenttir. Kalıntılardan çok büyük bir medeniyet kurulmuş olduğu anlaşılan ve bölgeye de adını vermiş olan Dara (Darius) tarafından kurulmuştur. Bu konuyla ilgili kesin bilgi bulunmasa da Dara'nın bugün ki ismiyle Karadere ve Mardin de kalmış bir müddet yazlık ve kışlık olarak bölgeyi kullanmış olabileceğini Evliya'nın anlatımlarından çıkarabiliriz.

Bölgeyle ilgili bilgi veren bazı kaynaklarda Anastasiopolis adı verilen bu kentin Romalılar tarafından yapıldığı öne sürülmektedir. Bölgedeki antik kentle ilgili kazı çalışmaları devam etmektedir

Evliya Çelebi bölgedeki mücadeleyi şu şekilde anlatmaya devam eder; Daha sonra Rum Keferesi Dârâ Şah'ı yenip bütün Azerbaycan, İran ve Turan'ı istila edip Dârâ Şah'ı haraca kesip bu Mardin Kalesine sahip olmuş ve büyük binalar meydana getirmiştir³²⁰.

Romalılar ve Persler arasındaki mücadele tarihi kaynaklarda da sık sık vurgulanmaktadır. Evliya'nın bu mücadeleyi anlatırken sadece Dara Şah'tan bahsetmesi olayların dediği şekilde gelişmiş olması varsayımının yanında, bir kısım olayları da Dara'nın büyük bir hükümdar olmasından dolayı ona mal etmesi şeklinde yorumlanabilir. Evliya Çelebi, daha önceki dönemlere giderek, Rumların bölgeye değer verip hakimiyet kurmak istemelerini Hz. Yahya ile bağlantı kurarak anlatır.

Evliya'ya göre Hz. İsa sırasında Mardin içinde Buhtunnasr'ın tapınağı (ateşe tapanların) vardı. Evliya'nın bahsettiği Buhtunnasr gerek dini kaynaklarda gerekse diğer kaynaklarda geçen bir isimdir. Bu isme sahip yalnızca bir kişi yoktur. Bilinen tarihi kaynaklarda Babil Kralı II. Nebuchadnezzar içinde bu isim kullanılmıştır, bu büyük kral Suriye'den Mısır'a bütün bölgeyi ele geçirmiş, Kudüs'te de hakimiyet kurmuş ve buranın halkını esir almıştır.

Evliya konuyla ilgili şöyle devam eder; Buhtunnasr Yahya'yı öldürmek için Mardin'den çıkarak Halep, Şam, Beytülmuqaddes, Safed, Taberistan, Askâlan, Hasan ve Mısır'ı tamamen harap edip yine Mardin Kalesine gelmişti. Onun için bu Rûmlar Mardin'e rağbet etmiş, Dâra Şah'ın elinden zorlukla alıp, hakim olmuşlardır³²¹.

Hristiyan kaynaklarda ise bölgenin Hristiyanlık tarihinde ki önemi şu şekilde dile getirilir; Sasani hükümdarı II. Hüsrev (590-628) Yukarı Mezopotamya'da Musul ve Tekrit havalisine yerleştirdiği monofizit Bizanslı harp esirleri, VII. ve IX. yüzyıllarda

³²⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 43.

³²¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 43.

inançlarını yayarak bu havalide ekseriyet kazanmışlar ve Nasturileri de kendi mezheplerine katmaya muvaffak olmuşlardır. Bunun sonucu olarak *Tur Abdin* bölgesi bunların merkezi haline gelmiştir ve burada birçok manastırlar inşa olunmuştur³²².

Başka bir Hristiyan kaynağında ise bu önem şu şekilde dile getirilmiştir, monofizit inançlarıyla Hristiyanlardan ayrılan Süryaniler bir taraftan Roma tehdidi diğer taraftan İran tehdidi karşısında Tur Abdin denilen bölgeyi inziva alanı olarak görmüş ve yüzyıllar boyunca burası Hristiyanlığın önde gelen merkezlerinden biri haline gelmiştir³²³.

Mardin ve çevresi eski çağlardan itibaren başta Hristiyanlık olmak üzere birçok inancın bir arada yaşadığı bir coğrafya olmuştur.

Evliya Çelebi, Mardin için Rum hakimiyetinden sonra yine Ermenilerin eline geçmiştir demektedir ve Timur'un bölgede hakimiyet kurma girişiminden kısaca şöyle bahsetmektedir; Daha sonra hicri 795 senesinde Timur burayı üç sene kuşatmış, kaleye kapanmış bulunan eşkıyalar kaleyi teslim etmeyi düşündükleri sırada, buradakilerden bir kısım, köpeklerin sütüyle taze yoğurt ve peynir yapıp Timur 'a hediye gönderip yiyeceklerinin çok olduğunu göstermek istemişler ve Timur'da yönünü Rum diyarına Yıldırım Beyazid Han'a döndürmüştür. İşte Mardin Kalesi hileci köpek sütüyle kurulmuştur³²⁴.

Konuyla ilgili çalışmalara baktığımızda tarihte Mardin havalisi iki defa Timur istilasına uğramıştır, ilki 1394 senesinde olmuştur. Artuklu Sultanı Melik İsa, Timur'a tabiiyetini bildirmek istemiş fakat Timur kaleye hakim olup, şehri yağmalamış, hadiseden kurtulanlar iç kaleye, yukarıya iltica etmişlerdir. Timur kale halkını vergiye bağlamıştır. Timur'un Mardin'e ikinci defa gelişi 1402 (803) senesindedir. Uzun bir süre Mardin'i muhasara etmiş, bu sürede ordusunu beslemekte zorlanacağını anlayınca Mardin'i tahrip edip Bağdat tarafına gitmiştir³²⁵.

Evliya Çelebi şöyle devam eder, daha sonra Abbasiler soyundan bir sultan hile ile kaleyi Ermenilerin elinden çalıp her yerini imar edip Kahkaha-yı Kürdistân etmiştir³²⁶.

³²² Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 4.

³²³ Adnan Çevik, *İlkçağlardan Ortaçağ'ın Sonuna Kadar Midyat (Tur Abdin'nin) Tarihi Coğrafyası*, (Haz. İbrahim Özcoşar), *Makalelerle Mardin*, C.I, İstanbul 2007, s.117.

³²⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 43.

³²⁵ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 10-11.

³²⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.4, s. 43.

Evliya, Abbasilerin bölgedeki faaliyetlerinden sonra hikâyeler katarak Timur ‘un kaleyi muhasarası yönünde verdiği bilgilerde; Timur’un kaleyi üç yıl süreyle muhasara etmeye başladığı yılı hicri 795 tarihi olarak verir, bu tarih 1393-1394 tarihine denk gelmektedir, buda Timur’un Mardin kalesini ilk istilası (1394) tarihiyle aynı tarihlerdir.

Evliya Çelebi bölgenin dönem dönem Selçuklu, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri arasında el değiştirmesi ve daha sonrasında ki Safevi hakimiyetine girmesinden bahsetmemiştir.

Evliya’nın Mardin Kalesinin tarihini anlatırken bütün hakim devletlerden bahsedememesi doğal karşılanabilir fakat Evliya Çelebi’nin XII. yüzyılda Mardin merkezli kurulan, hemen hemen üç asır hüküm sürmüş olan ve özellikle bu dönem içerisinde kale dışına taşan yerleşimiyle Mardin’e en parlak dönemini yaşatan Mardin Artukluların’dan bahsetmemesi dikkat çekicidir.

Evliya Çelebi, bölgenin Osmanlı hakimiyetine girmesinden şu şekilde bahseder: 920 (1514-1515) senesinde Sultân Selim Hân-ı başta Çıldır’ı fetih ettikten sonra bu kale üzerine, Bıyıklı Mehmet Paşa, Molla İdris İmadi’yi yüz bin askerle gönderip başkumandan kale eteğinde oturunca, on yedi gün içinde Kürtler kaleyi Bıyıklı Mehmet Paşa’ya teslim edip, kendileri Sincar Kalesine gittiler³²⁷.

Evliya Çelebi, Mardin’in Osmanlı hakimiyetine alınmasını özet bir şekilde anlatmıştır, tarihi kaynaklara baktığımızda aslında bölgedeki hakimiyet Sultan Selim’in Safevilere karşı girdiği mücadele ve izlediği doğu siyasetinin neticesinde gerçekleşmiştir. Yavuz Sultan Selim İdris-i Bitlisi’yi doğudaki vilayetleri Osmanlı Devletine bağlaması için görevlendirmiş, Bitlisi büyük oranda başarılı olmuştur.

Sultan Selim’in 1514’te Çaldıran galibiyetinden sonra savaşta ölen Safevi Valisi yerine, kardeşi Karahan geçmiş ve karargahını Mardin’e kurmuştur. Bölgenin Osmanlı hakimiyetine girmesiyle Safeviler sadece kaleyi ellerinde tutabilmişlerdir³²⁸.

Karahan burada durmayıp Sincar tarafına gitmiştir. Kaledeki Osmanlı hakimiyeti, ilk fethinde barış yoluyla kaleyi almak amacıyla İdris-i Bitlisi’nin de girişimde bulunması ve bunun sonucunda İdris-i Bitlisi ve Melik Emir’in(Eyyubi Meliki) Mardin’i sulhla teslim alması şeklinde gerçekleşmiştir. Safevi kuvvetleri ise yukarıya iç kaleye tırmanmışlardır. Diyarbakır Beylerbeyi olan Bıyıklı Paşa’ya bağlı

³²⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 43.

³²⁸ Taştemir, “Mardin”, s. 45.

birlikler burada birkaç gün kalıp ayrılmışlardır. İdrisi Bitlisi askerler arasındaki ihtilaf yüzünden bir gün kaldığını yazar.

Bunu haber alan Karahan Sincar'dan gelip tekrar Mardin Kalesi'ne hakim olur. Sonrasında Bıyıklı Mehmet Paşa Karahan'ı yenmiş aynı yılın sonlarında da kaleyi zapt etmiştir. Kalenin muhasara süresi için dokuz ayla bir yıl sürdüğü yönünde bilgiler bulunmaktadır. Mardin Kalesi'nin zaptı haberinin Sultan Selim'e Mısır'dayken verildiği bütün kaynaklarda yazar³²⁹. Böylece Mardin'de Osmanlı devleti idaresi başlamıştır.

Genel olarak baktığımızda, Mardin ilk çağlardan beri pek çok büyük uygarlığın hakimiyet bölgeleri içinde kalmıştır. Coğrafi konumuna baktığımızda Mezopotamya denilen önemli bir coğrafyanın kuzeyinde bulunması tarihi önemini arttırmıştır.

Asırlar boyunca Hristiyanlık ve İslamiyet başta olmak üzere birçok dinin ve milletin bir arada yaşadığı yer olmuştur. Doğal yapılı, savunmaya elverişli yüksek kalesiyle de geçmişten günümüze tarihi öneme sahip olmuştur.

2.6.3. Mardin Kalesinin Yapısı

Evlia Çelebi, kalenin kurulu olduğu doğal bölgeyi şu şekilde anlatır; Başta Ermenistan hududunda Dicle ceziresi içinde Şatt' a (nehrine) iki menzil yakınlıkta bir çölde gökyüzünün zirvesine rengarenk yükselmiş, bulut renginde bir kaya üzerinde kurulmuştur. Yaratan'ın işi mükemmel bir kaledir özelliklerinin anlatılmasında dil aciz ve kalemler yetersizdir.

Bu başı yüksek kale öyle yukardadır ki zirvesinde olan yapıların burç ve kuleleri Samanyolu gibi mavi bulutlara erişir, öğle vakti olmayınca, lacivert bulutlar sona ermeden, kalenin yüksekliğinde olan minareler ve diğer yüksek yapılar görünmez. Bu seviyede yüksek, benzersiz bir kaledir. Hatta kara ve denizleri gören seyyahların tümünün anlattıkları ve kabul ettikleri üzere “bütün memleketlerde nice bin büyük kaleler gördük fakat Osmanlı Devleti'nde Mardin gibi ibretlik bir kale görmedik” derler.

Bu değersiz, zor kalelerden Afyonkarahisarı Kalesi, Şebinkarahisarı Kalesi, Mekü kalesi, iman seddi Van Kalesi, İmâddiyye Kalesi, Markab Kalesi, Hasan Kalesi, Ermenak Kalesi ve Gerek Kalesi'ni gördü, bunlar Anadolu kaleleridir. Rum memleketinde Benefşe Kalesi, Gördüs Kalesi, Misistre Kalesi, Yayıçse Kalesi, Şin Kalesi, Sîn Kalesi, Bulgari Kalesi, İzvornik Kalesi, Arnavud Belgradı Kalesi, Akkirmân

³²⁹ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.18- 19- 20- 33.

Kalesi, Kırım ceziresinde İnkirman Kalesi, Sudak Kalesi ve ibretlik Menkub Kalesi'ni gördü. Fakat hiçbirisi Mardin kalesine benzer değildir. En yüksek yerine tam iki fersahta çıkılır. Kale, dört tarafından üç dört menzillik yerlerden görülür. Bu kaleden Nusaybin Kalesi, Sincar Kalesi, (...) Sincar Dağı ve uçsuz düzlüklerin tümü görünür. Bu Mardin Kalesi bir tahmin ile insan gücüyle fethi mümkün değildir. Ancak kuşatma yada gizlice serîka (çalma) ile feth olunur. Yoksa başka bir şekilde ele geçirilmesi imkansızdır³³⁰.

1181 yılında Mardin'i ziyaret eden İbn Cübeyr' de Evliya Çelebi ile aynı fikirdedir, nitekim şehrin dünyada meşhur olan büyük bir kaleye sahip bulunduğunu belirtir.³³¹ Evliya'nın bahsettiği gibi, Mardin Kalesi, şehrin üzerindeki tepenin zirvesindedir. Mevki itibariyle tabiaten müstahkemdir³³².

Bazı kaynaklarda kalenin Bizans döneminde onarım gördüğü, bu nedenle daha eski bir tarihe ait olması gerektiği yazılıdır. Kimi kaynaklarda ise İslami dönemden öncesine ait olamayacağı söylenir.³³³ Hamdaniler' den Hamdan bin el-Hasan Nasır Abdullah Bin Abdullah Bin Hamdan tarafından büyük bir tamir görmüştür. Bazı kaynaklarda bu tamir kalenin ilk yapılış tarihi olarak kaydedilir.³³⁴ Fakat kalenin tarihinin çok daha eskilere dayandığı tarihi bir gerçektir. Evliya Çelebi kalenin yüksekliğinden, tarihi öneminden, doğal özelliklerinden bahsetse de mimarisi hakkında detaylı bilgi vermemiştir. Kale tarih boyunca pek çok defa tamir görmüştür, bu durumu kaleyi buradan geçen seyyahların bazen harap bazen kudretli şekilde görmelerinden anlamaktayız. Kalenin batı tarafında pek çok evler bulunmaktaydı.

1471'de J. Barbaro, buradaki evlerin miktarını üç yüz kadar tahmin etmektedir. Onun tasvirine göre bir tepe üzerinde bulunan Mardin'e bir mil kadar uzunluktaki yol izlenerek ulaşılmakta, bu yol bir kapıdan şehre vasıl olmakta idi. Şehir ortasında üzerinde bir kale bulunan diğer bir tepelyi çevrelemekteydi. İçinde 300 kadar ev vardı. Bu evlerin duvarları kaledeki şehir için tabii bir sur meydana getirdiğinden ayrıca bir sur yoktu. Buraya ayrı merdivenli bir yoldan tırmanılıyordu. Kalenin sadece güney tarafında hayli dar ve meyilli bir patikanın sonunda bulunan giriş kapısı vardı³³⁵. Kanatları demir olan bu kapı kapanınca ele geçirilmesi adeta imkansızlaşıyordu.

³³⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 43- 45.

³³¹ Taştemir, "Mardin", s. 45.

³³² Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 262.

³³³ Güneydoğu Anadolu Rehberi, "Mardin", s. 233.

³³⁴ Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, s. 105.

³³⁵ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 90- 91.

Şehrin etrafında ki surlar mevcut olduğu dönemlerde şehrin altı kapısı vardı, bunlardan en önemlileri Diyarbakır yönündeki “Muş Kapısı” birde doğuda Savur ve Nusaybin yollarının çıktığı “Savur Kapısı” idi³³⁶. 1766’da C. Niebuhr da kalede vaktiyle 200 kadar ev varken oradan geçtiği tarihte 80’ninin oturabilecek vaziyette olduğunu kaydeder³³⁷.

Mardin Şehrinde farklı dinlere mensup insanlar bir arada yaşamışlardır, bu bakımdan mahalleler diğer şehirlerden farklılıklar arz etmektedir. Arşiv defterleri 17.yy boyunca Mardin Şehrinde 12 mahalleye işaret etmektedir.³³⁸ Tarihi kaynaklar ve kalıntılardan kale içinde bir saray, iki cami, bir hamam ve başka binaların olduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, Mardin Kalesi’nin içinde su sarnıçlarının bulunduğunu söyler ve bunlar hakkında şu bilgileri verir; Birçok mağaralar, tuzak yerleri, kuşatmaya on sene dayanacak su sarnıçları vardır, tepelerin yalçın kayaları üzerine rahmet yağmuru yağınca bir damla dahi boşa gitmeyip kayalar yoluyla su sarnıçlarına gider, mîrî (devlete ait) sarnıçlar vardır³³⁹.

Evliya Çelebinin bahsettiği kaledeki sarnıçlar, Diyarbakır Salnamesi’nde Mardin ile ilgili bölümünde yer almaktadır; “Kale-i mezkûrede derûnu ve arzan yirmi beş metre ve umkan pek derin bir kâbir su sarnıcı ve bundan maâda müte’addid sarnıçlar olup cümlesi taştan oyulmuş şeylerdir. Mezkûr su sarnıcı-ı kebîrin üzeri örtülü birkaç mahalinde kuyu ağzı olup kış mevsiminde nüzûl eden yağmur suları dolar ve yaz mevsiminde pek soğuk olup ahalisi götürür isti’mâl ederler”³⁴⁰. Nazmi Sevgen’de kale içindeki su sarnıçlarında bulunan suyun uzun süre idare edebileceğini söyler³⁴¹.

Evliya Çelebi kale içinden şu şekilde bahsetmeye özetle şöyle devam eder: ... ve yüzlerce mağaralarında yedi sekiz yüz yıldan beri kızıl darı ve kara suret darısı, çeltikli pirinç ağzlarına kadar doludur ki, sanki henüz harmandan kaldırılmış hubûbâtlardır. Ve başka yüzlerce mağaralarda, şömne ve mahzenlerde taneli buğday, arpa diğer hububatlar mahzende olup hazırdır. Bu buğdaylar halka devlet görevlileri tarafından dağıtılır ve yerine yenileri konur. Bu kalede olan mühimmat ve malzeme ile çeşitli cephaneliklerin hesabını Yaradan bilir. Ve o kadar kuvvetli siyah barut, gülle ve

³³⁶ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 263.

³³⁷ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 93.

³³⁸ Orhan Kılıç, “17. yy Mardin Tarihinden İki Kesit: Gayri Müslim Nüfus ve Kale Teşkilatı”, *Makalelerle Mardin I-Tarih Coğrafya*. (Haz. İbrahim Çoşar), İstanbul 2007, s. 416.

³³⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 44.

³⁴⁰ Diyarbakır Salnamesi (1869-1905), C. 2, s. 370.

³⁴¹ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 262.

Kumbara(?) ve kale topları vardır ki, ciltlenmiş başka bir cephane kitabıdır. Kalesi gökyüzüne başını uzatmıştır, nice yerinde abide binaları vardır.

Asla hendeği yoktur, zira etrafı cehennem çukuru gibidir ve kayalıklarla kaplıdır.³⁴²

Kale etrafında surlara gerek duyulmasa da Mardin Şehrini etrafı hendekle çevrili bulunan iki iki-buçuk mil kadar uzunluktaki surları, kaleye kadar uzanmaktaydı ve üzerinde Tahran Kalesi adı verilen büyük bir istihkam bulunmaktaydı. Bu surların çeşitli tarihlerde tamir ettirildikleri anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin, kale hakkında verdiği bilgilerin geneline bakıldığında kalenin doğal yapısına bağlı olarak ele geçirilmesinin güçlüğünden bahsetmiş özellikle kalenin doğal özellikleri ve inanç tarihi yönünden önemine vurgu yapmıştır.

2.6.4. Mardin Kalesinin İdari Yapısı

Evliya Çelebi, Mardin'in Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra idari yapısı hakkında şöyle demektedir; Süleyman Han 941(1534-1535) tarihinde Bağdat savaşına giderken bu Mardin Kalesini tâhîr etmiştir, burası Diyarbakır Eyaletinde sancak beyliğidir³⁴³.

Osmanlı Devletinin Mardin'i aldıktan sonra burada oluşturduğu yapılanmaya baktığımızda, Mardin Kalesi fetih edildikten sonra burayı livâ haline getirerek Diyarbakır'a bağlamıştır. Osmanlı Tarihinin yerli kaynakları içerisinde-tapu defterleri hariç- yalnız Evliya Çelebi Mardin'nin Irakeyn Seferi sırasında sancak haline getirilerek Diyarbakır'a bağlandığını yazmaktadır. Evliya Çelebi'nin bahsettiği yıllarda İstanbul'a gelmiş olan Benedetto Ludovisi de Osmanlı Devleti teşkilatından bahsettiği eserinde Evliyanın verdiği bilgilerle, tapu tahrir defterlerindeki kayıtlara yakın bilgiler vermiştir.

Başbakanlık arşivindeki belgelerde Mardin Sancağı tabirine en son 1554 tarihinde rastlanmıştır. Bazı kaynaklarda bahsedilirken sancak şeklinde bahsedilse de, Mardin Evliya'nın yaşadığı XVII. yüzyılda Diyarbakır'a bağlı bir kazadır³⁴⁴. Bu yüzyıl ortalarından itibaren zaman zaman Bağdat eyaletine de bağlanmıştır. Mardin'in idarî bakımdan Bağdat'a bağlanmasının önemli sebeplerinden bir tanesi, bölgede etkin olan aşiretlerin eşkıyalık faaliyetleri ve bölgeye hâkim olmak için birbirleriyle giriştikleri

³⁴² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 44.

³⁴³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 44.

³⁴⁴ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 37- 38- 45.

mücadeledir³⁴⁵. Evliya Çelebi şöyle devam eder; Hala kânûn-ı Süleymân Hân üzerinde beğinin hâss-ı hümayûnu 200.000 yük akçedir.

Paşası bin kadar adamı ile idare edip, adalet üzere kendisine yirmi bin kuruş gelir sağlanır, yiğit, namlı, yararlı ve çalışkan paşa işidir. Değme kimse iş göremez, çünkü Saçlı dağının Yezidi Kürtleridir. Bir tarafı Aşadı kavmi ve diğer tarafında Şakakî aşireti Kürtleridir ve sahralarında Türkmenler yaşar. Çöl yerlerinde Tay kabilesi Arapları konar göçerdir. Bu gezginci kavimlerden öşür, aded-i ağnâm ve otlak hakkı gibi gelirleri tam olarak almak, her paşanın işi değildir. Onun için Mardin'e cesaretli, sert kuvvetli ve hünerli bir paşa ister³⁴⁶.

Evliya Çelebi'nin bölgenin coğrafi ve sosyal yapısına bağlı olarak güçlü bir idarecisi olması gerektiğini vurguladığı ve "bey, paşa" şeklinde isimlendirdiği Mardin'nin idaresinden sorumlu kişi konusunda Nejat Göyünç şu bilgileri verir; XVII. yüzyıl metinleri ve arşiv belgelerinden Mardin de bir voyvoda bulunduğu bahsedilir. Bu idari müessese balkan Slovenlerinden alınmış, Türk idare sisteminde sultanlara, beylerbeyine, vezirlere, sancakbeylerine ait araziye yöneten idari ve askeri görevleri bulunan sancakbeyleri ve mahalli kadılar tarafından kontrol edilen bir yapı olarak şekillenmiştir.

Mardin, Diyarbakır Beylerbeyilerine has olarak verildiğine göre XVI. yüzyıldan itibaren buradan gönderilmiş voyvodalar olması gerekmektedir. 1500-1600'lü yıllarda bu isim altında iki yöneticiyi tespit edebildim. Bu bilgiler çerçevesinde Mardin Beylerbeyinin hassı olmasından dolayı, sancak beyi olmayan sancaktır. Hiçbir kaynakta da bu makama yada bu makamda bir isme rastlanmamıştır³⁴⁷.

Evliya kale içindeki askeri ve idari yönetici ve görevlilerden de bahseder; Cümle zeâmet sahibi 306 ve tımar sahibi 365'dir, alaybeğisi ve çeribaşısı vardır. Kanun üzere cebelüleri ile toplam bin altmış adet müsellah asker olur. Beğiyle sefere giderler ve üç yüz payesi ile mükellef kazadır. Nahiyelerinden kadısına üç bin kuruş gelir olur. Müftüsü, nakibi, kethudâyeri ve yeniçeri serdarı ve muhtesibi ve şehir nâibi, şahbenderi, subaşı, kapan emini, kale dizdarı ve neferleri vardır³⁴⁸.

Evliya kaledeki bütün görevlileri saymasa da büyük kısmından bahsetmiştir. XVI ve XVII' inci yüzyılda kalede ki mustahfız ve azapların sayısına bakıldığında, müştereken

³⁴⁵ İbrahim Özcoşar, *19. Yüzyılda Mardin'in İdari Yapısı*, (Haz. İbrahim Özcoşar- Makalelerle Mardin), C. I, İstanbul 2007, s. 446.

³⁴⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 43.

³⁴⁷ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 53- 55.

³⁴⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 43.

200 civarında olduğunu, sayılarının 1572 (980)'de 199, 1642(1052)'de 196 (85'imustahfiz, 111'i azap), 1645(1055)'de 198 (85'i mustahfiz113'ü azap) kişi olarak gösterilmesinden anlamaktayız. 1664'de Mardin'den geçen J.B. Tavernier de kalede 200 sipahi ve 400 yeniçeri olduğunu yazmaktadır³⁴⁹.

2.7. Van Kalesi

Evliya Çelebi, Van Şehri ve Kalesiyle ilgili bilgilere Seyahatnâmesinin 4. cildinde geniş şekilde yer vermiştir. Van Valiliğine tayin edilen Melek Ahmet Paşa'nın ardından Van Eyaleti'ne doğru yola koyulan Evliya Çelebi, Melek Ahmet Paşa'a yetişir, yolda O'nun verdiği görevleri yerine getirir. Evliya Çelebi, Van Kalesinden bahsetmeden önce Van Gölünden, etrafındaki kalelerden bahseder, Melek Ahmet Paşa'yla³⁵⁰ Van Kalesi'ne gelişini ve ihtişamlı karşılaşmalarını anlatır. Timur'un kaleyi muhasarası sırasında kalenin önüne yığıldığı toprağın, Paşa'nın emriyle buradan nasıl temizlendiğinden bahseder. Kalenin ve şehrin coğrafyası, tarihi, mimarisi, idari ve askeri yapısı, şehrin halkı ve daha pek çok konu hakkında çok geniş bilgiler verir. Bu kadar teferruatlı bilgi vermesinde burada altı ay gibi uzun bir süre kalmasının da etkisi olmuştur. Kaldığı bu süre zarfında sürekli Van'da kalmaz Bitlis, Azerbaycan, Tebriz, Bağdat ve bölgedeki pek çok yere görevli olarak yada başka heyetlerle gidip, Van'a geri döner.³⁵¹

Melek Ahmet Paşa'nın verdiği ulaklık göreviyle İstanbul'a gider. İstanbul'dan ise sadrazam Siyavuş Paşa'nın emirleri ve padişah fermanlarıyla Van Kalesi'ne döner. Melek Ahmet Paşa azl edilince Van'daki maceraları sona erer.³⁵²

³⁴⁹ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 53-55.

³⁵⁰ Evliya Çelebi'nin sık sık bahsettiği Melek Ahmed Paşa, Abaza memleketinden getirilmiş, 4. Murat zamanında has odaya geçip silahtar olmuş, Diyarbakır ve Erzurum valiliği yapmış, 1644 tarihinde IV. Murat'ın kızıyla evlenmiştir. Doğuda ve Balkanlarda valilik görevinde bulunmuş bir dönem veziriazam olmuştur. Evliya Çelebi'nin annesi Melek Ahmet Paşa'nın süt kardeşi olup, Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde bahsettiği gibi senelerce hizmetinde bulunmuştur. Bkz. İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.2/III, Ankara 1995, s. 398-400; Evliya Çelebi'de Melek Ahmet Paşa'nın anne tarafından akrabası olduğunu da belirtir.

³⁵¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Sad. Mümin Çevik)* C. 3- 4, s. 416- 669.

³⁵² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (Sad. Mümin Çevik)* C.5- 6, s. 6- 9.

2.7.1. Van İsminin Menşei

Evliya Çelebi, Van isminin şehre ve kaleye verilme nedenini bir kiliseyle ilgili olarak şöyle anlatır; "Hz. Peygamberin doğumundan 1600 sene önce, Hz. Davut zamanında Melik Calut bu Van kayası üzerine büyük bir kilise yaptırmıştır. Hz. Davut, Melik Calut'u öldürdükten sonra bu kilise de elden ele geçmiş, nihayet Hz. Peygamberin doğumundan 881 yıl önce Büyük İskender'in hakimiyetine girmiştir.

İskender bir hile ile fetih ettiği Calut kilisesine "Vang" diye isim koymuştur. Ermeni dilinde "Vang, *Kenîsiye*" derler, Rum dilinde Van'a "*Aleksandıra*" derler, Aleksandıra İskender demektir. Büyük İskender bu Vang'ı imar etmiş ve mabethane haline getirmiştir. Bu isim hala Vang olarak kalmış, yanlış bir kullanışla halk arasında Van derler. Sonraki dönemde Hz. Ebu Bekir Van diyarına gönderilmiş, buradaki Ermeni halk Müslüman olmuştur, kilise cami yapılmıştır"³⁵³.

Van isminin nerden geldiği konusunda rivayetler olsa da, konuyla ilgili kesin bir bilgi yoktur. Urartuların bu bölgeye "*Biani Ülkesi*" adını verdikleri bilinmektedir.³⁵⁴ Bu isimde Urartuca "Biane ve Viane'den" çıkmış olduğu görüşü mantıklı görünmektedir. Urartular kendilerine Bianili demiş, hakim oldukları dönemde "Biane" adı altında birçok şehir ve topluluğu Van bölgesinde toplamışlardır³⁵⁵.

Evliya'nın Van isminin nerden geldiği konusunda anlattıkları ise bir rivayetten ileri gidememektedir. Konuyla ilgili başka rivayetlerde anlatılmaktadır³⁵⁶.

Van Kalesinin tarihini Urartu Devletiyle bağlantılı olarak veren görüşlerde bulunmaktadır, Urartuların başkenti Tuşpa'dır, Urartular "*Van- Tuspas*" kalesini bu yalçın kayalıklar üzerine kurmuşlar ve üç asır bu bölgeye hakim olmuşlardır³⁵⁷.

İslam fetihleri hakkındaki Arapça kaynaklara bakıldığında Van ismi geçmez. Sadece İbn Havkal, Arstruni hanedanından; Zavazin, Van ve Vustân hakimi İbn Dayrânî'den bahseder. Yâkût, Van Kalesinden bahsederse de onu Erzurum'a bağlı ve Ahlat ile Tiflis arasında gösterir³⁵⁸.

Van isminin Arap kaynaklarında ve İslamiyet öncesi devirlerde geçmemesinin nedeni, Van'nın kaleden ayrı bir şehir olarak kurulup gelişmesinin daha sonraki

³⁵³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.108.

³⁵⁴ Nejat Göyünç, "Van", *İslam Ansiklopedisi*, C.13, Eskişehir 2001, s. 198.

³⁵⁵ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 1.

³⁵⁶ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s.1.

³⁵⁷ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 329.

³⁵⁸ Göyünç, "Van", s. 198.

dönemlerde olmasından kaynaklanmaktadır³⁵⁹. İlhanlı Devleti zamanından kalma muhasebe usullerini öğreten kitaplar da Van'dan bahsedilmeyip, *Vustaniyya* adının geçmesi XIII. asrın ilk yarısında da Van'ın çok önemli bir yerleşim merkezi olmadığını gösterir³⁶⁰.

Van isminin nerden geldiği konusunda, Evliya Çelebi ve diğer kaynakların verdiği bilgiler sınırlıdır ve kesinlik arz etmez bu nedenle şehre, kaleye ve göle verilen ismin kaynağı belirsizdir. Fakat ismin kaynağının Urartular zamanında gelmiş olması ihtimali yüksektir.

2.7.2. Van Kalesinin Tarihi

Van Kalesi'nin tarihini çok eski devirlere giderek anlatan Evliya Çelebi, buradaki ilk yerleşmelerden şöyle bahseder; “Arap, Rum ve Acem tarihçiler ve bu memleketlerin her yeri hakkında eser veren tarihçi Mığdîsî-i ye göre eskiden bu Van kalesi kayasında Âd kavmi yaşardı. Zira bütün Kürdistan'da ve Ermenistan memleketinde Nemrûdîler ve Âdiler yaşarlardı ki bunlar boy pos sahibi olduklarından ve sıkıntıya tahammül edemediklerinden tüm Âd kavmi Kürdistan dağlarında ve diğer diyarlarda ne kadar büyük dağlar varsa oralarda büyük aileler ve küçük aileler için mağara evler yapıp yaşamışlardı. Sonraları bu Van kayası nice devletlerin eline geçmişti. Hz. Peygamberin doğumundan 1600 sene önce, Hz. Davut zamanında Melik Calut bu Van kayası üzerine büyük bir kilise yaptırmıştı. Hz. Davut, Melik Calut'u öldürdükten sonra bu kilise de elden ele geçmiş, nihayet Hz. Peygamberin doğumundan 881 yıl önce Büyük İskender hakim olmuştu”³⁶¹.

Evliya Çelebi, anlattığı birçok efsanede ve tarihi olayda kaynak gösterdiği Mığdîsî'den rivayetle İskender'in Van Kalesini hile yaparak ele geçirdiğini bir hikayeyle anlatır.

Evliya Çelebi'nin anlattığı bu rivayetlerin doğruluk payının olup olmadığı yönünde elimizde bilgiler bulunmamakla birlikte Evliya'nın *Seyahatnâme*'sinin genelinde olduğu gibi olayları tarihi kişilerle ve olaylarla ilintili olarak anlattığı görülmektedir.

Kaynaklara bakıldığında Van bölgesi ve çevresindeki yerleşmelerin tarihinin M.Ö. 4000'lere kadar gittiği dile getirilmektedir. Bu tarihten itibaren bölgede Huri

³⁵⁹ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 2.

³⁶⁰ Göyünç, “Van”, s. 198.

³⁶¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 108.

varlığını görülmektedir, sonrasında ise Nairi ve Uruatri ülkeleri ile Asurlar arasında mücadeleler başlamıştır³⁶².

M.Ö. IX. asrın sonunda Urartu kralı Sarduri'nin oğlu İşpuini zamanında Tuşpa'da birçok mabetler, bir kale ve çok sayıda bina yapıldığı Urartu Kitabelerinden ve Asur Yıllıklarından öğrenilmektedir³⁶³.

Kalenin I. Sardur'un oğlunun değil, hükümdarın kendi döneminde (M.Ö. 855) yapılan bir eser olduğu yönünde görüşte bulunmaktadır³⁶⁴.

Urartulardan sonra bu bölgede İskitler, Medler ve Persleri görmekteyiz. Büyük İskender Persleri yenip bölgeyi ele geçirmiş, M.Ö. 323'de ölümünden sonra O'nun komutanları bölgede hakim olmuşlardır. Evliya'nın Van Kalesinin tarihini anlatırken doğrudan İskender'le bağlantılı şekilde vermesi İskender'in bölgede kurduğu bu hakimiyetten kaynaklanmaktadır.

Evliya Çelebi, İskender'in vefatından 882 sene sonra Hz. Muhammed zamanında Van Kalesi'nin adil kiralardan Enûşirvan'nın eline geçtiği yönünde de bilgi verir.

Evliya Çelebi, Van Kalesi'nin ve çevresinin İslamiyet'le ilk tanıştığı dönemi Hz. Muhammed dönemiyle başlatır. Hz. Ebu Bekir'in Van diyarına İslamiyet'i yaymak için elçi olarak gönderildiğini, buradaki Calut Kilisesinin rahibi ve on iki bin Ermeni'nin Müslüman olduğunu, kilisenin cami yapıldığını söyler. Daha sonraki dönemde Yezid Cird soyundan Tâceddîn Şah isminde birinin buralara sahip olup Van Kalesi'ni yeniletiğini ve aşağı kaleyi yaptırdığını anlatır³⁶⁵.

Tarihi kaynaklara bakıldığında, 625 (1227-1228) tarihin de bölgede Hazar Türklerini görmekteyiz. 638 (1240-1241) senesinde Hz. Ömer döneminde İyaz bin Ganem komutasındaki İslam orduları bu bölgeyi Hazarlardan almış ve burası İslamiyet ile tanışmıştır. Sonrasında Hazarlarla, Emeviler arasında bölgedeki hakimiyet konusunda sürekli mücadele olmuş, Hazarların Müslüman olmasıyla burada Abbasi idaresi tesis edilmiştir³⁶⁶.

Bölgeye Türk akınları Büyük Selçuklular döneminde başlamıştır. Van'da Ahlatşahlar'ı, devamında sırayla Eyyubiler, Harzemşahlar, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler'i görmekteyiz. Evliya Çelebi,

³⁶² Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 3.

³⁶³ Göyünç, "Van", s. 197.

³⁶⁴ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 331.

³⁶⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 108-109.

³⁶⁶ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 4-5.

Osmanlı döneminde Van Kalesi'yle ilgili siyasi olaylar hakkında özetle şu bilgileri verir; Sonraları Van, 811 (1408-1409) tarihinde Azerbaycan padişahlarından Karakoyunlu Kara Yusuf Celayir'in eline geçmiştir³⁶⁷.

Evliya'nın da bahsettiği, Kara Yusuf Van Kalesi hakimi İzzettin Şîr üzerine yürümüş ve onu bozguna uğratarak kendine tabi yapmıştır, bu tarih 1405 yılıdır. Karakoyunlu- Timur mücadelesinde Van'ı elinde tutan İzzettin Şîr, Timur tarafında yer almıştır³⁶⁸.

Evliya Çelebi şöyle devam eder; O (Kara Yusuf), Timur'un korkusundan Kaçarak Yıldırım Han'a sığınmıştı. Yine Azerbaycan Şahlarından Akkoyunlu Uzun Hasan-ı Bayındırî Timur'a itaat edip yanında yaya yürüdüğü için Azerbaycan, Ahlat ve Van Kalesi, Timur tarafından kendisine verilmişti³⁶⁹.

955 senesinde Van Kalesi'ni Şah Tahmasb almıştır. 956 senesinde Sultan Süleyman'ın hilafeti döneminde, Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza kaçıp Sultan Süleyman'a gelmiş ve Acem diyarını yağma ve talan ettirmeye kalkışmıştır. Evliya Çelebi'nin belirttiği Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'nın kaçıp İstanbul'a sığınması ve gelişen olayları, aynı şekilde Peçevi İbrahim Efendi'de, Peçevi tarihinde geniş şekilde anlatmıştır³⁷⁰.

Evliya şöyle devam eder; Makbul İbrahim Paşa Serdar-ı Muazzam olup kendisine gelen yardımlarla Van Kalesi sahrasında büyük bir askeri birlik oluşturmuş ve çadırlarını kurdurmuştur. Acemler Osmanlı Devleti güçlerinin yetmeyeceğini anlayınca, Makbul İbrahim Paşa'ya kalenin anahtarlarını (940) teslim etmişlerdir. Kalede ki Kızılbaşlar da Karnıyarık Kalesi'ne gitmişlerdir. Bölgedeki başka kalelerin anahtarlarını Mahmudi Beyi Emîn Beğ, serdara verdiği için buraların yönetimi kendisine verilmiştir. Sonrasında bölgedeki başka kalelerin hakimleri ve bütün Kürtler itaat ederek anahtarlarını serdara teslim etmişlerdir. Büyük Serdar Van Eyaletini Şam Veziri Koca Hüsrev Paşa'nın idaresine bırakıp, bölgedeki hanların çoğunun Şah Tahmasb'ın hakimiyetini kabul ettiklerini, buradaki Müslümanlara eziyet edildiğini ve Van Kalesi ile diğer kırk üç kalenin fethi haberlerini Süleyman Han'a bildirmiştir. Süleyman Han bu tarafa yöneldiğinde, Hüsrev Paşa'da bu kaleyi imar etmekteydi. Şah Osmanlıların Van Kalesi'ni ele geçirdiklerini duyunca Van Kalesi üzerine yürümeye karar vermiş.

³⁶⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.4, s. 109.

³⁶⁸ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 10.

³⁶⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 109.

³⁷⁰ Bkz. Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, s. 191.

Serdar İbrahim Paşa'nın kendisine karşı büyük bir orduyla hazırlandığını ve üzerine geldiğini duyunca ordusuyla kaçmıştır. Bu dönemde İranlılarla mücadeleler devam etmiştir.

Van Kalesi, Safeviler ve Osmanlılar arasında el değiştirmiştir. Sultan Süleyman Tebriz seferi dönüşünde Sadrazam Rüstem Paşa'yı, yetmiş beylerbeyi ile birlikte Van Kalesi'nin fethine memur etmiştir. Kale muhasara edilmiş ve muhasaranın on ikinci gününde, ikinci defa fetih olunmuştur. Süleyman Han kırk gün burada kalmış ve burayı öyle imar etmiştir ki Osmanlı devletinde böyle güzel, sağlam ve surları büyük bir kale olmaya³⁷¹.

Tarihi kaynaklara baktığımızda, 1534-35 yıllarında gerçekleşen İran Seferi sırasında Bağdat, Tebriz, Van gibi önemli merkezler Osmanlı hakimiyetine girmiş, sonrasında Avrupa'yla özellikle Macarlarla yapılan mücadelelerle ilgilenildiği için elden çıkmıştır³⁷².

1548 tarihinde öncelikle Van'a gidilmek üzere plan yapılmışken önce Tebriz üzerine gidilmiş, burada tekrar hakimiyet sağlandıktan sonra Van Kalesi üzerine hareket etmek üzere dönülmüş, Padişah'ın (Sultan Süleyman) otağı Van sahrasına kurulmuş ve Sadrazam Rüstem Paşaya kalenin fethi görevi verilmiştir³⁷³. Evliya'nın da hemen hemen aynı şekilde anlattığı gibi kale tekrar fetih edilmiştir. Sadece Peçevi Tarihi'nde muhasaranın onuncu günü dediği fetih için, Evliya Çelebi on ikinci günde fethedildiğini anlatır.

Evliya Çelebi, Van Kalesi'nin Osmanlı hakimiyetine ne şekilde geçtiğini detaylı şekilde anlattıktan sonra Anadolu'da gezip gördüğü sağlam kalelerin isimlerini sıralar ve sonrasında ise bütün bu kalelerin sultanı Van Kalesi'dir, diyerek kaleyi ayrı bir yere koyar. Timur Şah'ın üç sene yedi kere yüz bin askeriyle toprak sürüp muhasara ettiğini ama kaleyi ele geçiremediğini ve bu toprağın Demâvend dağı gibi hala yığılı bulunduğunu anlatır³⁷⁴.

³⁷¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 109.

³⁷² Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 19.

³⁷³ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, s. 196.

³⁷⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 111.

2.7.3. Van Kalesinin Yapısı

Evliya Çelebi, Van Kalesi'nden bahsetmeden önce kalenin kurulduğu ve Van kayası olarak tanımladığı coğrafyanın yapısı, özellikleri ve durumu hakkında bilgi verir; Azerbaycan toprağında, diyarı Ermende, güneyi, batısı ve kuzeyi Van gölü ile çevrilidir. Kible, doğu ve yıldız tarafı İrem bağı gibi bir sahranın ortasıdır ki kale ortada yüklü olarak çökmüş deve gibi durur. Arka tarafı göğe yükselmiş olup rengarenk ve çeşitli şekiller halinde görünür. İki tarafı deve yükü gibi karnı geniş, altı sütunsuz boş kayalardır, kible tarafında kayaların altında aşağı şehir alçak bir hisar varoşudur. Ama kuzey tarafında altı boş kayada (önceden) Timur'un toprak sürdüğü yerde şehir yoktur. Bir kısmı sazlı bataklıktır.

Batı tarafı Timur toprağıdır, arkası düzlüktür. Bu kaya çökmüş deve gibi olduğundan başı doğu yönüne bakan Kesikkaya namıyla bilinir ve Deveboynu bile derler. Gerçekten eğri bir kayadır. Doğu tarafına asla top, gülle girmez, Akkirpi kayaları vardır ama alçak dağlardır. Bu kayanın arkası çökmüş deve gibi olduğundan Van Gölü tarafını ve batı tarafını görür. Mesela bu devenin arka kısmına benzeyen yerden üç bin altmış adım kayalar üzerinde korka korka üç saatte ulaştık. Yedi kapı ve yedi kule gezip aşağı Azerbaycân kapısına varılır ki kalenin en aşağı duvarıdır. Bu kalenin kayaları pek tuhaf bir şekilde görülür. Nice yerlerde kayalar aşağı doğru ejderha gibi sarkmış, şehri örter gibidirler. Bu kayalar aşağıdan üç saatte dolaşılır.

Sahranın içinde kat kat altı yüz büyük mağara vardır, her biri birer kervansaray gibidirler. Hepsî üç kat mağaralardır, Ad Kavmi cihan mühendislerini dahi aciz bırakacak bu kayaları oyup mağaralar yapmışlardır. Bu mağaraların hiçbirisi boş değildir. Hepsî cephaneye, mühimmat ve askeri malzemeler ile doludur. Süleyman Han pek çok fetihlerde bulunup kaleler aldığından her şeyi bilir. Dışarıdan kaleye, kaleden dışarıya düşmanın üzerine ne şekilde top atılıp kalenin ne şekilde dövüleceğini, kaleden atılan topların düşmana ne şekilde zarar vereceğini bildiğinden, Van Kalesi'nin tâ en yüksek yerine yirmişer, otuzar ve kırkar karış aralıklarla balyemez toplar koydurmuş, dört saatlik mesafeden Edremit bağlarında düşman görünce bu toplar Van arazisinde insan ve 40 mil mesafede deryasında gemi gezdirmez. Eğer düşman bir oyun ile kale altına girse bu yüksekteki uzun topların gülleleri uzun mesafede varıp kale altındaki düşmana isabet etmez düşüncesiyle koca Süleyman Han, bahsettiğimiz mağaraların nicesine kalyon karnı gibi top delikleri açıp her bir mağaraya birer top çıkarmış ki insan

görünce adeta soluğu kesilir ve hayran olur. Bir sıra bu balyemez topları gülle ve mühimmatları hazırlayıp birlikte her topun yanına koydurmuştur.

Bu toplardan bir kat daha aşağıdaki mağaraları delip, içine insan sığar ve taş gülle atar birer kat şayka topları dizmiştir. Onlarında mühimmatlarını hazır etmiştir. Ondan daha aşağı varoş kale taştır. Duvarları ve burçları üzerine, Yalı Kapısından Paşa Kulesine ve Rüstem Paşa Kulesine ve Hüsrev Paşa Kulesine ve Orta Kapı Kulesine ve Veled Kulesine ve Tebriz Kapısı Kulesine varınca kirpi gibi birer kat top dizmiştir. Bu toplar aşağıda olmakla kaleyi muhasara edip meterise giren düşmanı gezdirmez. Bu hesap üzere, Van Kalesinin bir kalyon gibi sağında ve solunda dört kat top olmuş olur³⁷⁵. Evliya'nın bahsettiği Van'ın üstüne kurulduğu kayalık kalker maddesinden oluşmaktadır. Bu kayalık ovanın ortasında yekpare şekilde yükselmektedir. Kalenin güney tarafını oluşturan madde çok serttir, burada tapınaklar, büyük binalar, hazineler ve geniş yer altı geçitleri bulunmaktadır³⁷⁶.

Öğle vakti oluncaya kadar kaledeki birçok yapının görünmediğini anlatan Evliya Çelebi kalenin yüksekliğini misallerle şöyle anlatmaya devam eder; bu derece gökyüzüne yakınlaşmış yüksekte bulunan bir kaledir. Nice yay tutan pehlivanlar aşağıdan ok atıp kaleyi aşırılamamışlardır. Fakat Sultan Murat Han Revan Kalesi'ni fetih edip, Van'a geldiğinde Pehlivan Sarı Solak'a ve Koca Hacı Süleyman'a ok attırıp Van Kale'sini aşırılamışlardır. Mavi bulutlar içinde görünmez, dünyayı süsleyen bir kaledir³⁷⁷.

Evliya Çelebi, İranlı tarihçilerin Van Kalesi'ne Kızıl Arslan dediklerini, bütün kayalarının kırmızı olduğunu, bu kayalara güneş vurduğunda rengarenk göründüklerini de belirtir.

Evliya, Van Kalesi'nin iç kale dediğimiz kısmının kurulu olduğu Van kayası içindeki yapılardan şöyle bahseder; "Allah'ın hikmeti dağlardaki bütün sert kayalar onlara boyun eğmiş, Van kayaları peynir gibi oyup mağara etmişlerdir. Her bir mağaraya bin adet asker girse kayıp olur. Hücre hücre salonları vardır, onlarda olan geometri üzere eşikleri kiriş kiriş pervazlı ve küçük kırıntı tasarruflu taşlardan oyma dolap ve raflar vardır ki şimdiki asrın üstatları ona bir keser vurmada acizlerdir.(Böyle

³⁷⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 112.

³⁷⁶ İsmail Mangaltepe, "XIX. yy Fransız Seyyahlara Göre Van", (İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005, s. 202.

³⁷⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 113.

eserler ortaya koyamazlar) Evliya Çelebi geniş bir şekilde buradaki mağaraların içinde cephanelerden, hububatlardan, insan ve hayvanlara ait kalıntı ve eşyalardan bahseder³⁷⁸.

Osmanlılar zamanında da Sarıkaya diye anılan bu kaya kütesinin içine yapılmış mağaralar kalenin savunması için önemli bir yere sahipti, Osmanlı İran harbi başlamadan önce, Van Kalesi'nin tahkimatı yapılırken cephane ve zayıat depoları yetmemiş, yeni bir ambar yapımına da başlanmıştır. Van Beylerbeyine bununla ilgili bir hüküm yazıldığı bildirilmiştir. Başka hükümlerde de mağaraların kalenin savunması için ne kadar önemli olduğu belirtilmektedir³⁷⁹.

Evliya Çelebi, buradaki insanların hepsi cömert ve mal sahibi bir kavim imişler, bazıları kubbe ve tavan yerlerine ve kemerlerine varak altını güya elleriyle sıvamışlar. Böyle işlemeli mağaralar başka bir yerde yoktur şeklinde bilgi verir. Evliya Çelebi, bahsettiği bu mağaraları yere geçmiş olan Hz. Hud şehrindeki mağaralara benzetir, ama bu Van'ın mağaralarının onlardan büyük ve daha sanatkârane olduklarını söyler³⁸⁰.

Altın varakların Van Kalesi'ndeki mağaralarda kullanılmış olmasıyla ilgili bilgi bulunmasa da, bugün ki Van şehrinin doğusunda Toprakkale'de inşa edilmiş bir mabedin duvar ve tavanları göz kamaştıran altın varaklarla süslenmişti. 1945 senesinde tepenin eteğinde yapılan bir inşaatın temelinde işçiler bu mabedin duvarlarında bulunan altın varakları bulmuş ve şehirdeki kuyumculara satmışlardı³⁸¹.

Elde edilen buluntular ile Evliya'nın belirttiği bu sanatkârane yapılar, Van Kalesi ve çevresinde böyle bir mimari ve süsleme tarzın olduğunu göstermektedir.

Evliya Çelebi ile aynı dönemlerde yaşamış olan, altıncı ve son seyahatinde Van'dan geçen ünlü Fransız Seyyah Tavernier Van Şehri ve Kalesi için; "Van, aynı adı taşıyan büyük bir gölün kıyısında bulunan büyük bir kent. Diğer dağlarla hiçbir bağlantısı bulunmayan ve çevresinde kendisinden daha yüksek bir dağa rastlanmayan bir dağda kurulmuş kalesi var. Bu kalenin eteklerinde, güney cephesinde kurulmuş olan kent çok kalabalık ve halkının çoğu Ermeni" şeklinde bilgi verdikten sonra Van Gölü ve buradaki balık ticaretinden bahseder³⁸². Tavernier tüccar olduğundan dolayı, olayları da ele alış tarzı hep ticari bir pencereden olmuştur, sık sık Ermeni vurgusu yapması ve Ermenilerden bahsetmesi de onlarla ticari alanda girdiği münasebetlerden kaynaklanmış olmalıdır.

³⁷⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 111-112-113.

³⁷⁹ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 202.

³⁸⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 112.

³⁸¹ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 331.

³⁸² Tavernier, *Tavernier Seyahatnâmesi*, s. 292.

Evliya Çelebi, Van Kalesi'nden şöyle bahsetmeye devam eder; mağaralı kayalar üzerinde gökyüzünün yüksek kısmına doğru yükselmiş Kahkahâ-vâr bir kale, bir hisarı vardır, batı yönünde yedi kat kapı kuleleri vardır. Burçlar birbirine bakar, ondan daha kuzey yönüne bakan tarafında bölme bölme kayalar üzerine üç bölük kale duvarlarıdır içinde azap ve diğer askerler otururlar. Kuzey tarafından kayalar içinde aşağı sazlığa inilir, sulak yolu vardır, bu kulede kirpi gibi balyemez topları bulunur.

Bu kalenin güney yönünde ve batısında aşağı şehre bakan mahalde kale duvarları yoktur, bu taraftan aşağı şehre bakmağa insanoğlu tahammül edemeyip, cesareti yoktur³⁸³. Evliya Çelebi'nin de bahsettiği gibi iç kalenin doğu, batı, kuzey tarafları yer yer yüksekliği 30 metreyi bulan üç sıra sur ve bu surların üzerindeki kulelerle çevrilmişti. Güneye, şehre bakan tarafta surlar bulunmamaktaydı, burası kayalıktı. Yeniçeri ağası konağı ve diğer bazı kale görevlilerinin oturduğu binalar bu cephede bulunuyordu ve bu binaların önündeki küçük duvarlar adeta sur vazifesi görüyordu³⁸⁴.

Evliya Çelebi, kalenin güney tarafıyla ilgili şu bilgileri vermeye devam eder; “Aşağı şehre engel olan kayaların içine oyulmuş Suluk Kulesi yolu vardır, bu su yoluna topları kirpi gibi nazırdır³⁸⁵”.

Evliya'nın bahsettiği bu yolun yanı sıra Tebriz Kapısı tarafına inen bir yolda mevcuttu. Bu iki yoldan başka, kalenin güney yüzündeki mağaralara da yine taştan oyulmuş merdivenlerle gidiliyordu³⁸⁶.

Evliya Çelebi, su yolu hakkında bilgi vermeye devam eder; yukarı kalenin ta zirvesinden aşağı Horhor suyu kayasına ince bin basamak merdiven ile inilir. Su alanın yolu başkadır suya gidenin yolu başkadır. Sultan Kılıç Arslan Şah bir muhasara olduğunda izdiham olmasın diye böyle inşa ettirmiştir. Acaib bir su yoludur, Allah'ın acaib bir vergisidir³⁸⁷. Evliya Çelebi'nin bahsettiği bin basamak merdiven güneydeki sarp ve dik uçurumdan aşağı şehre uzanan ve su kaynağına ulaşan, Urartu devrine ait kaya basamaklarıdır, kaynaklarda ve halk arasında da bin merdivenler olarak adlandırılmaktadır³⁸⁸.

³⁸³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 112.

³⁸⁴ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 201.

³⁸⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 112.

³⁸⁶ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 203.

³⁸⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.4, s.113.

³⁸⁸ M. Taner Tarhan, “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1987”, *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1988, s. 384.

Bu yol Osmanlı planında “tatlı su yoludur” notuyla açıklanmıştır. Planda bu merdivenlerin bir kule ve kapı geçidi ile koruma altına alındığı görünmektedir. Bu su yolu kuşatmalar sırasında kaleye su temini için oldukça önemlidir. Korumalı geçidin düşman topçusu tarafından tahrip edilerek yıkılması çoğu kez kalenin teslim olmasına neden olmuştur³⁸⁹.

Evliya Çelebi, bütün kalelere çevreden içeri su gider fakat bu Van Kalesi'nin, kale kayasından Horhor ismiyle değirmenleri döndüren, yaşam suları gelip Tabahâne içinde taşrada olan bahçe ve arazileri sulayıp denize(göle) karışan güzel bir suyu olduğundan bahseder ve bir muhasara sırasında su konusunda sıkıntı çekme ihtimali yoktur, şeklinde bilgi verir³⁹⁰.

Evliya'nın bahsettiği suyun kaynağı hakkında Nazmi Sevgen farklı düşünmektedir. O'na göre kalenin şimal, cenup ve garp cephelerinde yedi yerde, toplanmış 4-5 değirmeni işletebilecek kadar su veren kaynaklar vardır. Göle bu derece yakın bu kadar suyun mevcudiyetini kabul etmektense bunun dışarıdan getirildiğini kabul etmek ve değerlendirmek daha isabetlidir. O zamanın meşhur kanalı “Şamran Kanalı” bu iddianın en kuvvetli delilidir³⁹¹.

Van Kalesi ve şehri ile ilgili kazılar yapmış, önemli bulgular çıkarmış olan M. Taner Tahran ise Evliya Çelebi ile aynı görüşte olup Van kayalığının altından muhtelif noktalardan gür su kaynaklarının yüzeye çıktığını, Madır burcun kuzey kesimindeki kaynağın günümüzde de buna tanıklık ettiğini belirtmekte ve Eski Van Şehrinde ise “Horhor kaynağının kente hayat veren ana damarı oluşturduğunu dile getirmektedir³⁹².

Evliya Çelebi, Van Kalesi'ni anlatırken Kesik Kale denilen küçük bir kaleden bahseder; Bu kalenin Van Kalesi'nden farklı bir kale olduğunu ve doğu yönünde bulunduğunu belirtir. Daha önceden bahsettiği ve deve boynuna benzer dediği yerde “Kesik” denilen küçük bir kale olduğu görüşünün sanki deve başı üzerinde bir büyük kule varmış gibi görüldüğünü fakat yukarıdaki Yeniçeri kalesinden daha aşağıda bulunduğunu anlatır. Bu kaleden, büyük kaleye kayalar içinde gidilecek yollarının olduğunu belirttikten sonra Van Kalesi'nden ayrı dizdarı, askerleri, cephaneleri ve

³⁸⁹ M. Taner Tahran, “Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehrinin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmaları: Anıt Yapılar”, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1985, s. 302.

³⁹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.113.

³⁹¹ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 333.

³⁹² Tahran, “Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehrinin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmaları: Anıt Yapılar”, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 302.

başka mağaraları vardır, hiçbir şekilde ele geçirilemez, fethi mümkün olmayan küçük bir kaledir, şeklinde bahseder³⁹³.

Osmanlı vesikalarına bakıldığında ise, iç kalenin batıya bakan tarafı yani iskeleye bakan kısmına İskele Kalesi denilmektedir. Burada ki neferat Tebriz kapısındaki gibi iç kaledeki yeniçerilerden ayrı olarak düşünülmüş ve farklı bir muameleye tabi tutulmuştur³⁹⁴.

Gerek Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler, gerekse farklı kaynaklarda Van Kalesi içinde ayrı yönetimi olan bu iki kalecikten bahsedilse de bunların kalenin coğrafi yapısına uygun savunma amaçlı yapılar olduğu ve kaleden ayrı değerlendirilmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığı görülmektedir.

Evliya Çelebi kalenin özellikleri hakkında şöyle bilgi vermeye devam eder; Bu başı yüksek kaleyi bir suretle adımlamak mümkün olmadı. Zira her yönü sanki gayya çukuru ve en dip çukur gibidir. Bu sebepten etrafında hiç hendeği yoktur. Ancak doğu batı boyunca kurulmuş güzel bir kale örneğidir ve başta aşağıdan bu kaleye çıkarken yokuş yukarı doğu tarafında üç bin adımda yedi kule geçip, iç kale kapısına varılır, burası batıya bakar ve üç kat sağlam kapıdır.

Sanki kale kapısı Şirvan diyarında İskender'in binası Demkirkapı'dır. Van kapıları aralarında gece gündüz, yaz kış her gün birer oda yeniçeri ve bir gün hisar erleri gözcülük ve bekçilik edip bir çocuk veya temiz olmayan bir kadını kale kapısından içeri koyma ihtimalleri yoktur. Zira bir kere yüzlerce Ekrad (kürt), kadın elbiseleriyle bu kaleye girip fethetmişlerdir.

Sonra Ahmed Ağa isminde bir gazi, kendi malından üç bin adet serdengeçti yiğit yazıp kaleyi her taraftan gemilerle kuşatır, nice hileli oyunlarla kaleye giren ve kaleyi içten istila eden Kürtlere Ahmedî kılıcını vurur, yüzlerce Kürt kendini kaleden aşağı atar ve parça parça olur.

Bunlardan başka nice eziyetlerle derilerini yüzüp başlarını burçlara süs yapar. Bu durum 4. Murat Han'a, yakın zamanda olmuştur. O zamandan beri Van Kalesi'ne on oda yeniçeri ağası tayin olmuştur. Onun için asla Van Kalesi'ne bir çocuk ya da tanınmayan bir kadının girme ihtimali yoktur. Bu kapıların arasında o kadar kıymetli silah ve zırh vardır ki sanki Eğre Kalesi, Budin Kalesi kapıları gibi renk renk silahlar ile süslüdür. Bu kapıdan başka Van'ın yukarı kapısı yoktur. Bu kapıdan doğu tarafında

³⁹³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.113.

³⁹⁴ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 203.

Kesik kule başına varınca kalenin uzunluğu bin kırk adımdır. Eğer aşağıdan adımlanan üç bin adımı da bu hesaba katarsak, Van Kalesi aşağıdan ta iç kalenin Kesik Kulesine varınca bin yüz adım uzunluk olmuş olur. Fakat eninde iki yüz ve üç yüz adım yerleri vardır.

Sonuç olarak kale kapısından içeri ta Kesik'e varınca bin adımdır amma kesik kaleye varınca sayılmaz zira başka kaledir. Fakat yine bu yukarıya Yeniçeri kalesinden gider. Bin adımda güçlükle oraya varılır.

Evliya Çelebi kalede üç yüz adet yeniçeri, topçu ve cebeci evlerinin olduğunu, bunların tümünün azeblerden (kale muhafızı, bekar) oluştuğunu belirttikten sonra buralarda evli adamlar olamaz demektir.

Fakat kuzey tarafında ki sahraya bakan Suluk Kulesi üzerinde bölme hisarlar içinde evli kimseler yaşarlar, kale kapısından dışarıya yedi kule ve burçlar arasında olan hisar erleri ve azeblerin hepsi çoluk çocuk sahibidirler.

Evliya Çelebi, iç kalede bulunan cami hakkında şu bilgileri verir; “iç kalede bir Sultan Süleyman Camisi vardır ki Hz. Davut döneminde Melik Calut'un bina ettiği yerdir, her devlet döneminde mabetten başka bir şey olamamıştır”. Evliya Çelebi, Van isminin kaynağını da bu yapıya bağlamış ve kilise iken Ermeniler buraya Vang derlermiş, hala o kilisenin ismiyle adlanmış olup Vang'dan yanlış olarak Van derler, şeklinde bilgi vermiştir. Evliya Çelebi kendisinin Van' da bulunduğu dönemde hala Süleyman Han Camisi olduğunu belirtmektedir. Kalenin yüksekliğinden dolayı caminin minaresi (zelzeleden yıkılmış Yeniçeri Ağası Ömer Ağa Muhammedi minareyi yaptırmıştır), kubbesi ve diğer sarayların tepesi, öğle vakti olmayınca mavi bulutlar içinden görünmez demektir³⁹⁵.

Bu caminin inşa tarihi bilinmemektedir. Bölgenin Türkler tarafından fethinden sonra bu cami yapılmış olmalıdır. Evliya Çelebi, Sultan Süleyman zamanında zelzeleden dolayı tamir edildiğinden bahsetmiştir. Mimar Sinan'ın yaptığı eserlerin bulunduğu Tuhfetü'l-Mimarın'de caminin adı geçse de, yazarı tarafından üzeri çizilmiştir. M. Sinan'ın Sultan Süleyman'la I. Irakeyn seferine katıldığı bilinmektedir. Buda o dönemde bir tamir gördüğünü göstermektedir³⁹⁶. Ancak tamirin Mimar Sinan'la ilişkisi kesin değildir.

³⁹⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.113.

³⁹⁶ Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, s. 149.

Süleyman Han Câmii hakkında bilgi edindiğimiz diğer önemli bir belge ise, Topkapı Sarayı arşivi elyazmaları katalogunda bulunan (E. 9487) “Sengü-Van” adıyla kayıtlı 17. yüzyıla ait Osmanlı planıdır. Planda Yukarı Stadel’in merkezi kısmında toprak görülmekte, bu alan top meydanı olarak tanımlanmaktadır. Meydanın batısında, uçurumun üzerinde Yeniçeri Ağası Konağı yer almaktadır. Bu yapının bitişiğinde ise “Sultan Süleyman Cami-i Şerifi’dür” yazısı ile tanımlanan cami bulunmaktadır. Tam yamacın üzerindedir, kubbesi kırmızı, minaresi ise mavi boyalıdır³⁹⁷.

Evliya Çelebi, iç kalede Süleyman Han Camisinden başka yedi mescid ve bir tekyenin olduğunu söyler. Bunlardan başka han, hamam, çeşme, kervansaray, medreseler, aşevleri yoktur. Fakat üç tane sıbyan mektebi, on tanede küçük dükkan vardır, şeklinde bilgi vermektedir³⁹⁸.

Van Kalesinde bütün hamamlar aşağı kalede bulunurdu.³⁹⁹ Yukarı kalede hamam bulunmadığı fakat her evin kendi hamamı olduğunu Evliya Çelebi şu şekilde anlatmaktadır; Her hanede hamam bulunmaktadır. Herkes evlerine atlarıyla ve katırlarıyla su götürürler, birçok yerde adeta hayat suyu gibi buz parçası suları sarnıçlardan taşırlar, fakat muhasara olduğunda suluk yollarından suları taşırlar. Acaib bir kaledir, kayası dibinden nice yüz adet kaynak hayat suları çıkıp aşağı şehre iner. Evliya, Kızıl Arslan Şah diye tanımladığı iç kalenin şehre bakan kible tarafında Kesik Top mağarası üzerinde bir kayanın ortasında, kayayı dört köşe parlatıp ibretlik göstergesi nice satır yazılar ile önceki padişahların Karun defineleri gibi malları ve nice tılsımlar yazılmıştır, şeklinde bilgi verir⁴⁰⁰.

Evliya’nın bahsettiği bu kitabeler kalenin güney kısmında ki Sardur Burcu’nun duvarlarındaki, taş bloklar üzerinde bulunan Urartu tarihinin bilinen ilk yazılı kaynaklarıdır⁴⁰¹.

Evliya Çelebi, iç kale hakkında bilgi verdikten sonra aşağı Van Kalesi’nin vasıflarını anlatır; Yukarıda vasıflandırılan İç kale kayası doğudan batıya uzunluğu dört bin yüz adım olan kalenin güney yönünün aşağısı düz, geniş bir sahrada iç kaleden başka yeri yoktur, üçgen(üçlü) sağlam bir kaledir. Batı ve kuzey kısmı adı geçen Kızıl Arslan isimli kale ile kare şeklinde olmuş olur, fakat bu aşağı kalenin yukarı kaleye bitişen yerinde asla kale duvarı yoktur, hemen iç kale kayalarıdır. Aşağı kalenin

³⁹⁷ Tahran, “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1987”, s. 379.

³⁹⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.113.

³⁹⁹ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 233.

⁴⁰⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.113.

⁴⁰¹ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 201.

doğusunda, güneyinde ve batısında kale duvarları vardır. Bu üç taraftan başka kale duvarı yoktur. Bir katı gayet sağlam, büyük ve sert yontulmuş taşlarla ile yapılmış Taceddin Şah binasıdır. Alçaktır fakat gayet sağlamdır. Boydan boya duvarının görünümü on ikişer zira (yaklaşık 9 metre) olup, kalın ve rıhtım duvarlardır. Veled Kulesinden Paşa Sarayı Köşkü kulesine gelince kale duvarı yirmişer arşın kalın duvardır amma Elmacı Paşa kulesi tarafınca muhasaralardan sonra yapılmakla gayet sağlam bina olup, otuz ayak enli duvardır, üzerinde atlıların cirit oynaması mümkündür.⁴⁰²

Evliya'nın da anlattığı gibi Van Şehrini üç taraftan kuşatan yüksek ve kalın iç içe iki sur bulunmaktaydı. Bu surlar şehri doğu, batı ve güney taraftan çevreliyordu. Kuzey tarafı ise iç kalenin üzerinde bulunduğu yüksek kayalıklara yaslandığı için tabii bir sur hüviyetindeydi.⁴⁰³

Evliya'nın, Tacettin Şah tarafından yapılmıştır dediği binanın surlarının hangi tarihte ve kimler tarafından yapıldığı bilinmemekle beraber, ilk kez Akkoyunlular döneminde surlardan söz edilir. Dış surlar iç surlara oranla daha alçak inşa edilmiş, iç surların ise değişik yerlerine çeşitli büyüklükte toprak yerleştirilmiştir⁴⁰⁴.

Bir sırası alçak inşa edilen bu surların, ikinci sırası ise yüksek surlardan oluşmaktaydı.

Bu yüksek surların kalınlığı göle bakan batı tarafında 12 zir'a (yaklaşık 9 m.), orta kısmında 20 arşın(yaklaşık 15 m.), doğu tarafında ise 30 ayak(yaklaşık11 m)'dir. Bu surlar üzerinde 70 adet kule bulunmaktadır. Üç taraftan uzunluğu 500 adımdır(yaklaşık 3750 m.). Evliya Çelebi bahsetmese de XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar kalenin dış surları topraktan yapılmıştı, bu yüzyılın sonuna doğru surların iç yüzü taştan örülmüştür⁴⁰⁵.

Aşağı kalede bulunan önemli bir eser ise Ulu Cami'dir. Evliya bu caminin iç kaledeki camiden sonraki dönemde Akkoyunlu hükümdarlarından Cihan Şah tarafından yaptırıldığını ve gökyüzüne uzanan yüksek bir kubbesinin olduğunu söyler. Binayı yapan üstad mühendis bütün gücüyle camiyi rengarenk mermerlerle süslemiş, yüksek kubbesinin bütün kapılarının ve duvarlarının yüzünü kırmızı, siyah tuğlalarla inşa etmiş, caminin duvarları yüzüne yazılar yazmış, tuğladan rengarenk hatlar dizmiştir ki bunlar

⁴⁰² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.114.

⁴⁰³ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 204.

⁴⁰⁴ Şehabettin Öztürk, *Eski Van Şehir Surları*, (Basım yeri ve yılı bulunmamaktadır- Milli Kütüphane).

⁴⁰⁵ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 205.

ayetlerdir. Bu yazıların benzeri Humus ve Hama kalesinin duvarlarında vardır. Ulucami eski gazaların gelirleriyle yapıldığı için ayrı ruhani bir havası vardır.

Bundan büyük cami yoktur, minaresiyle, mimarisi ve üzerindeki işlemleriyle başka hiçbir camide olmayan bir güzelliğe sahiptir dedikten sonra dış avlusunun etrafında medresesinin olduğunu belirtir⁴⁰⁶.

Caminin mimarisine dayanarak, Karakoyunlular tarafından yapıldığını belirten araştırmacılar olsa da Ulu caminin yapımı hakkındaki tek yazılı vakıf belgesinde bu caminin Ahlatşah Emirinin vakfı olduğunu gösterir buda o dönemde yapıldığı öngörüsünü kuvvetlendirir⁴⁰⁷.

Evliya'nın, bahsettiği diğer önemli cami Süleyman Han'ın vezirlerinden Koca Hüsrev Paşa tarafından Van hakimiyken yaptırılan Hüsrevpaşa camisidir. Caminin bütün kubbeleri ve odaları mavi kurşunla örtülüdür ve şehirde bundan başka kurşunlu cami yoktur. Cami içindeki çok değerli süslemelerin yanı sıra, İstanbul tarzı yüksek minaresi ve avlusu çevresinde medrese odaları vardır. Paşa sarayına yakın olduğundan cumaları paşalar bu camiye gelir. Camiye Kurşunlu Cami de denir, Ortakapı Mahallesinde Paşa Sarayının doğusundadır⁴⁰⁸.

Evliya Çelebi, Tebrizkapı ve İskilipkapısı camilerinin de olduğunu belirtir fakat bunlar hakkında diğer üç cami gibi detaylı bilgi vermez.

Evliya Çelebi, Ulucâmi ve Hüsrev Paşa Câmîinde Dârü'l- Kurrâ'ları (Kur'an okuma dersaneleri) olduğunu ayrıca her câmide hadis ilmi için yerlerin bulunduğunu fakat Rum'da ki gibi kagir yapı hadis okuma yerlerinin olmadığını, Müslim ve Buharîyi ezberleyen alimlerin bulunduğunu belirtir. Evliya Çelebi, kaledeki medreseler için hepside ilim tahsili yapılan yerlerdir demektedir ve medrese isimlerini şu şekilde saymaktadır; Ulucâmi Medresesi, Hüsrev Paşa Medresesi, Horhor Medresesi, Tebriz Kapısı Medresesi, Abbas Ağa Medresesi, Kayaçlı Medresesi.

Şehirde çeşme ve okullarda bulunmaktadır, Evliya'ya göre yirmi adet sıbyan mektebi vardır, burada terbiyeli çocuklar güzel Farsça okurlar. Ayrıca tekyeleri ve Hüsrev Paşa, Horhor, Dörtgözlü ve daha pek çok isimde güzel suları olan çeşmeleri bulunur.

⁴⁰⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.121.

⁴⁰⁷ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 215.

⁴⁰⁸ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 218.

Kalede Paşa, Horhor, Ulucami, Suluk, İskelekapısı, Ortakapı, Tebrizkapısı ve daha birçok Müslüman mahalleleri vardır⁴⁰⁹.

Evliya Çelebi, Van'da toplam kırk adet yapılı saraylarının bulunduğunu belirtir ve bazıları hakkında bilgi verir: Orta kapının iç yüzünde Hüsrevpaşa Camisinin yanında paşa sarayı bulunur ve kırk adet hücre ile bezenmiş, divanhanesi olan, kale duvarı tarafı bahçeli, Uğrunkapısı Kalesi üzerinde yüksek köşklü bir hamamlı büyük saraydır. Saray içinde yapılan bazı yapıların üzerinde yapıldığı tarihi belirten yazılar bulunmaktadır.

Bu büyük sarayın Enderun has gılmanı için kırk elli adet alt alta odaların arasında büyük bir meydanı vardır. Hatta dış divanhanesi de altta geniş bir meydandır.

Evliya Çelebi bu divanhane duvarında bir kalyon ve kadirga tasviri gördüğünü yazar. Divanhanenin batı yönündeki pencereler saray başına bakarlar. Divanhane kapısından dışarıya saray meydanıdır. Melek Ahmet Paşa bu meydanda davul ve kudüm çaldırıp, her gün cirit oynatıp, iç ağaları silahşörlük ederlerdi. Bu derece geniş bir meydandı. Buranın dört tarafında çepeçevre altta ve üstte iki kat altı yüz adet hücreler bulunuyordu. Çarşıya bakan bir kapısı vardı ki gece ve gündüz burada bekçiler bulunurdu.

Bundan aşağıda Hüseyin Ağa, Kadı Efendi, Süleyman Beğ, Demircioğlu, Mallı Kayaçlı, Çendedanoğlu, Hadım Cafer Ağa, Defterdar Şani Efendi vs. sarayları bulunmaktadır. Bu sarayların dışında yukarıda ve aşağıda kalede toplam sekiz bin sekiz yüz hücre bulunur. Bütün haneleri kireç ve cibs ile sıvalı mamur hanelerdir. Çoğu ikişer kat kagir ve düzgün binalardır ve caddeleri temiz, kaldırımları muntazamdır. Üç mahallede Ermeniler yaşar, bunlar kale hizmetçileridir. Ödeyecekleri vergilerine karşılık kalenin tamirine memurlardır. Bunların dışında Rum, Yahudi, Kıpti vb. yabancıları yoktur. Ermeniler pazarcılık yaparlar. Evliya Çelebi, Van Kalesi hakkında verdiği detaylı bilgilere aşağıda kalede ki kuleler hakkında ayrı başlıklar altında bahsederek devam eder.

Çepeçevre tümü yetmiş adet Kaf Kuleleri gibi olduğunu belirttiği kulelerin, önemli olanlarının isimlerini sayar ve bu kuleler hakkında bilgi verir.

Evliya'nın da belirttiği gibi kaledeki surlar üzerinde belli aralıklarla ve farklı büyüklüklerde dışa taşkın olarak 70 adet kule yerleştirilmiştir. Evliya Çelebi, bunlardan Sultan Veled Kulesinin, kale duvarlarını koruyan kirpi gibi toprakla hazır vaziyette

⁴⁰⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.121.

bekleyen büyük bir kule olduğunu söyler⁴¹⁰. Bu kule doğu ve güney surlarının birleştiği kuledir. Muhtemelen Sultan Veled tarafından yapılmıştır⁴¹¹, aşağı kaledeki kulelerin merkezi konumunda olmuştur⁴¹².

Sonrasında Yalı Kapısı (İskele Kapı) tarafındaki kuleleri sayar; Şah Kulesi ve Paşa Kulesi ve Rüstem Paşa Kulesi ve Hüsrev Paşa Kulesi ve Kasım Paşa Kulesi ve Süleyman Paşa Kulesi ve Ketenci Ömer Paşazâde Mehmet Paşa Kulesi tarihidir. (sene 1055 M.- 1645 yılında tamir edilmiştir)

Ve Orta Kulesi ve Van Ağası Ahmet Ağa Kulesi ve Ulama Paşa Kulesi ve Atlı Paşa Kulesi ve Yassı Kulesi ve Elmacı Paşa Kulesi ve Tebriz Kapısı Kulesi'ni saydıktan sonra bu Tebriz Kulesi tarafında Kesik Deveboynu Kulesi altında yalçın kayalar üzere otuz sekiz adet kule olduğunu söyler. Evliyanın bahsettiği bu son kule Tophane Kulesi denilen şehrin kuzeydoğu köşesindeki Tebriz Kapısının hemen yanında yer alan kuledir. Evliya'nın da anlattığı gibi bu kulenin kuzeyindeki Van Kalesi üzerinde farklı büyüklük ve aralıklarda 38 adet kule yer alır⁴¹³.

Evliya kuleler içindeki geçitlerden de bahseder; Rıhtım ve büyük sağlam yapılı büyük kuleler vardır ki dil ile anlatılamaz kalem ile yazılamaz ve her birinde birbirine kayalar içinde yardıma gidecek yollar vardır, bunlar işlek yollar değildir, bunu bilen başka askerler vardır ki o yollardan kuleden kuleye giderler.

Sonrasında ise Tebriz Kapısı kuleleri hakkında bilgi vermeye devam eder, tümü kirpi gibi toprakla süslenmiştir. Zira bu aşağı kalenin korkulu tarafı bu Tebriz Kulesi semtindedir. Onun için aşağı kalenin bir yönü beş kat kalın duvarlardır, kat kat kırk adet kule Âd seddidir (mağara), bu tarafa bakan Deveboynu kalesi sanki Ferhâd (ulaşılması çok zor) kulesidir⁴¹⁴.

Genel olarak baktığımız zaman doğu ve batı surlarının birleştiği yerde Sultan Veled Kulesi, batı ve güney surlarının birleştiği yerde Ali Paşa Kulesi(bu kule aynı zamanda Paşa sarayı bahçesinin köşesindedir, Van'da muhtelif zamanlarda görev yapan üç tane Ali Paşa bulunduğundan hangisi zamanında yapıldığı bilinmemektedir) varken şehrin kuzeydoğu köşesindeki Tebriz Kapısı'nın yanında Tophane kulesi(İç kalenin üzerine oturduğu kayalara bitişik olarak yapılmıştır) bulunur ve Tebriz Kapısı'nın yanında ve kesik deve boynu denilen kayalar üzerinde 38 kule yer alır.

⁴¹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 122.

⁴¹¹ Öztürk, *Eski Van Şehir Surları*.

⁴¹² Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 209.

⁴¹³ Öztürk, *Eski Van Şehir ve Surları*.

⁴¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 114.

Güney surları üzerinde Orta Kapı Kulesi, Van Ağası Mehmet Ağa Kulesi, Çerkez İskender Paşa Kulesi, Ulema Paşa Kulesi, Nakış Kule, Elmacı Paşa Kulesi vb. bulunur. Batı Sur kuleleri ise Şah Kulesi, Rüstem Paşa Kulesi, Hüsrev Paşa Kulesi, Ketenci Ömer Paşa Kulesi vb.dir⁴¹⁵.

Evliya Çelebi surlar üzerindeki kuleler hakkında bilgi verdikten sonra baştan başa mazgal delikleriyle dolu ve köşe bağlantılarıyla düzenlenmiş hisâriçe denilen duvarlardan bahseder. Bu duvar üzerinde asla top yoktur ve bu duvarın iç yüzünde alt zemin içinde taş bina yollar vardır, kuşatma zamanında düşman buraya toprak yığsa, bahsedilen yollardan hendek içine sürülen toprağı kalede mahsur olanlar atıp, kaleyi toprak yığınınından kurtarırlar, şeklinde bilgi verir.

Bahsedilen hisâriçe yolların üç tarafında dahi çepeçevre Yalı kapısından ta Tebriz kapısına varınca kaleyi hendek sarmıştır. Ellişer ve altmışar adım enli hendektir fakat alçaktır. Zira çayırılı ve çimenlikli alçak, toprağı verimli bir taraftan düşman kuşatıp meterise(siper) girilmek mümkün değildir. Bir zira miktarı meteris kazılsa su çıkar. Amma Kel Rüstem Hân İran-zemin askeriyle uzak mesafeden toprak süre süre hendek kenarlarına gelip toprak işlemekle sipere girmiştir⁴¹⁶.

Evliya'nın belirttiği gibi, dış surların önünde hisarpeçe adı verilen alçak bir duvar yer alıp, duvarın muhtelif yerlerinde mazgal delikleri bulunur. Bu duvarın dışında doğu, güney ve batı yönlerinde içi su doldurulmuş hendekler yer alır. Surların çeşitli yerlerinde ise özel gizli geçitler ve galeriler bulunur⁴¹⁷.

Evliya Çelebi, kalenin etrafındaki bu hendeklerden ve kalenin ele geçirilmesinin zorluklarından misaller vererek bahseder:”Tebriz kapısı tarafı hendeği yüz arşın genişliğinde ve kırk arşın derinliğinde büyük bir hendektir, toraklı bir zemindir. Genelde der-ceng-i (savaş kapısı-savaştan) önce düşman aşağı kaleye buradan saldırdığından aşağı kalenin bu Tebriz kapısı kısmı çok sarptır. Ama askeri cesur ve yiğit olduklarından kesinlikle düşmandan çekinme ve korkuları yoktur.

Hatta Kel Rüstem Han kuşatmasına yedi ayda iç kaleden yedi adet top atmışlar. Kesik Top derler, Süleyman Han'ın bir ağzı kırık topu vardır, onu bir kere iç kale kayasındaki mağaradan atıp yedi tane İran hanları toplantıdayken yedisini dahi cehennem ateşine gönderir. Böyle bir top gürzdür. Yedi ay muhasarada iç kale yedi

⁴¹⁵ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, s.209;

Şehabettin Öztürk, *Eski Van Şehir Surları*

⁴¹⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 114.

⁴¹⁷ Öztürk, *Eski Van Şehir Surları*.

toptan başka atmamıştır. Bu derece korkmayan çekinmeyen yüksek bir kaledir. Fakat başına ne dert çekerse başta aşağı kale çeker. Hatta Van kulu ile diğer kale kulları arasında münakaşalı bir konu geçmiş ve bu esnada Vanlı şöyle demiştir: “Hey(r) kişi, Kel Rüstem Han(İranlıların mitolojik kahramanı) çağında kalemizde kıtlık olup pisik eti, çomar, taraş, tola ve köpek eti yemişih. Şehitlerimizden bacımız, halamız, emmimiz ve evladımız etlerini yiyip Van Kalesi’nin bir taşına bin baş verip Kel Rüstem’e Van’ı vermemiş” diye övünürler⁴¹⁸.

Hakikaten inatçı askerlerdir. Yedi aydan sonra Kel Rüstem Han eli boş olarak cepthane, baruthane, ordu ve pazarını bırakıp kaçarken Van kulu Rüstem Hanın ardına düşüp Salmas ve Rûmiyye sahralarına varınca Kençel Rüstem Han’ın askerini kıra kıra binlerce baş ve dil ile çeşitli ganimete sahip olup Van’a dönmüş ve şenlikler yapılmıştır.

Hala İran memleketinde halk arasında darb-ı mesel olmuştur: “Van Kalesi bizim Rüstem Han Kumandanımızdan beri yaralı maralımızdır. Yani “Biz Van’ı kuşatıp nice yerlerini yıkmışızdır, elbette avlarımızı alırız” derler fakat Allah’ın emriyle bu mümkün değildir.” Zira her gelen vezirler birer türlü eserler ilave edip günden güne daha da imar etmektedirler. Evliya Çelebi, Van’a beylerbeyi olarak atanan ve kendisinin Van’a seyahatine sebep olan efendimiz dediği Melek Ahmed Paşa’nın Van’a tayin edildiği bu dönemde, Paşanın yukarı iç kale kapısı kulesine yeniden yüksek bir kule inşa edip mazgal delikleri ile demir kapaklı top delikleri yaptırıp sekiz parça balyemez toplar koydurduğundan ve bu kule üzerine de büyük bir köşk yaptırdığından bahseder. Sene 1065.

Evliya, Paşanın bu kulelerden başka, Tebriz Kapısında dirsekli sağlam bir tabya yaptırdığını, bu sayede Tebriz kapısının sağında ki ve solunda ki hendeğin üzerinden kuş uçurmadığını anlatır. Ayrıca hendek üzerinde Tebriz Kapısına gelenler ve gidenler için mancınıklı bir çeşit makaralı köprü yaptırdığını, böyle ağaç köprüünün hiçbir kalede olmadığını, her gece kale hizmetçileri ve bekçilerinin bu köprüyü makaralar ile ipleri bocı(?) ırgatlar ile çekerek ağaç köprüyü kale duvarına dayayıp siper ettiklerini, daha sonra iç yüzden ağaçtan köprüyü kaleye zincirler ile bağladıklarını, bu seviye sağlam başka bir köprü olmadığını söyler⁴¹⁹.

Şehre baktığımızda doğu, batı ve güney yönlerini çift sıra halinde saran surların dışarıyla irtibatını sağlayan dört ana kapı ve birkaç küçük geçidin mevcut olduğunu

⁴¹⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.115.

⁴¹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 115.

görmekteyiz⁴²⁰. Dış surlardaki her bir kapının ardında iç surlarda birer iç kapı bulunuyordu⁴²¹.

Evliya Çelebi bu dört kapıyı ayrıntılı şekilde anlatmıştır.

Van Kalesinin Kapılarını Bildirir:

Evvelâ tümü dört adet demir (sağlam) kapılardır. Hepsinin sağlamı, doğuya açılan, Tebriz Kapısıdır: Beş kat eğri büğrü yollu kapılardır. Hisar erleri ve azeb-i hisarlar gece gündüz bu kapılar arasında bekçilik ve gözcülük edip dakku'l-hanek ile tavla ve satranç oynayıp herkes bir uğraşla uğraşıp gece bekçiliği yapar.

Bu kapının iç yüzünde Deveboynu ve Kesik Kale kayası dibinden değirmenler döndüren hayat suyu misali kaynak suyu çıkıp, şehir içinde han, cami, imaret ve hamamların ve nice evlerin bahçelerini sulayarak kaleden dışarı gider. Bu su kaynağının çıkışında eski bir mabet vardır.

Ondan tüm Tebriz Kapısı bekçileri ibadet edip buz parçası bu tatlı sudan içip Tebriz Kapısını beklerler⁴²².

Evliya'nın en sağlamı dediği Tebriz Kapısı, Doğu Kapısı olarak da bilinir, iki kanatlı ve beş kat demirden yapılmıştır. Büyük bölümü tahrip olan kapının günümüzde sadece izleri mevcuttur⁴²³.

İkincisi Orta Kapıdır: Güney tarafına ve kibleye doğru Edremit Bağları tarafına açılır, üç kat demir kapıdır ama Mısır'ın Nasır'ı kapısı gibi sağlam büyük kapılardır. Bunun dahi arası çeşitli silahlı aletlerle süslüdür ve gece gündüz iki yüz silahlı mukarrerdir. Bu kapı hendeği üstünde sağlam tahta köprü vardır⁴²⁴.

Yeni Kapı da denilen ve şehrin güney surlarının ortasında yer alan bu kapının kanatları üç kat demirden yapılmıştır. Kapı üzerindeki Osmanlı armasının üzerinde yer alan kitabe de, surların onarımına şehir halkının yardım ettiği belirtilmiştir. Günümüzde bu kapıya ilişkin hiçbir iz yoktur⁴²⁵.

Üçüncüsü Uğrın Kapısı: Paşa sarayının bahçesi köşesinde kibleye bakan küçük demir bir kapıdır. Daima kapalı durur. Anahtarları paşada durur. Bir ulak veya Kürdistan ve Acem tarafından gücile (gece) bir kişi gelse kapıyı açıp o gelen kişilerden paşa haber alır. Bu kapının hendeği üzerinde ince (pohrenk) bir tahta köprü vardır.

⁴²⁰ Öztürk, Eski Van Şehir Surları.

⁴²¹ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s.207.

⁴²² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 115.

⁴²³ Öztürk, Eski Van Şehir Surları.

⁴²⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 115.

⁴²⁵ Öztürk, Eski Van Şehir Surları.

Bekçiler her gece kule üstünde bu tahta köprüyü beklerler, başka bir çeşit kapıdır paşaya mahsustur⁴²⁶.

Saray kapısı olarak da isimlendirilen kapı surların güneybatı köşesine yakın bir yerde, Hüsrev Paşa külliyesinin güneyinde yer alır ve oldukça büyük bir kapıdır. Evliya 'nın küçük bir kapı olarak anlattığı kapı muhtemelen saldırılar sonucu yıkılmış ve tekrar inşa edilmiştir. Kapı çift kanatlı olup birkaç kat demirden yapılmıştır. Bu kapının her iki yanına yerleştirilmiş, hücre birimlerine giden hücre kapıları bulunmaktadır. Günümüzde muhafız hücre birimleri tamamen yıkılmış olup giriş kapısı kısmen ayakta⁴²⁷.

Dördüncü Yalı Kapısı: Batı tarafına bakan dört kat sağlam demir kapılardır. Her kapıda kat kat tamamen silahlı bekçiler vardır. Zira bu kapı iskeleye açıldığından askerleri çoktur. Hatta defterdar ve gümrük emini tarafından dahi insanlar bekler ve her kapı aralığında ve duvar yüzünde o kadar silah ve zırh vardır ki tarif edilemez ve bu kapı önünde dahi hendek üzerinde büyük tahta köprü vardır⁴²⁸.

İskele kapısı ismi de kullanılan kapı şehrin kuzey batı köşesinde, Erzurum yolu ile göle ulaşımında kullanılmaktadır. Kanatları dört kat demirden inşa edilmiş olup, günümüzde kapıdan hiçbir iz kalmamıştır⁴²⁹. Evliya Çelebi kalenin kapılarını anlattıktan sonra kalenin büyüklüğü ve kaleyi korumakla görevli askerler hakkında bilgi verir. Doğu tarafında ki Tebriz Kapısından batı tarafındaki Yalı Kapısına gelince bu aşağı kalenin üç taraf duvarı kale ve bedenler üzere tam beş bin adımdır. Ama iç kale kayasıyla bile hesap edilirse tam on bin yiğit adımdır. Takatsiz ehl-i keyf tiryaki adımıyla on beş bin adım dahi olur⁴³⁰.

Kalenin doğudan batıya uzunluğu 1800 metre, şimalden cenuba genişliği 120, göl seviyesinden yüksekliği 80 metreydi⁴³¹.

Çepeçevre tam dört bin beden dışıdır, kuşatma sırasında her beden dışı mazgalında ikişer kişi bekler fakat her gece yetmiş üç adet kulede beş yüz adet tam silahlı insanlar yaz ve kış köşkü bekleyip ilahiler okur bekçilik yaparlar. Bütün gece yirmi dört adet ağaları ve çavuşları gece elbiseleriyle dolaşır rıbat (kale) bekler, bir nöbetçi uykuda bulsa iki yüz değnek vurup, paşaya bildirir, geldiğini başkasına verirler. Zira aylık ücretleri değerli dirliktir. Dört beş bin kadarı görev bekler boşa 'ma'zûlcü'

⁴²⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.115.

⁴²⁷ Öztürk, Eski Van Şehir Surları.

⁴²⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.115.

⁴²⁹ Öztürk, Eski Van Şehir Surları.

⁴³⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.115.

⁴³¹ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 331.

denilen yiğitler vardır. Onlar dahi parasız nöbet beklerler. Bir gedik boşsa onlara verilmesi şarttır. Eğer (feta) vefat edenin oğlu varsa babasının gediği oğluna verilir. Çocuklara gedik vermek yasaktır. Bu bekçiler her gece silahlarıyla nöbet bekleyip kale duvarları burç ve surlar üzerinde helvâ sohbetleri ve çeşitli şakalar yapıp nöbet beklerler.

Eğer düşmandan bir haber gelmişse kale duvarlarından aşağı demir zincirler ile hendekler içinde meşaleler asıp gece karanlığını gündüzün aydınlığı edip etrafı aydınlatırlar, şarkı söyleyenler saz çalanlar her gece çeşitli fasıllar yapıp tevhid (birleştirme) ve tezki ve kimi de büyük Yaradan'ı yüceltirler.

Bu ağaların tümü tehlikeli gecelerde duvarlar üzerinde mehterhane ile cura, zurna ve tabırlarını döğerek kol dolaşırlar. Diğer gecelerde, yassıdan sonra ve seher vaktinden evvel mehterhane çalınır. Ondan yukarı yeniçeri kalesinde mehterhâne ikinci yatsıda ve vakt-i şâfi'ide sekizer kat mehterhane-i Süleyman Han kösleriyle çalınır. Fakat gayet uzak olmakla aşağı kalede yukarı kale mehterhanesi güçlkle duyulur. Uzak mesafeden güzel ses işitilir⁴³².

Evliya Çelebi, şehir içinde kiliselerinin de olduğunu bunlardan İskele köyündeki, Van gölü içindeki Ahdim-var adasındaki ve Van'ın doğusundaki kiliselerin garip ve acayip yapılar olduğunu söyler.

Evliya Çelebi su kaynakları, hamamları, çarşıları ve benzer yapılarını anlatır sonrasında ise burada yaşayan insanların kimler olduğu ve yaşayışları hakkında da bilgi verir⁴³³.

2.7.4. Van Kalesinin İdaresi

Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde, Süleyman Han Kanunnamesi'ne göre Van Kalesi'nin eyalet olduğunu, ilk olarak Süleyman Han zamanında Makbul İbrahim Paşa fethiyle Ulama Paşa'ya iki tuğ ile eyalet olarak ihsan olunduğunu belirtir⁴³⁴.

XVII. yüzyılda Osmanlı devletindeki eyaletlere bakıldığında Van'ın Evliya'nın belirttiği gibi eyalet statüsünde olduğu görülmektedir. Eyaletlerin idaresi Kanunî Sultan Süleyman'ın vefatına kadar Beylerbeyilere yani iki tuğlu paşalara verilirken, daha sonraları yavaş yavaş vezir rütbesiyle valilere verilmeye başlanmıştır⁴³⁵.

⁴³² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 116.

⁴³³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 122- 126.

⁴³⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 116.

⁴³⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, s.291.

Beylerbeylik terimi Osmanlı devletinde XVII. yüzyıl başına kadar kullanılmış sonrasında yerini vilayet ve eyalet tabirlerine bırakmıştır⁴³⁶. Bu tabirler çoğu zaman birbirlerinin yerinede kullanılmışlardır.

Evliya Çelebi Van Şehri ve Kalesi hakkında bilgiler vermeye devam eder; Daha sonra 953 tarihinde Kızılbaşlar (Safeviler) istila edince Süleyman Han'ın kendisi gelip kuşattı, Sadrazam Rüstem Paşa eliyle fetih edince, Sultan Süleyman Van Eyaleti'ni arpalık vezaret payesiyle İstanbul'da orta defterdar olan Çerkez İskender Paşa'ya yiğit ve cesur olması dolayısıyla vezirlik payesi olarak verdi⁴³⁷.

Van Beylerbeyliği'nin ilk idari taksimatının ne şekilde olduğu konusunda elimizde yeterli bilgi olmamakla beraber, Van Sancağı'nın, 1548'de ihdas edilen Van Eyaleti Paşa Sancağı konumunda olduğu, Van Beylerbeyliği'ne atanan paşaların Van Kalesi'nde ikamet ettikleri bilinmektedir⁴³⁸.

Evliya Çelebi kalenin gelirleri hakkında şöyle bilgi verir; Padişah tarafından paşasının hassı on bin kere yüz bin ve otuz iki bin akçedir. Hassına göre üç bin cebeli askeriyle görevli olduğu sefere gider. Adalet üzere cinayet suçu davasıyla her yıl paşaya kırk bin kuruş gelir olur. Ama efendimiz Melek Ahmet Paşa'ya bin keseden fazla gelir olur⁴³⁹.

XVII. asrın başlarına ait olduğu tahmin edilen bir icmal defteri o tarihlerde Van Beylerbeyi'sinin haslarının 1.120.000 akça, padişah haslarının 858.470 akça, Van beylerbeyliğine tabi Van, Vustan, Erciş, Adilcevaz Kazalarının cizye hasılatının 634.127 akçe olduğunu, üç tane geminin işlediğini ve gelirinin 8500 akçaya ulaştığını göstermektedir⁴⁴⁰. Evliya Çelebi, Paşa'sından başka kaledeki diğer hakim ve görevlilerden bahseder: İkinci örfi hakimi yukarı kalede dergâh-ı âlî yeniçerilerinin haseki ağalarından azametli bir yeniçeri ağası olur. Zamanımızda Deli Abdi Ağa adında bir ağa idi ki altı odada üç bin yeniçeriye hakim idi⁴⁴¹.

Önemli hudut kalelerinde kale dizdarından başka yeniçeri ağası adıyla yetkileri ve nüfuzu bölgedeki diğer kalelere de yayılmış olan yeniçeri ağası bulunurdu, Van Kalesi de bu kalelerden biriydi.⁴⁴² Van Kalesi'ndeki askeri sınıfların tamamına yakını

⁴³⁶ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 118.

⁴³⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s.116.

⁴³⁸ Kılıç, *XVI- XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 119.

⁴³⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 116.

⁴⁴⁰ Göyünç, "Van", *İslam Ansiklopedisi*, s. 200.

⁴⁴¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâmesi*, C. 4, s. 116.

⁴⁴² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, s. 323.

yeniçeri ağasına bağlıydılar. Van'da yerli yeniçeriler bulunuyordu. Van Kalesi içinden ve çevresinden halk yerli kulu yeniçeri olarak yazılmış ve bu askerler çeşitli sınıflarda istihdam edilmişlerdi. Van'da bu yerli yeniçeriler ile dergâh-ı âli yeniçerilerinin kumandanı olarak bir yeniçeri ağası görev yapıyordu⁴⁴³.

Üçüncü hâkim ağa, başçavuştu. Yeniçeri ocağında Kethüda beyden sonra en nüfuzlu ağasıydı. Kethüda Bey bulunmazsa onun vazifesini Başçavuş görürdü⁴⁴⁴. Van Kalesinde Kethüda bulunmadığından Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi hiyerarşide üçüncü sırayı almaktadır.

Dördüncü yeniçeri efendisidir, beşinci cebecibaşdır (yeniçerilere silah sağlayanlar, silahların temini, bakımı ve her türlü işiyle uğraşanlar), üç odada bin adet cebeciye hakimdir. Altıncı topçubaşdır, iki odada bin adet topçulara hakimdir.

Bunlar azametli kişiler olup, Cuma günü paşayla beraber divana gelirler. Yedinci hakim paşa kethudâsıdır, sekizinci paşa müsellimidir, dokuzuncu paşanın şehir subaşısıdır. Onuncu padişahın mal defterdarı Şâni Efendi'dir, hâssı 64.870 akçedir. Yüzeli adet adamıyla yedi yüz yerden padişah hakkını toplayıp, yetmiş adet kale kullarına ve diğer görevlilere ücretler verip paşa divanına gelmeye izinlidir.

On birinci zabıt çavuşlar kethudâsıdır, on ikinci çavuşlar emini, on dördüncü tımar defterdarı, on beşinci defter emini, on altıncı ruznameci, on yedinci muhasebeci, on sekizinci mukâta'cı, on dokuzuncu menkûfâtçidir. Bahsedilen dokuz adet divan halifeleri padişah tarafından görevlendirilen hakimlerdir ve Süleyman Han kanunu üzere zeametlerinin hassı 60.999 akçedir ve paşa ile sefere gitmeleri de kanundur.

Yirminci zabıt, ze'âmet kethudâsıdır, ama hassı kaldırılmıştır. Yirmi birinci zabıt sağ kol ağası Süleyman Beğ'dir. Yirmi ikinci hakim sol kolağasıdır. Yirmi üçüncü hakim azeb ağasıdır. Yirmi dördüncü hisâr eri ağasıdır. Yirmi beşinci Âsitane (Payitaht) tarafından dizdâr-ı bâlâdır. Yirmi altıncı deveboynu dizdarı, yirmi yedinci aşağı kale dizdarıdır. Yirmi sekizinci gümrük emini, Yirmi dokuzuncu hakim haraci ağadır. Otuzuncu hakim muhtesib ağadır. Otuz birinci şâhbender ağa, otuz ikinci mîr-âb beğdir, yani su ağası dokuz bin adet bağlara su salıp öşr alırlar. Paşa ağalarından dört yüz adet adamlarıyla yönetip paşaya altı kese kendine üç kese gelir olur. Otuz üçüncü hakim çöplük subaşısıdır, şehrin tümünü ve hendek yollarını temizler. Otuz dördüncü şer'-i

⁴⁴³ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 315- 321.

⁴⁴⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, s. 206.

hakimdir, Süleyman Han kanunu üzere üç yüz akçelik kazadır. Padişah tarafından fethedildiği için adı geçen arpalık beş yüz akçe mollaya sadaka olunmuştur.

Güney tarafında Erdemit, Vastan, Gevar, Gevaş, Surp, Amik...nahiyeleri bulunmaktadır. Bu nahiyelerden kadısına senelik adalet üzere on kese gelir olur.

Otuz beşinci hakimi İmam-ı Azam mezhebinden olup, ona bağlı şafi'î, maliki ve hanbeli müftileri vardır. Kanun üzere her fetvada onar akçe gelirleri vardır.

Otuz altıncı hakim nakîbü'l-eşrafdır, bütün büyük seyyidlerin ulusudur. Seyyid olmadığı halde seyyidlik iddiasında bulunanların hakkından gelir. Otuz yedinci zabıt şehir naibidir ve her divanda paşa huzurunda bulunur. Bu naib yılda bir kere Van sancağında olan bütün köyleri dolaşarak gelirleri toplar. Ama Van şehrinde yeniçeri serdarı ve sipah kethudayeri yoktur. Zira yeniçeri ağası yeniçerilere hakimdir. Kale sipahilerine sağ kol ve sol kol ve yirmi dört bölük neferatları hakimdir. Onun için sipah kethudâyeri yoktur ve asitane sipahisi yoktur, hepsi Van kullarıdır⁴⁴⁵.

Evliya'nın da bahsettiği gibi on altıncı ve on yedinci yüzyıla ait incelenen belgelerde de Van Kalesi'nde yeniçeri serdarı ve kethudayeriyle ilgili belgelere rastlanmamıştır. Bu iki görevli daha çok küçük kaleler ve yeniçeri ağasının olmadığı yerlerde bulunurlardı⁴⁴⁶.

Sağ ve sol, yerli, gönüllü, hisar azepleri, topçu ve cebeci Bâlâ dizdarı, Kesik dizdarı, Etsel dizdarı, Başlı ve Taşlı, Hasani ve Hüseyni, Çavuşan ağasıyla Van kalesinin hepsi on iki tuğlu ve yirmi dört ağalıktır. Sağ kol askeri güzide kahraman askerlerdir, Ağaları Hüsrev Paşanın yeğeni Süleyman Beğdir. Sol kol ağası Demircioğludur. Yaşlı-Taşlı ve Hasanî- Hüseyni ta'bir olunan askerlerdir.

Taşlı denilenler Taşkala'da, Yaşlı denilenler aşağı Yaşhisar' da olanlardır. Bunlar birbirlerine düşmanlardır ama dışarıdan üzerlerine düşman gelse birlikte mücadele ederler.

Sultan Süleyman Kanunu üzere Van Kalesi'nin 6 bin kulu vardır. Van gölünün kenarındaki Amik, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Tahtıvan, Vastan Kalelerin kulları da altı bindir.

Van defterdarı her yıl on iki bin kulun aylıklarını Gevaş, Küvar haslarından, balık avı gelirlerinden, Van'ın haraç ve gümrüğünden, memlahalarından diğer pazarların vergi ve kapanlarından, Muş haracından, Bitlis'in Arap ve Ermeni

⁴⁴⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 116.

⁴⁴⁶ Kılıç, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 322.

haracından, Birecik kalesi önündeki Murad Nehri geçidinin gemileri mahsullerinden, Bomboç ve Balis arazilerinden, vel-hasıl üç yüz yetmiş adet kaynaklardan altı yüz kese gelir sağlayıp, Van'ın on iki bin kuluna maaşlarını verir. Aylıklar bir ay kadar gecikmiş olsa defterdarın, kırk adet katibin yirmi dört ağanın başlarına kıyamet koparıp, kalabalık halde paşaya feryat ederler⁴⁴⁷.

Evliya Çelebi, Van Kalesi'ndeki askeri yapısı ve görevlileri hakkında bilgi verdikten sonra eyaletin idari yapılanmasından bahseder. Van Eyaleti'nde otuz yedi tane sancak hakimi olduğunu bunların yirmisinin Osmanoğullarının azl-u nasb (görevden alma ve görev verme yetkisi olan) kabul eden sancakları olduğunu söyledikten sonra, tek tek isimlerini sayar. Livalarındaki has ve haraçların hepsi Van kullarına bağlıdır, halkı öşür vergisi verir, zeamet ve tımara bağlanmış yedi yüz adet köyü vardır şeklinde bilgi verir⁴⁴⁸.

Evliya azl kabul etmeyen idare merkezlerinin hangileri olduğu ve bunların durumları hakkında da bilgi verir.

Van'a bağlı azl kabul etmeyen idare merkezleri şunlardır; Van'ın kible tarafındaki Hakkâri hükümeti, Bitlis hükümeti, Van'ın doğu tarafındaki Mahmudi hükümeti, yine aynı tarafta Pinyaniş hükümetinin yanı sıra Beni Kotur, Bredûsî, Çovlânî, Dümdümî, Dümbüli hükümetleri bulunmaktadır. Evliya Çelebi bu saydığı beş hükümetin sonraları Acemlerin hakimiyetine geçtiklerini ve sonraki durumlarını anlatır.

Süleyman Han zamanından beri Mahmudi, Pinyaniş, Hakkari, Bitlis hükümetlerinin nasıl farklı bir statüyle yönetildikleri hakkında da bilgi verir.

⁴⁴⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 116.

⁴⁴⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 4, s. 117.

SONUÇ

Evliya Çelebi, Seyahatnâmesini oluştururken, gördüklerini, yaşadıklarını; tecrübeleriyle, bilgi birikimiyle, zekasıyla harmanlamıştır.

Seyahatnâme içerisinde Anadolu'nun doğusuna yaptığı seyahatler sırasında aktardıkları, bize bölgedeki kalelerden yola çıkarak çok daha geniş bir çerçeveden o tarihlerde bölge tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Evliya Çelebi bölgeye atanan yöneticilerin nasıl görevlendirildikleri, orda bölge halkı ve mahalli beylerle olan münasebetleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Doğu bölgelerindeki idari teşkilatlanmanın ne şekilde yapıldığı ve uygulandığı konusunda da bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Evliya Çelebi, çalışmamıza konu olan kaleleri anlatırken seyahatnâmesinde ki diğer bir çok konu gibi o dönemin tarihi ve günümüze yansımaları hakkında bakış açımızı şekillendirmiştir.

Bahsettiğimiz kaleler ilkçağlardan itibaren bölge tarihinde önemli yere sahip olmuşlardır. Evliya Çelebi bu kalelerin tarihinden bahsederken bizi bir taraftan efsanelerle dolu renkli bir dünyaya götürmekte, diğer taraftan kalelerin mimarisinden, idaresinden, sosyal yapısından vb. bahsederken verdiği bilgilerle bu kalelerin tarihine ışık tutmaktadır.

Evliya Çelebi çeşitli vesilelerle gittiği bazı şehirlerde ve kalelerde uzun süre kalmış, buralar hakkında daha detaylı bilgiler vermiştir. Seyahatleri sırasında bazı yerlerde ise bazen kısa süre kalmış ya da başka bir yere giderken uğramıştır. Bu kalelerden ise kısaca bahsetmiştir. Örneğin Van'a Beylerbeyi olarak atanan Melek Ahmet Paşa ile uzun süre Van Kalesi'nde kaldığından dolayı kale çok geniş bilgiler verirken, Van'a giderken uğradığı Adilcevaz Kalesi hakkında verdiği bilgiler sınırlı olmuştur.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde bazen hiçbir yerde geçmeyen isimler kullanmıştır. Bitlis Kalesi'nin coğrafyasından bahsederken başka kaynaklarda geçmeyen Dehdîvân ve Âvîh dağlarından söz etmiştir.

Verilen bilgiler karşılaştırıldığında bahsettiğimiz örnekte olduğu gibi Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde kimsenin kullanmadığı isimlere ve adlandırmalara yer verebildiğini bazen bu isimlendirmelerin başka bir kaynakta geçebildiğini yada Evliya Çelebi'ye has bir isimlendirme olabildiğini görmekteyiz.

Evliya Çelebi'nin anlatımında mizah da önemli bir yer tutmaktadır, bunu yer verdiği kalelerin tarihini anlattığında da görmekteyiz. Tarihi bir olayı anlatırken yada bir kalenin nasıl kurulduğundan bahsederken araya ince zekasını gösteren mizahını ekleyerek anlatması esere ayrı bir boyut katmıştır. O'nun bu yönü ve hazır cevaplılığı yaşadığı maceralı seyahatlerinde pek çok defa hayatını kurtarmasına da vesile olmuştur.

Evliya Çelebi çalışmamıza konu olan kalelerin büyük çoğunluğuna hangi isimlerin verildiğini, bu isimlerin nasıl telaffuz edildiklerini ve isimlerin kalelere verilme nedenlerini açıklamıştır. Bazı kalelerin isimleriyle ilgili birkaç bilgiyi arka arkaya sıraladığı da olmuştur. Diyarbakır Kalesi'nin isminin menşeyini anlatırken Hz. Yunus zamanına kadar gitmiş Diyarbakır ve Amid isimlerinin kaleye verilmiş sebebinin iki ayrı hikayeye anlatmıştır.

Evliya Çelebi'nin kale isimlerinin kökenlerini anlatırken kullandığı hikayelerin birçoğunda büyük olasılıkla peygamberler tarihi ile ilgili eserlerden okuduklarını veya bilgisi dahilindeki büyük hükümdarların hikayelerini kendi üslubu çerçevesinde aktardığını görmekteyiz.

Tezimizde yer alan kaleler içerisinde sadece Erzurum Kalesi'nin isminin menşeyi ile ilgili bilgi vermemiştir. Bazı kişilerin "*ere zülüm*" dediklerini belirtmekle yetinmiştir.

Genel olarak baktığımızda kalelerin isimlerinin menşeyi ile ilgili iki temel üzerine bilgiler aktarılmıştır biri efsanelerle birleştirmek diğeri ise kelimelerin etimolojik kökenine gitmek şeklinde olmuştur. İki anlatımında da verdiği bazı bilgiler kesin doğru olmasa da yer, zaman ve mekan açısından anlamlıdır.

Evliya Çelebi kalelerin idaresinden bahsederken bazen bizzat belgelere dayalı bilgilerde vermiştir. Görevli olarak gittiği Erzurum'da kaldığı müddetçe bazen nedimlik, bazen gümrük katipliği yapıp, fırsat buldukça Erzurum'u öğrenmeye başladığını ve bütün kanunname ve defterhane sicillerine bakıldığını söyleyerek kendisi bu durumu dile getirmiştir.

Evliya Çelebi çalışmamızda yer alan kalelerin idari yapılarından bahsederken eyalet statüsünde olan bazı kalelerin, Osmanlı Devleti içerisinde ne şekilde idare edildiklerini anlatmıştır. Bahsettiği konular arşiv kaynakları ile büyük paralellik arz etmektedir. Mesela Erzurum Beylerbeyliğinde 120 zeamet ile tezkireli tezkiresiz 5.157 tımarlı süvari varken, Evliya Çelebi bu sayının 5279 olduğunu söylemiştir. Cebelûları

ile Evliya'nın 8000 olarak belirttiği bu sayı diğer kaynaklarda 7800'dür. Görüleceği üzere rakamlar birbirine oldukça yakındır.

Evliya Çelebi, Seyahatnâmesinde kalelerin tarihine yer verirken bazen çok yönlü bir anlatım kullanmış, bazen ise konuyu tek taraflı olarak sadece bildiği yada anlatmak istediği açıdan ele almıştır. Örneğin Diyarbakır Kalesi'nin Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmesinden bahsederken, anlattığı dönemde bölgedeki Şii-Sünni mücadelesine değinmeden sadece bölgedeki Kürt gurupların faaliyetlerinden bahsetmiştir.

Diğer taraftan ise başka kaynaklarda da yer alan İdris-i Bitlisi'nin Osmanlı Devleti'nin bölgede hakimiyet kurma mücadelesine katkılarından bahsetmiştir. Evliya Çelebi'nin olayları ve tarihi bütün yönleriyle anlatması mümkün değildir. Fakat genelde bahsettiği konuyla ilgili verdiği bilgilerin kendi inisiyatifi çerçevesinde olduğu görülmektedir.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde kalelerdeki siyasi olaylar hakkında başka kaynaklarda yer almayan bilgilerde vermiştir. Osmanlı tarihinde önemli yeri olan Abaza Mehmet Paşa İsyanı ve sonrasındaki gelişmeleri kendisini de şahit göstererek anlatmasını örnek olarak verebiliriz.

Kalelerin tarihini anlatırken Osmanlı Devleti tarihi öncesiyle ilgili verdiği bilgiler daha sınırlıyken, Osmanlı Devleti dönemi bilgileri daha detaylı ve tarihi kaynaklarla uyumludur.

Bahsettiği kalelerin tümünde kalelerin tarihinden bahseden seyyahımızın bazen yanlış bazen eksik bilgiler vermesi, yine de Seyahatnâmenin kalelerin siyasi tarihi açısından önemli bir kaynak olma özelliğini yitirmesine sebep değildir.

Evliya Çelebi kalelerin yapısı hakkında bilgi verirken bazen gidebildiği yerlere kadar adımlayarak veya tahmini hesaplarla dönemin uzunluk ölçülerine göre bilgiler vermiştir. Genelde bu konuda verdiği bilgiler, günümüz ölçü birimlerine göre yapılan değerlendirmelere yakındır, kalelerin bazı bölümleri ise günümüze ulaşamadığından Evliya'nın verdiği bilgiler konuyla ilgili kaynak özelliği taşımaktadır.

Tezimizde yer alan kalelerin bahsettiğimiz bölümlerini anlatma şekli kalelerin mimarisi hakkında bilgi verirken de devam etmektedir. Örneğin Erzurum Kalesi'nin yapısını, mimarisini anlatırken kaledeki Ulu Cami'den bahsederek bu camiye Akkoyunluların yaptırdığını anlatır. Fakat tarihi kaynaklarda bu caminin Saltuklular tarafından yapıldığı yer almaktadır.

Diğer bir kaledeki mimariden bahsederken de, verdiği bilgiler başka bir kaynakta olmasa da, kalenin bulunduğu bölgede ortaya çıkarılan buluntular Evliya Çelebi'yi doğrular boyuttadır.

Belirttiğimiz kale Van Kalesi'dir, bu kalede bulunan mağaralardaki altın varakların güzelliğinden başka bir kaynakta bahsedilmemektedir, bugün ki Van şehrinin doğusunda Toprakkale'de inşa edilmiş bir mabedin duvar ve tavanlarında göz kamaştırıcı altın varaklarla süslenmiştir. 1945 senesinde tepenin eteğinde yapılan bir inşaatın temelinde işçiler bu mabedin duvarlarında bulunan altın varakları bulmuş ve şehirdeki kuyumculara satmışlardır⁴⁴⁹.

Elde edilen buluntular ile Evliya'nın belirttiği bu sanatkârane yapılar, Van Kalesi ve çevresinde bu tarz bir mimari ve süsleme tarzının olduğunu göstermektedir.

Gerek Evliya Çelebi'nin hayatı ve Seyahatnâmesi gerekse tezimize konu olan kaleler hakkında değerlendirmeler ve tespitler istenildiği kadar arttırılabilir çünkü Seyahatnâme bu konuda bize çok geniş bir imkan sağlamaktadır.

Netice itibariyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi daha pek çok araştırmaya kaynaklık ve rehberlik edecek değerli bir kaynaktır. Bu konuda çalışacak araştırmacılarını beklemektedir.

---

⁴⁴⁹ Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 331.

KAYNAKLAR

- Aydın, Sıtkı; *Bitlis Tarihi*, İstanbul 1967.
- Akalın, Şükrü Haluk; "Seyahatnâme'den Evliya Çelebi'ye", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara 2011.
- Aybet, Gülgün Üçel; *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1350-1699)*, İletişim Yay., İstanbul 2003.
- Azimli, Mehmet; "Klasik İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihten Artuklular'a Mardin", *Uluslar Arası Mardin Sempozyumu*, Mardin, 27-28 Mayıs 2006.
- Ana Britannica*, "Kale", C.17, İstanbul 1993.
- Balin, Remzi; *Diyarbakır*, İstanbul 1966.
- Baş, Gülsen; "Gelenek ve Gelecek Arasına Sıkışan Bir Tarihi Kent: Bitlis", *History Studies*, S.2, Samsun 2010.
- Batmaz, Eftal Şükrü; "Osmanlı Devleti'nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış", *OTAM Dergisi*, S. 7, Ankara 1996.
- Beysanoğlu, Şevket; *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, C.1, Ankara 1987.
- Bektaş Öztaşkın, Özlem, *XVI- XVII Yüzyıllarda Osmanlı Halkı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2008.
- Boran, Ali; *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, T.T.K., Ankara 2001.
- Bozkurt, Abdulkaki; *El-Cezire Fatihî İyaz Bin Ğanem ve Mardin'in İslamlaşması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2006.
- Bilgiç, Emin; Öğün, Baki; "1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", *Anadolu (Anatolia)*, S.VIII, Ankara 1964.
- Çelik Şavk, Ülkü; *Sorularla Evliya Çelebi*, Hacettepe Üniversitesi- Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2011.
- Çetindağ, Yusuf; *Evliya Çelebi*, İstanbul 2011.
- Çevik, Adnan; "İlkçağlardan Ortaçağ'ın Sonuna Kadar Midyat(Tur Abdin)'nin Tarihi Coğrafyası (Haz. İbrahim Özcoşar)", *Makalelerle Mardin*, C.I, İstanbul 2007.
- Darkot, Besim; "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B., C.3, Eskişehir 1997.
- _____; "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, C.4, Eskişehir 1997.
- Dankoff, Robert; (2011), *An Evliya Çelebi Bibliography*,
bilkent.edu.tr/~tebsite/kaynaklar/kaynakcalar.htm, 2nd Edition

- _____ ; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- _____ ; *Evliya Çelebi in Butlîs*, Leiden:Brill, 1990.
- Develioğlu, Ferit; *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1997.
- Ergenç, Özer ;*Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Yayıma Hazırlayan: Orhan Buz),100 Temel Eser, İstanbul 2006.
- Evliya Çelebi, (1993), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (Sad. Mümin Çevik), C.1-10, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1996.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff), C. I, YKY, İstanbul 2006.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Zekeriya Kurşun-S.Ali Kahraman- Yücel Dağlı), C.II,YKY, İstanbul 1998.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (1999), (Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman), C.III, YKY, İstanbul 1999.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı), C.IV, YKY, İstanbul 2000.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman- İbrahim Sezgin), C.V, YKY, İstanbul 2001.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı), C.VI, YKY, İstanbul 2002.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff), C.VII, YKY, İstanbul 2003.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff), C.VIII, YKY, İstanbul 2003.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff), C.IX, YKY, İstanbul 2005.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff), C. X, YKY, İstanbul 2007.
- Güler, Mustafa; Kolay, İlknur Aktuğ; "12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri", *İTÜ Dergisi*, İstanbul 2006.
- Güneydoğu Anadolu Rehberi*; "Diyarbakır", Diyarbakır 2007.

- _____ ; "Mardin", Diyarbakır 2007.
- Göyünç, Nejat; *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991.
- _____ ; "Diyarbakır", (*DİA*), C.9, Ankara 1995.
- _____ ; "Van", *İslam Ansiklopedisi*, C.13, M.E.B., Eskişehir 2001.
- Hammer; *Büyük Osmanlı Tarihi* (Çev. Vecdi Bürün, Osman Demirtepe), C.2, İstanbul 1993.
- İbn-i Batuta Seyahatnâmesi*, İstanbul 1993.
- İlgürel, Mücteba; "Evliya Çelebi", *DİA.*, C.11, İstanbul 1995.
- İnbaşı, Mehmet; "18.yy Bitlis Sancağı ve İdarecileri", *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.33, Erzurum 2007.
- _____ ; "18.yy Bitlis Sancağı ve İdareciler", *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara 2007.
- İnalcık, Halil; "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, C.4, Eskişehir 1997.
- Karamağaralı, Haluk; "Ahlat Kazıları", *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara 2007.
- Karamuk, Gümeç; "Evliya Çelebi'nin Kültür Tarihindeki Yeri", *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış, Nevin Önberk Armağanı*, Ankara 1997.
- Kaygalak, Sevilay; "Osmanlı'da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültürelciliklerin Ötesine Geçebilmek " *Mülkiye Dergisi*, C. 29, S. 246, Ankara 2005.
- Kılıç, Orhan; *XVI-XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, Van 1997.
- _____ ; *18. yy İlk yarısında Osmanlı Devletinin İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997.
- _____ ; *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Tamga Yayıncılık, Ankara 1999.
- _____ ; "17. yy Mardin Tarihinden İki Kesit: Gayri Müslim Nüfus ve Kale Teşkilatı", *Makalelerle Mardin I –Tarih Coğrafya.*(Haz. İbrahim Çoşar), İstanbul 2007.
- _____ ; "Teşkilat ve İşleyişi Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcip Deftereleri", *OTAM*, S. 31, Ankara 2013.

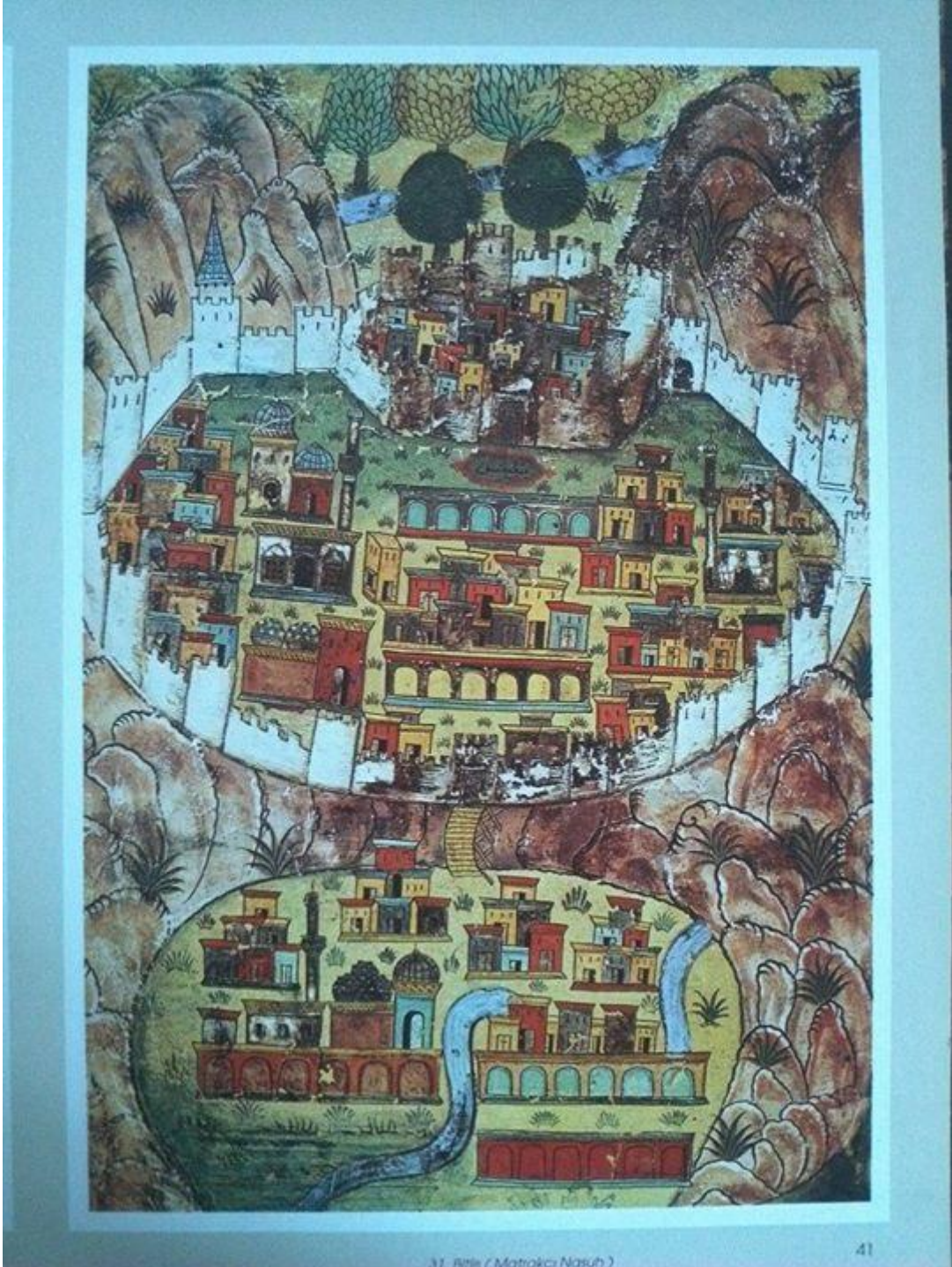
- Kınal, Firuzan; Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu”, *Ankara Üniv. D.T.C.F.D.*, C.12, S.1.2, Ankara 1954.
- Kocagüney, Vehbi; *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, Askeri Matbaa, İstanbul 1942.
- Konyalı, İ. Hakkı; *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.
- Köhler, Wilhelm; *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesinde Bitlis ve Halkı* (çev. Haydar Işık), Alan Yayıncılık, İstanbul 1989.
- Küfrevî, Kasım; “Seyahatnâmelerde Bitlis”, *Ahlat Gazetesi*, Ahlat Kültür Sanat ve Çevre Vakfı, Ahlat 2008.
- Mangaltepe, İsmail; *XIX.yy Fransız Seyyahlara Göre Van*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005.
- Nasuhü's-Silâhî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Yayıma Hazırlayan: Hüseyin G. Yurdaydın, TTK, Ankara 1976.
- Naîmâ Mustafâ Efendi; *Naîmâ Tarihi*, Bahar Matbaası, İstanbul 1968.
- Öztürk, Şehabettin, Mızrak, A., ” Eski Van Şehir Surları”, *Mimarlık ve Dekorasyon*, Milli Kütüphane, 2001.
- Oğuzoğlu, Yusuf; “Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişiklikler”, *T.C.Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü V.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1987.
- Özcoşar, İbrahim; “19. Yüzyılda Mardin'nin İdari Yapısı”, (Haz. İbrahim Özcoşar) *Makalelerle Mardin*, C.I, İstanbul 2007.
- Parla, Canan; “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *OTDÜ-MFD*, Ankara 2005.
- Pamuk, Bilgehan;”*XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*”, İstanbul 2006.
- Peçevi İbrahim Efendi; *Peçevi Tarihi I*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1981.
- Pektaş, Kadir; “Bitlis ve Çevresinde Ortaçağ Sonrası İncelemeleri”, *Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 18. Toplantısı*, Ankara 2001.
- Salnâme-i Diyarbakır* (1869-1905), (Haz. Ahmet Zeki İzgöer), C.2-4-5, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 1999.
- Sevgen, Nazmi; *Anadolu Kaleleri*, C.1, Ankara 1959.
- Solmaz, Gürsoy; *Erzurum Kars Yöresi Kaleleri (XI- XV y.y.)*,(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1994.
- Sönmez, Zeki; “*Osmanlı Kale Mimarisinin Ana Hatları*” EJOS IV, 2001.

- Sönmezler, Şükrü; “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde Bitlis”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara 2007.
- Sümer, Faruk; “Ahlat”, *DİA*, İstanbul 1989.
- _____ ; “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, *Belleten*, C. L, S.197, T.T.K., Ankara 1986.
- Tabak, Nermin; Ahlat Türk Mimarisi, İstanbul 1972.
- Yahya Kemal Taştan, Robert Dankoff: Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi’nin Dünyaya Bakışı, *Karadeniz Araştırmaları Merkezi*, Ankara 2011.
- Taştemir, Mehmet; “Mardin”, *DİA*, C.28, Ankara 2003.
- Tarhan, M. Taner; “Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehrinin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmaları: Anıt Yapılar”, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1985.
- _____ ; “Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1987”, *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1988.
- Tavernier, Jean Baptiste; *Tavernier Seyahatnâmesi* (Çev. Teoman Tunçdoğan), KitapYayınevi, İstanbul 2010.
- Tekin, Rahmi; Ahlat Tarihi, *OSAV*, İstanbul 2000.
- Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, (Çev. Teoman Tunçdoğan, Ali Berktaş), KitapYayınevi, İstanbul 2008.
- Tuncel, Metin; “Bitlis”, *DİA*, C.VI, İstanbul,1992.
- _____ ; “Diyarbakır”, *DİA*, C.9, Ankara 1994.
- _____ ; “Bitlis Şehri”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S.4, Ankara 1996.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara: T.T.K Yayınları,1985.
- _____ ; *Osmanlı Tarihi*, C.III/2, Ankara 1995.
- Uluçam, Abdüsselam; *Ortaçağ sonrasında Van Gölü ve Çevresi Mimarlığı II Bitlis*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2003.
- Yaşa, Recep; *Bitlis’te Türk İskanı*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1990.
- Yılmazçelik, İbrahim; “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır” (Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi), Elazığ 1991.
- _____ ; *XIX. İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995.
- Yinanç, Mükrimin H.; “Ermeniye”, *İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1993.

_____; "Diyarbakir Şehir ve B6lgesindeki Vuku'atın Tarihi", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B., Eskişehir 1997.

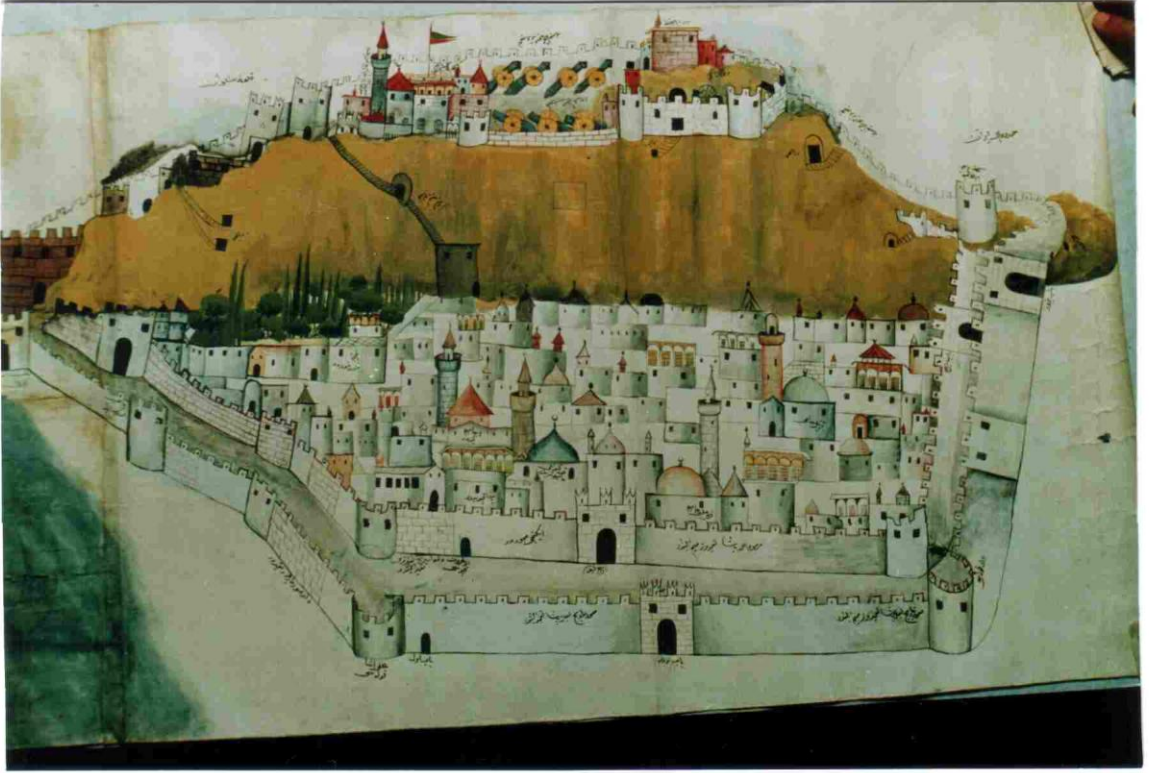
_____; "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, C.4, Eskişehir 1997.

EKLER

EK 1: Bitlis Şehri Minyatürü (Kaynak: Nasuhü's-Silâhî (Matrakçı), Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han, Yayına Hazırlayan: Hüseyin G. Yurdaydın, TTK, Ankara, 1976, vr. 100a

EK 2: 17. Yüzyıl Van Şehri Krokisi (Kaynak: Orhan Kılıç, XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, Van 1997, s. 248.

18. Yüzyılın Başlarında Erzurum Şehri (Kaynak: Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, (Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviren: Teoman Tunçdoğan), 2. Cilt, 2. Baskı, İstanbul, Ocak 2008, s. 148.

ÖZGEÇMİŞ

1980 yılında Elazığ'da doğdum. İlk, orta ve lise öğrenimimi Elazığ'da tamamladım. Fırat Üniversitesi Büro Yönetimi ve Sekreterlik Bölümü'nü okudum. Ardından İnönü Üniversitesi'nde, Tarih Bölümü Lisans ve Tezsiz Yüksek Lisans eğitimimi tamamladım. Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi sonrasında Elazığ Fırat Üniversitesi'nde memur olarak çalıştım.

2011 yılından itibaren, Adana-Ceyhan'da tarih öğretmeni olarak görev yapmaktayım.